تۇرسۇن ئايۇپ

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى

مىللەتلەر نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

古代维吾尔语教程:维吾尔文/吐尔逊·阿尤甫编著.
—北京:民族出版社, 1998.8
ISBN 7—105—03234—0
Ⅰ.古… Ⅱ.吐… Ⅲ.维吾尔语(中国少数民族语言):
古代语言—教材 Ⅳ.H215
中国版本图书馆 CIP 数据核字(98)第 25318 号

民族出版社出版发行
(北京市和平里北街 14 号 邮编 100013)
新疆畜牧印刷厂印刷
各地新华书店经销
1998 年 10 月北京第 1 版 1998 年 10 月乌鲁木齐第 1 次印刷
开本:850×1168 毫米 1/32 印张:12.25
印数:0001—4000 册 定价:15.00 元

نەشرىياتتىن

مەزكۇر كىتابنىڭ مۇئەللىپى تۇرسۇن ئايۇپ 1947-يىلى 2-ئايدا قورغاس ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1965-يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1965-يىلى 9-ئايدىن 1968-يىلى 9-ئايغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ تەييارلىق بۆلۈمىدە ئوقۇغان. 1971-يىلى 10-ئايدا خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا يۆتكەپ كېلىنگەن. شۇندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ.

تۇرسۇن ئايۇپ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلىگەن 27 يىل ئىچىدە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما»، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار گىرامماتىكىسى»، «ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىيات تارىخى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىيات تارىخى» ئۇيغۇر تىلىدا مەملىكىتىمىز بويىچە تۇنجى ئېچىلغان دەرسلەر قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇ 1993-يىلى مەملىكىتىمىز بويىچە تۇنجى بولۇپ، ئۇيغۇر يېزىق تىلى تارىخىنى تەتقىقات نىشانى قىلغان تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك دەرسلەرنى ئاچقان. 1982-يىلى لېكتور، 1990-يىلى دوتسېنت بولۇپ باھالانغان.

تۇرسۇن ئايۇپ پائال تۇردە ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن سىرت، يەنە ئىلمىي تەتقىقات ۋە تەرجىمە بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ كەلگەن. يېقىنقى نەچچە يىلدىن بېرى "ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپى توغرىسىدا" (خەمىت تۆمۈر بىلەن بىللە)، "ئۇيغۇر تىلىدىكى dimek پېئىلى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە" (خەمىت تۆمۈر بىلەن بىللە)، "ئۇيغۇر تىلىدىكى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى قانداق پەرقلەندۈرۈش كېرەك"، "〈كاشغار تىلى〉 توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە"، "〈ئالتۇن يارۇق〉نىڭ يىگىرمە تۆتىنچى بۆلىكى ئۈستىدە تەتقىقات" قاتارلىق يىگىرمىگە يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان ياكى مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي تەتقىقات يىغىنىدا ئوقۇغان. خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك مىراسلىرىدىن بولغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق — ھەقىقەت بوسۇغىسى» (خەمىت تۆمۈر بىلەن بىللە)، «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئوغۇزنامە» (گېڭ شىمىن بىلەن بىللە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (ئابدۇقېيۇم خوجا، ئىسرايىل يۈسۈپ بىلەن بىللە) قاتارلىق كىتابلارنى نەشرگە تەييارلاپ چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، «ئادەم قانداق پەيدا بولغان» (ياسىن ھۆسەن بىلەن بىللە)، «دۇنيا تارىخىدىن پارچىلار» (ياسىن ھۆسەن بىلەن بىللە)، «ماركسىزمچە پەلسەپە تارىخىدىن قىسقىچە مەلۇمات» (جۇماخۇن نىياز بىلەن بىللە) قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، ئۇ 1986-يىلى ش ئۇ ئا ر قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى ھاۋالە قىلغان ئاپتونوم رايون ۋە مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى 7-بەش يىللىق نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرى قىلىپ بېكىتكەن، ھەجمى 1 مىليون 500 مىڭ خەتكە يېتىدىغان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى بودا دىنىغا دائىر يىرىك ئەسەر «ئالتۇن يارۇق»نى كەسىپداشلىرى مۇھەممەترېھىم سايىت بىلەن بىرلىكتە، مۇقەددىمە،

ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، ئومۇمىي سۆزلۈك، ئىزاھتىن ئىبارەت بەش قىسىم بويىچە نەشرگە تەييارلاپ 1992-يىلى 2-ئايدا ھاۋالە قىلغۇچى ئورۇنغا تاپشۇرغان.

تۇرسۇن ئايۇپ ئۇيغۇر يېزىق تىلى تارىخى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنى رەتلەش ھەم تەتقىق قىلىشنى نىشان قىلغان، يۇقىرى قاتلام، يۇقىرى سەۋىيىدىكى بىر قىسىم تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۈرۈشنى ۋە شۇ ساھەدە مەخسۇس ئەسەر يېزىشنى بۇندىن كېيىنكى ئىرىشىش نىشانى قىلىپ ئىزدەنمەكتە.

تۈزگۈچىدىن

«قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكى» ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى كەسپىدىكى يۇقىرى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن تۈزۈلدى. دەرسلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىياتى تارىخىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە بولغان چۈشەنچىسىنى تىكلەش، شۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئىلمىي ۋە تارىخىي يوسۇندا چۈشىنىش، قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردىن پايدىلىنىشتا باشلانغۇچ بىلىم ۋە زۆرۈر سۆزلەر بىلەن تونۇشۇپ ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

«دەرسلىك»كە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تۈرلۈك ژانىر ۋە مەزمۇندىكى يادىكارلىقتىن (بەزىلىرى پارچە) يىگىرمە بەشى كىرگۈزۈلدى.

1. «دەرسلىك»كە قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا دائىر يادىكارلىقلار، قاراخانىيلار سۇلالىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى، قەدىمكى تۈرك خانلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار كىرگۈزۈلدى.

2. ئوقۇ-ئوقۇتۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، «دەرسلىك»كە كىرگۈزۈلگەن يادىكارلىقلار يېقىندىن يىراققا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ئۆتۈش تەرتىپى بويىچە بېرىلدى.

3. باسما شارائىتىمىز يار بەرمىگەچكە «دەرسلىك»كە يادىكارلىقلارنىڭ ئەسلى نۇسخىسى كىرگۈزۈلمەي، ترانسكرىپسىيىسىلا بېرىلدى.

4. ھەربىر دەرس تېكىست، سۆزلۈك، ئىزاھتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپتى.

5. يادىكارلىقلارنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى، تىل ئالاھىدىلىكى،

مەنبەسى، بۇ يادىكارلىقلار ئۈستىدىكى تەتقىقات ئەھۋالى قاتارلىقلار ئۈچۈن ئۇمۇمىي چۈشەنچە ئورنىدا «دەرسلىك»نىڭ باش قىسمىغا مۇقەددىمە بېرىلدى.

6. ھەربىر يېزىقتىكى يادىكارلىقلارنىڭ ئالدىغا شۇ يېزىق توغرىسىدا ئۇمۇمىي چۈشەنچە ۋە شۇ يېزىقنىڭ ئېلىپبەسى، ئىملا قائىدىسى قاتارلىقلار بېرىلدى.

7. «دەرسلىك» مەكتىپىمىزدىن پروفېسسور گېڭ شىمىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن 1977 — 1978-يىللىرى تۈزۈلگەن «قەدىمكى تۈرك تىلى يادىكارلىقى ئوقۇشلۇقى»دىن پايدىلىنىش ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، شۇ ئوقۇشلۇقتىن ئېلىنغان يادىكارلىقلارغا شۇ يادىكارلىقنىڭ قەيەردىن ئېلىنغانلىقىغا دائىر ئىزاھ بېرىلمىدى. يېڭىدىن كىرگۈزۈلگەنلىرىگە بولسا ئېلىنغان ژۇرنال ياكى كىتابنىڭ نامى، ئېلان قىلغۇچى قاتارلىقلار ھەققىدە ئىزاھ بېرىلدى.

8. «دەرسلىك» 1981-يىلى تۈزۈلگەنىدى. 1983-يىلى ۋە 1993-يىلى ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەرگە ئاساسەن ئۇنىڭغا زور تۈزىتىشلەر كىرگۈزۈلدى. بۇ «دەرسلىك»كە كىرگۈزۈلگەن يادىكارلىقلار قەدىمكى زامانىنىڭ مەھسۇلى، شۇڭا، ئۆتكىنىش جەريانىدا، بەزى يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان خاتا قاراش ۋە ئىدىيىلەرگە نىسبەتەن ماركسىزملىق مەيدان ۋە نۇقتىئىينەزەر بويىچە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

«دەرسلىك» ئۇستازىم خەمىت تۆمۈر، گېڭ شىمىن، ۋېي سۈيىي قاتارلىقلارنىڭ يېتەكچىلىكى، ياردىمى ۋە ئىلھامى بىلەن تۈزۈلگەن. ئۇستازلارنىڭ ياردىمى ۋە يېتەكچىلىكىگە چوڭقۇر تەشەككۈر ئېيتىمەن.

سەۋىيەم چەكلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى كەم بولغانلىقى سەۋەبلىك، دەرسلىكتە كەمچىلىكلەر كۆپرەك ئۇچرىشى مۇمكىن. مۇناسىۋەتلىك ئوقۇتقۇچى ۋە كەسپداشلارنىڭ، شۇنداقلا ساۋاقداشلارنىڭ تەنقىدىي پىكرىنى سەممىي قارشى ئالىمەن.

1993-يىل، بېيجىڭ.

ئىچىدىكىلەرى

مۇقەددىمە

1. تارىختىن قىسقىچە ئەسلىمە 1
2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار 10
3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى 12
4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقات........ 25
5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە 34

قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا دائىر يادىكارلىقلار

1. ئەقلىيە 54
2. شۇنداق ئۇرۇنلاردا 64
3. تۇغقانلارنى سىغىنىش 72
4. مەدھىيە 78
5. مۇھەببەت قوشىقىدىن پارچە 84
6. ئەرزنامە 90
7. تىلخەت 97
8. «ئوغۇزنامە» دىن پارچە 105
9. «سىددىتخاسارا» دىن پارچە 124
10. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» دىن پارچە........ 135
11. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» دىن پارچە 145
12. «ئالتۇن يارۇق» تىن پارچە........ 160
13. «مايترى سىمىت» تىن پارچە 182
14. مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى 205

خاتىرىلەنگەن. خەنزۇچە مەنبەلەردىن مەلۇمكى، دىڭلىڭلار شەرقتە بايقال كۆلىدىن غەربتە بالقاش كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلق ئىدى. دىڭلىڭلار ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ، شەرقىي تارمىقى سىبىرىيىدىكى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، غەربىي تارمىقى ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدا ياشايتتى. مىلادى IV ئەسىردە، دىڭلىڭلار خەنزۇچە خاتىرىلەردە تېلى — 铁勒 (狄历) ياكى چىلى — 敕勒 خەتلىرى بويىچە خاتىرىلەنگەن. تېلىلار ئېگىز چاقلىق ھارۋا ئىشلىتىدىغانلىقى ئۈچۈن، يەنە گاۋچې — 高车 (“ئېگىز ھارۋا” دېگەن مەنىدە) دەپمۇ خاتىرىلەنگەن. كېيىن خەنزۇچە تارىخنامىلاردا تېلىلارنىڭ شەرقىي تارمىقى يۈەنخې — 袁纥 (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە)، ۋېيخې — 纬纥، خۇيخې — 回纥 (سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە) دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، غەربىي تارمىقى ۋۇخې — 乌纥 ياكى ۋۇخۇ — 乌护 (سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە) دەپ خاتىرىلەنگەن. مىلادى 788-يىلدىن تارتىپ خۇيگۇ — 回鹘، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ۋېيۋۇئېر — 畏兀尔 دەپ خاتىرىلەنگەن.

“ئۇيغۇر” دېگەن بۇ نام قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا بىر قەبىلىنىڭ نامىنى كۆرسىتىپ كەلگەنىنىڭ سىرتىدا، يەنە كۆپرەك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى كۆرسەتكەن ھالدا ئۇچرايدۇ. ھالبۇكى بۇ ئىتتىپاق تەركىبىدىكى قەبىلىلەرنىڭ سانى تۇراقسىز بولۇپ، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا مۇۋاپىق ئۆزگىرىپ تۇرغان. شۇڭا، تارىخىي خاتىرىلەردە “ئۇيغۇر”، “توققۇز ئۇيغۇر”، “ئون ئۇيغۇر” دېگەن ناملار كۆرۈلىدۇ.

مىلادى 552-يىلى تۈرك (قەدىمكى قەبىلە نامى، ھازىرقى تۈركىيە تۈركلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ)لەر تۈرك ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغان تۇمەن (قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى، مەڭگۈ تاشلاردا “بۇمىن” دېيىلىدۇ)نىڭ يېتەكچىلىكىدە جوجانلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تۈرك خانلىقى (مىلادى 552 — 744-يىللار)نى قۇرۇپ، شەرقتە لياۋخې دەرياسى، غەربتە كاسپىي دېڭىزى، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالى (موڭغۇلىيە چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، شىمالدا سىبىرىيە تاغلىرىغىچە

بولغان كەڭ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى، ئۇيغۇرلار تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلارنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلاردا ياشىغان. تۈرك خانلىقى تۈرك ئاشىنا ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە گەۋدىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈرك خانلىقى تەۋەسىدىكى غوللۇق ئاھالىدىن ئىدى.

ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقى دەۋرىدىلا، تۈرك خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقى (رۇنىك يېزىقى، تۈرك-رۇنىك يېزىقى، يەنسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى قوللانغان.

مىلادى 744-يىلى، ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ياغلىقار ئۇرۇقىدىن بولغان قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان(تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا "خۇەيرىن كېخەن — دىيانەتلىك خاقان" دەپ ئۇنۋان بەرگەچكە، خەنزۇچە تارىخنامىلاردا 怀仁可汗 دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ)نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىككى ئەسىر ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 744 — 840-يىللار)نى قۇرغان. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ جايلار (تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار)نىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

ئۇيغۇر خانلىقى ئۇيغۇر ئىتتىپاقى تەركىبىدە بولغان ياغلاقار، ئۆتۈرقار، تۆرلەمۇر، بۇقاسقىر، ئاۋۇچاك، قارسار، قوغۇزسۇۋ، يابۇقتار، ئاياۋۇزدىن ئىبارەت ئىچكى توققۇز قەبىلە ۋە ئۇيغۇر، ئۇپۇغۇر، غۇن، بايىرقۇ، تۇڭرا، ئىزگىل، قىپچاق، باسمىل، قارلۇقتىن ئىبارەت تاشقى توققۇز قەبىلىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بولسىمۇ، تۈرك خانلىقى تەركىبىدە بولغان باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنىمۇ ئۆز ئىدارىسىدە تۇتقان.

ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا بىرقانچە زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئالدى بىلەن، تاڭ سۇلالىسى ئەن لۇشەن (ئۆگلۈك)، شى سىمىن (سۆگلۈك) توپىلىڭىدىن كېيىن، لۇڭيۇ ۋە خېشى كارىدورىغا بولغان كونتروللۇقىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمدە شەرق بىلەن غەربىنىڭ ئالاقىسىدىكى بىردىنبىر مۇھىم يول — "يىپەك يولى"نى داۋاملىق

راۋاجلاندۇرۇش ۋەزىپىسى ئۇيغۇرلارنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن[1].

ئۇيغۇرلار جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسى (قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا "تابغاچ" دېيىلىدۇ) بىلەن ئات-شايا مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ سودىنى قويۇقلاشتۇردى. غەربتە، سودا ئىشىغا پىششىق قەۋم سوغدىلار (قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا "سوغداق" دېيىلىدۇ) ۋە ئۇلارنىڭ ۋاستىچىلىقى بىلەن يىراق غەرب بىلەن سودا ئالاقىسىنى كېڭەيتتى. بۇ خىل سودا مۇناسىۋىتى ئۇيغۇرلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە زور مەنپەئەتكە ئېرىشتۈردى ھەمدە خانلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىككىنچى، مىلادى 762-يىلى بۆگۈ خاقان (يەنە بىر ئىسمى تەڭرى خاقان، 759 — 780-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، ئۇنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتتى. ئۈچىنچى، يۇقىرىقى ئىككى سەۋەب تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە شەھەر مەدەنىيىتى تېز تەرەققىي قىلىشقا ئېرىشتى، مويۇنچۇر (يەنە بىر ئىسمى گېلى خاقان، 747 — 759-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) مەڭگۈ تېشىدا بۇنىڭغا دائىر ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، داۋاملىق تۈردە قەدىمكى يېزىقنى قوللىنىپ، بىرمۇنچە يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان.

مىلادى 840-يىلى ئىچكى جەھەتتە ھاكىمىيەت تالىشىش زىددىيىتى، تاشقى جەھەتتە قاتتىق تەبىئىي ئاپەت ۋە قىرغىزلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمى سەۋەبلىك، بىر ئەسىر داۋام قىلغان ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولدى. قىرغىزلار گەرچە ئۆتۈكەن تېغىنى ئىگىلەپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەسلى ماكانى

---

① ليۇجىشاۋ: «يىپەك يولى ۋە ئۇيغۇر مىللىتى»، «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى»، 1980-يىل 1-سان، خەنزۇچە 68-بەت.

بولغان يەنسەي دەرياسىنىڭ ئوۋەن ئېقىمىغا كۆچۈپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئۆتۈكەن تېغىنى قايسى قەبىلە ئىگىلىۋالسا، شۇ قەبىلە ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرىدىغان ئەنئەنىسىمۇ يوقالدى.

ئۆز خانلىقىدىن ئايرىلغان ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان ئورخۇن، يەنسەي ۋادىسىنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. ئەنجىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا جۇڭگوغا (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ داتۇڭ شەھىرى ئەتراپىغا) بېرىپ تاڭ سۇلالىسىدىن پاناھ ئىزدىدى ۋە كېيىن خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. يەنە بىر قىسمى ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە سىلجىپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوچۇ (ھازىرقى تۇرپان)، بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتراپىدا)، خېشى يۈللىكى ۋە غەربىي پامىر ئېتىكى (قەشقەر رايونى)گە بېرىپ ماكانلاشتى. شۇنداقلا بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇر، قارلۇق خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە ئايرىم-ئايرىم قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ھاكىمىيەتنى ئورناتتى.

تۈرلۈك تارىخىي مەنبەلەر ۋە ھازىرقى زامان پەن-تەتقىقات نەتىجىسى تولۇق ئىسپاتلايدۇكى، مىلادى I ئەسىردىن تارتىپلا خېشى يۈللىكىدە دىڭلىڭلار ياشاپ كەلگەن. مىلادى III ئەسىردە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا نۇرغۇن دىڭلىڭلار ياشىغان. V ئەسىردە خېشى يۈللىكى ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا كېلىپ ياشىغان تېلېلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ بولغان. V ئەسىردىن تارتىپلا قوچۇ رايونىدا تۈركلىشىش، يەنى ئۇيغۇرلىشىش باشلانغان. شۇڭا «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى، قوچۇ تەزكىرىسى»، «سۈي سۇلالىسى تارىخى، غەربىي رايون تەزكىرىسى، قوچۇ تەزكىرىسى»دە، قوچۇدىكى خەنزۇ ئاھالىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى مەكتەپتە "تۈرك-ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق خەنزۇچە نوملارنى ئوقۇيدۇ، ئۇلارنىڭ كىيىملىرى، چاچ قويۇش ئادەتلىرى، تۈرك-ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، تويلىرىمۇ تۈرك-ئۇيغۇرلارنىڭ

ئادەتلىرى بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ" دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن. قەشقەر رايونىمۇ VIII ئەسىردە ئۇيغۇر ئىتتىپاقى تەركىبىدىكى قارلۇقلار تەرىپىدىن ئىگىلەنگەن ۋە تۈركلىشىشكە يۈزلەنگەنىدى. شۇڭا ئۆز خاقانلىقىدىن ئايرىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھېچ ئىككىلەنمەي ئۇدۇل خېشى يۆللىكى، تۇرپان ۋادىسى ۋە قەشقەر رايونىغا كېلىشى تەسادىپىي ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

خېشى يۆللىكىگە كېلىپ ماكانلاشقان ئۇيغۇرلار گەرچە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن دىققەتنى تارتقۇدەك ئالاھىدە تۈسكە ئىگە مەدەنىيەت يارىتالمىدى. كېيىن بۇ خانلىق تاڭغۇتلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى، كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى بارا-بارا موڭغۇل، تىبەت، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى، بىر قىسمى بولسا، ھازىرقى يۇگۇ (سېرىق ئۇيغۇر)لارنى شەكىللەندۈردى.

قوچۇ، بېشبالىق رايونىغا كەلگەن ئۇيغۇرلار تېزدىنلا قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى (مىلادى 850 — 1225-يىللار)نى قۇردى ھەمدە تەسىر دائىرىسىنى قارا شەھەر، كۇچالارغىچە كېڭەيتتى. تۇرپان ۋادىسىغا كەلگەن ئۇيغۇرلار "بىر پۈتۈن قەبىلە ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قالغانلىقتىن، تۇرپان رايونىنى ئۆز مىللىتى ۋە ئەسلىدە شۇ يەردە ياشىغۇچى ئاھالىنىڭ (ئەسلىدە تۇرپان ۋادىسىدا ياشىغۇچى ئاھالىلەر ئىچىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا 'قوچۇ ئۇيغۇرلىرى' دەپ خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇرلار زور سالماقنى ئىگىلەيتتى — تۈزگۈچىدىن) مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىدارە قىلىشقا مۇۋاپپەق بولالىدى"[1]. قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا مۇنداق ئۆزگىرىشلەر بولدى. بىرى، مانى دىنىدىكى پىرىم چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇرلار[2] پەيدىنپەي ئۈزۈل-كېسىل ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى. ئىككىنچىسى، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن

---

[1] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980-يىل 3-سان، ئۇيغۇرچە 36-بەت.

[2] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980-يىل 3-سان، ئۇيغۇرچە 52-بەت.

پەيدىنپەي بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئۆزگەردى. ئۈچىنچىسى، قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىغا ئومۇمىيۈزلۈك تۈردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللاندى.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا يېرىم ئارالدىكى 1 ئەسىردىن ئارتىپلا «يىپەك يولى» دىكى مۇھىم تۈگۈن بولۇپ كەلگەنىدى. شۇڭا، بۇ يەردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت يۈكسەك تەرەققىي تاپقانىدى. بۇ ھال بۇددا دىنىدىكى ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلغۇچى ئۇيغۇرلارنى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە مول بايلىق بىلەن تەمىن ئەتتى. قوچۇ ئۇيغۇرلىرى داۋاملىق تۈردە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرگەننىڭ سىرتىدا، قەغەزچىلىك، مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇپ، قوچۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچقاندەك ئىلگىرىلىشىنى ئالغا سۈردى. سانسكرىت ۋە قەدىمكى كۈچا، قارا شەھەر تىللىرى (توخار تىللىرى) دىن بۇددا دىنىغا دائىر كلاسسىك ئەسەرلەرنى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، خەنزۇ تىلىدىن پەلسەپە ۋە تېبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەرنى شۇنداقلا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى كۆپلەپ تەرجىمە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يۈكسەك تەرەققىي تاپقان رەڭمۇ رەڭ قوچۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى. بۇ دەۋردە، كادۇنادار، پراجناشرى، چىناشرى، كىنكى، سىڭقۇ سەلى، ئاسىگەچىسۇيا، قالىم كەيسى، ئاپرىنچور تېكىن، كۈل تارقان قاتارلىق ئالىم، شائىر ۋە تەرجىمانلار يېتىشىپ چىقىپ، قوچۇ مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى. مىلادى 1209-يىلى قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە بېقىنغاندىن ئېتىبارەن قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى بەربات بولدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا، ئاشقى توققۇز ئۇيغۇر ئىتتىپاقىدىكى قارلۇقلار ئىلى، يەتتە سۇ، چۇ دەرياسى ۋادىسىدا، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدا بىر ھاكىمىيەت بولۇپ

ئۇيۇشقانىدى، ھەممە بۇ ھاكىمىيەت خانلىقتىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان يابغۇ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. بۇ ھاكىمىيەت ئەينى ۋاقىتتىكى پايدىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ تېزدىن تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى، دەسلەپتە پەرغانە ۋادىسىنى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا قەشقەر رايونىنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئالدى. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرى ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىش ۋە شەھەر ھۈنەر-كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆزگىرىپ بولغانىدى. مىلادى 840-يىلى ئۆز خاقانلىقىدىن ئايرىلغان، لېكىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە بىر ئەسىرلىك تەجرىبىگە ئىگە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ قارلۇق يابغۇ ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزى رايونىغا كېلىشى يابغۇ ھاكىمىيىتىنىڭ تېزدىن روناق تېپىپ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر، قارلۇق قەبىلىلىرى ئاساسىدا قۇدرەتلىك بىر چوڭ ھاكىمىيەت شەكىللىنىپ، «قاراخانىيلار» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى، قەشقەر قاراخانىيلارنىڭ قىشلىق پايتەختى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قاراخانىيلار خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ۋە ئۇنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتتى. بۇ ھال قاراخانىيلار دائىرىسىدىكى بارلىق تۈركىي قەبىلىلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئېلىپ باردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، كورلا قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنى ئومۇملاشتى.

ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە ئەنئەنىۋى تۈرك-ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۇپەيلىدىن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. لېكىن ئۇزاق تارىخىي جەرياندا داۋامىدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن تۈرك-ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تامامەن ۋەيران بولۇپ

كېيىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى بىر تەرەپتىن ئەنئەنىۋى تۈرك-ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە داۋاملىق ۋارىسلىق قىلسا ۋە ئۇنى قوغدىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىلغار تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى تۈرك-ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە سىڭدۈردى. يېڭى شارائىت ۋە ۋەزىيەت ئاستىدا ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە يېڭىدىن شەكىللەنگەن بۇ ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى تېز سۈرئەتتە گۈللەپ ياشنىدى. بۇ دەۋردە ئىسلام قانۇنىنى شەرھىلەش، يۇناننىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى شەرھىلەش، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تېبابەتچىلىك، ھۈنەر-كەسىپ، قىسقىسى ئىلىم-مەرىپەت بىلەن شۇغۇللىنىش، بۇنىڭ بىلەن ئەلگە ۋە دۆلەتكە بەخت-سائادەت يارىتىش قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىسىنىڭ كۈندىلىك مەشغۇلاتىغا ئايلانغانىدى.

جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدا، قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان بولسا، قاراخانىيلار مەدەنىيىتىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى.

قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلاتتى. ئىسلامدىن كېيىن ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلدى ۋە بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلدى. قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى بۇ يېزىقلار بىلەن دۇنياغا مەشھۇر يادىكارلىقلارنى قالدۇردى. بۇ دەۋردە چۇچۇ («تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئېلىنىدۇ)، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقىرى، ئەخمەت يۈكنەكى قاتارلىق مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، تارىخشۇناس، شائىر، تىلشۇناسلار يېتىشىپ چىقىپ، ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقانىدى.

ملادى 1133-يىلى، قارا خىتايلار بالاساغۇننى ئىگىلەپ، ئارقىدىنلا قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بەربات بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار

بىز قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى دېگىنىمىزدە، ئاساسەن، ئۇيغۇرلار يېزىق قوللانغاندىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشىغان كەڭ رايونلاردا ئىسلام دىنى ئومۇميۈزلۈك ئومۇملاشقىچە بولغان ئارىلىقتىكى يازما يادىكارلىقلارنى كۆزدە تۇتىمىز. بۇ ئارىلىق يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى تۈرك خانلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە ئاساسەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇھىملىرىنىڭ كاتولوگىنى تۆۋەندىكىچە بېرىشكە بولىدۇ.

ئا: قەدىمكى تۈرك (ئۇرخۇن) يېزىقىدىكىلىرى:

(1) ئونگىن مەڭگۈ تېشى (2) تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى (3) كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى (4) بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى[1] (5) توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى (6) مويۇنچۇر (بايانچور) مەڭگۈ تېشى (7) سۇجى مەڭگۈ تېشى (8) تىرخىن مەڭگۈ تېشى (9) ئىرق بىتىگ (پالنامە) قاتارلىقلار.

ب: قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلىرى:

(1) قوچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى (2) ئالتۇن يارۇق

---

[1] يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەدىمكى تۈرك خانلىقى تۈرك ئاشىنا ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە گەۋدىسى. يۇقىرىدىكى ئۈچ مەڭگۈ تاش قەدىمكى تۈرك ئالىپبەسى مەنسۇپ بولسىمۇ، ۋارىسلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بولۇشى كېرەك. شۇڭا ئۇلارنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

(3) مايىرى سىممت (4) چاشتانى ئىلىك بەگ (5) نوغوزنامە (6) ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى (7) شۆەنجاڭنىڭ تەرجىمھالى (8) ئابدىرىھىم كوشا ۋاردى شاستىر (9) ساددا خارماپۇ دارىكا سۇترا (10) سەككىز يۇكمەك (11) ئاۋاتامساكا سۇترا (12) ئامىتابا سۇترا (13) ئارىارا جاۋاۋادگا سۇترا (14) گۈەن شىيىن پۇسار (15) مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى (16) ئىككى يىلتىز نوم (17) ئېۋاڭېلوم (18) سەنت گېمورگىنىڭ شاھادىتى (19) ئېرۇپ تەمسىللىرى قالدۇقى (20) قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرى (21) سدخاسارا (22) كۆپ ساندىكى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر (قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا تەۋە) (23) قۇتادغۇ بىلىك (ۋېينا نۇسخىسى) (24) ئەتەبەتۇلھەقايىق (ئا نۇسخىسى) قاتارلىقلار.

س: ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلىرى:

(1) قۇتادغۇ بىلىك (مىسىر، سەمەرقەند نۇسخىسى) (2) دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك (3) ئەتەبەتۇلھەقايىق (س نۇسخىسى) (4) ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر قاتارلىقلار.

يۇقىرىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى خانلىق ۋە سۇلالە تەۋەلىكى جەھەتتىن تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) قەدىمكى تۈرك خانلىقىغا تەۋەلىرى، مەسىلەن، كاتولوگدا كۆرسىتىلگەن ئالدىنقى تۆت مەڭگۈ تاش؛ (2) قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋەلىرى، مەسىلەن، كاتولوگ ئا گۇرۇپپىدىكى 5-، 6-، 7-، 8-، 9-يادىكارلىقلار؛ (3) قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا تەۋەلىرى، مەسىلەن، كاتولوگ ب گۇرۇپپىدىكى 1— 24-يادىكارلىقلار؛ (4) قاراخانىيلارغا تەۋەلىرى، مەسىلەن، كاتولوگ س گۇرۇپپىدىكى يادىكارلىقلار.

مەزمۇن جەھەتتىن تۆۋەندىكى بەش تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

(1) ئەدەبىي ئەسەرلەر، مەسىلەن: «قۇتادغۇ بىلىك»، «نوغوزنامە»،

«ئەتەبەتۇلھاقايىق»، قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرى ۋە «دىۋان» دىكى ماقال-تەمسىلەر، قوشاقلار ۋە مايىترى-سىمىت (دراما)؛ (2) تارىخقا دائىرلىرى، مەسىلەن، كاتولوگ ئا گورۇپپىدىكى 9-يادىكارلىقتىن باشقىسى، ب گورۇپپىدىكى 5-يادىكارلىق قاتارلىقلار؛ (3) دىنغا دائىرلىرى: (1) بۇددا دىنىغا دائىرلىرى، مەسىلەن، «ئالتۇن يارۇق»، «چاشتانى ئىلىك بەگ»، «مايىترى سىمىت» قاتارلىقلار؛ (2) مانى دىنىغا دائىرلىرى، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى» قاتارلىقلار؛ (3) نېستورى دىنىغا دائىرلىرى، مەسىلەن، «ئېۋاگېلىئوم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شاھادىتى» قاتارلىقلار؛ (4) تىلشۇناسلىققا دائىرلىرى، مەسىلەن، «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك»، «قوچۇ سۆزلۈكى» قاتارلىقلار؛ (5) باشقا مەزمۇندىكىلىرى، مەسىلەن، تېبابەتچىلىككە، ئاسترونومىيىگە، رەمباللىققا دائىر ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر.

كېلىش مەنبەسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، يادىكارلىقلارنىڭ غوللۇق قىسمىنى ئۇيغۇر ئاپتورلار يازغان ياكى رەتلىگەن، بىر قىسمىنى، يەنى دىنغا دائىر يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنى ئۇيغۇر تەرجىمانلار تەرجىمە قىلغان.

شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىر قىسمى تاش ئۇيما، مەسىلەن، مەڭگۈ تاشلار، كۆپ قىسمى قوليازمىلاردىن ئىبارەت.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى

بىز ئۆگىنىدىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ئومۇمەن يازما يادىكارلىق تىلىدىن ئىبارەت. بۇ تىل 1-ماۋزۇدا سۆزلەنگەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشتە ئىشلىتىلگەن، 2-ماۋزۇدا تىلغا ئېلىنغان يازما يادىكارلىقلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان تىلدۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسى قەدىمكى تۈركىي تىللار

تۈركۈمنىڭ ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزچە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن تۆۋەندىكىدەك ئۆزگىچىلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

فونېتىكا جەھەتتە

1. تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىغا f، h، j ، w، ḥ ئۆزلەك تاۋۇش فونېمىلىرى قوشۇلغان.

2. تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزلەك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا سۆز بېشىدا كۆرۈلمەيدىغان d، g، l، r، z، q قاتارلىق جاراڭلىق ئۆزلەك تاۋۇش فونېمىلىرى باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش سەۋەبى بىلەن سۆزنىڭ ھەرقانداق قىسمىدا كېلىۋېرىدىغان b، m، s، t ، ḳ قاتارلىق فونېمىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

3. تەرەققىيات جەريانىدا، قەدىمكى تېكىستلەردە كۆرۈلىدىغان تىل ئالدى، تار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش i بىلەن تىل كەينى، تار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ï دىن ئىبارەت ئىككى سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى قوشۇلۇپ كەتكەن.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى تېكىستلەردە كۆرۈلىدىغان n، ng دىماغ تاۋۇشلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن قوش كالپۇك، پارتلىغۇچى ئۆزلەك تاۋۇش b كېيىن قوش كالپۇك، دىماغ تاۋۇشى m غا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

bən	——→	mən	———	مەن
bung	——→	mung	———	مۇڭ
bing	——→	ming	———	مىڭ

5. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا تەۋە يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان قوشما ئۈزۈك تاۋۇش ny تەرەققىيات داۋامىدا y غا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

qïqany	⟶	qïqay	———	كەمبەغەل
anyïq	⟶	ayïq	———	يامان
ķony	⟶	ķoy	———	قوي

6. قەدىمكى سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقى ۋە بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرىدا كەلگەن d تەرەققىيات داۋامىدا بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىنى ساقلاپ قالغاندىن، يەنە بىر بۆلۈك سۆزلەردە g غا ئۆزگەرگەندىن باشقا، ئومۇمەن ẓ [ð] باسقۇچىنى بېسىپ y غا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

adaķķiqə, ķuduķ

(بۇ سۆزلەردە ئەسلىنى ساقلىغان)

idiz	⟶	igiz	———	ئىگىز
kidiz	⟶	kigiz	———	كىگىز

(بۇ سۆزلەردە g غا ئۆزگەرگەن)

adaķ	⟶	aẓaķ	———	ayaķ
adqïr	⟶	aẓqïr	———	ayqïr
ķadqu	⟶	ķaẓqu	———	ķayqu
bədük	⟶	bəzuk	———	büyük
ķod -	⟶	ķoẓ -	———	ķoy -

7. قەدىمكى سۆزلەردە سۆز ئاخىرىدا كەلگەن b تاۋۇشى تەرەققىيات جەريانىدا w جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ y غا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

əb	→	əw	→	əy
sub	→	suw	→	su(y)

8. قەدىمكى سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقى ياكى ئىككى جاراڭلىق تاۋۇش ئارىلىقىدا كەلگەن b تاۋۇشى كېيىن w غا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

yalbar	→	yalwur-
qubuk	→	qiwik
tabilqu	→	tewilqu
təbün	→	təwən

9. قەدىمدە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئالدىغا h تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان بولغان. مەسىلەن:

arduk	→	harduk
əl	→	həl
in, gan	→	hin′gan
id	→	hid

10. قەدىمدە بىرىنچى بوغۇمى كەڭرى ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش a، ə دىن تەركىب تاپقان، ئىككىنچى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش u، ü دىن تەركىب تاپقان قوش بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى a، ə سوزۇق تاۋۇشلىرى كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

yaruk	→	yoruk
bədük	→	büyük

azuķ	→	ozuķ
ətük	→	ətük

11. قەدىمدە بىرىنچى بوغۇمى كەڭرى ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش a، ə دىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭغا يانداش بوغۇمى تار سوزۇق i، ī دىن تەركىب تاپقان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى a، ə تاۋۇشلىرى تەرەققىيات داۋامىدا يېرىم تار، ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش e غا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

sarīq(ķ)	→	seriķ
yaxīl	→	yexil
təngiz	→	dengiz
əmizgü	→	emizgü

12. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بىر بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى a، ə شۇ سۆز قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ مەزكۇر تاۋۇشلار ئوچۇق بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغاندا e غا، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى a ، ə يۇقىرىقى شەرت ئاستىدا i گە ئاجىزلىشىدىغان بولغان. مەسىلەن:

سۆز يىلتىزى	قەدىمدە	هازىر
bar-	barīp	berip
kəl-	kəlip	kelip
ata-	atasī	atisi
əmgək	əmgəki	əmgiki

13. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ئالدى بىلەن تەۋەلىك III شەخس بىلەن تۈرلىنىپ، ئاندىن يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى (ئىگىلىك

كېلىش، چۈشۈم كېلىشتىن باشقا) بىلەن تۈرلەنسە، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسى ئارىلىقىدا n — تاۋۇشىنىڭ كۆپىيىپ قېلىشىدەك قائىدە بارغانسېرى سۇسلىشىپ كېيىن يوقالغان. مەسىلەن:

əwingə (ئۆيىگە) ‹ əw + -i + -n + -gə

ilintə (ئېلىدە) ‹ il + -i + -n + -tə

aqīzlarīntīn (ئاغزىدىن) ‹ aqīz + -lar + -ī + -n + -tīn

uyasīntaķī (ئۇۋىسىدىكى) ‹ uya + -sī + -n + -taķī

kəlülünqə (كۆڭلۈگچە) ‹ kəngül + -ü + -n + -qə

iqisintəg (ئاكىسىدىن) ‹ iqi + -si + -n + -təg

14. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى تېكىستلەردە سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان q، g جاراڭلىق تاۋۇشلىرى كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا ئۆزىنىڭ جاراڭسىز جۈپلىرى ķ، k گە ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

sarīq	→	seriķ
süzüg	→	süzük
andaq	→	andaķ

15. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، تەرەققىيات داۋامىدا بەزى تاۋۇش ياكى بوغۇملار چۈشۈپ قالغان. يەنى، قىسقىراش بولۇپ، سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئاددىيلىشىش بولغان. مەسىلەن:

قەدىمدە	ھازىر
ķulqak	ķulaķ
taqīku	tohu
tabīx kan	tox kan
ķoqursaķ	ķorsaķ

لېكسىكا جەھەتتە

1. تـارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىتنىك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە بىرقەدەر چوڭ ئۆزگىرىش بولغان. بولۇپمۇ باشقا تىللاردىن كۆپلەپ سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان نۇرغۇن سۆزلەر ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئىگىلىگەن. مەسىلەن:

قەدىمدە	ھازىر	مەنبەسى
balīķ	xəhər	ئەرەبچە
bodun	həlķ	ئەرەبچە
tanuķ	guwaḩ	ئەرەبچە
yazuķ	gunaḩ	ئەرەبچە
bitik	kitab	ئەرەبچە
boluq	məwjudat	ئەرەبچە
kəzün'gü	əynək	پارسچە
bilgə	danixmən	پارسچە
əgüz	dərya	پارسچە
əx(~ix)	dost	ئەرەبچە
yaqī	düxmən	ئەرەبچە
ətmək	nan	پارسچە
qəqək	gül	پارسچە
ət	gəx	پارسچە

2. يۇقىرىقى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز سىستېمىسىدا

ئۆزگىرىش بولغان. ئالايلى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان yi (yə- ~) پېئىلىنى ئاساس قىلغان yimix (~ yəmix) - مېۋە، yimixlik - مېۋىلىك باغ، yimixqi - باغۋەن، باققال سۆزلىرى بىر سىستېمىغا ئىگە ئىدى. بىراق بۇ سىستېما يۇقىرىقى سەۋەب تۈپەيلىدىن بۇزۇلۇپ، مېۋە (ئەرەبچە)، باغ ياكى مېۋىلىك باغ، باققال (ئەرەبچە) دېگەن يېڭى سىستېمىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ سىستېمىدىن مۇشۇ سىستېمىغا ئاساس بولىدىغان بىر تۈپ سۆزنى تۇتالمايمىز.

گرامماتىكا جەھەتتە

1. سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا تەرتىپكە سېلىنىش بولۇپ، سۆز تۈرلىگۈچى ۋە ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئومۇمەن كۆپ ۋارىيانتلىقتىن ئاز ۋارىيانتلىققا قاراپ تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تېكىستلەردە ئىسىمنىڭ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى -din ، -tin ، -dīn ، -tīn ، -dun ، -tun ، -dün ، -tün ، -dan ، - tan ، -dən ، -tən شەكلىدە كۆرۈلگەن بولسا، ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا -din ، -tin شەكلىدە قېلىپلاشقان. بۇنىڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزەك بىلەن قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئورنى، لەۋ ھالىتى، كەڭ-تارلىق، ئۇچۇق-يېپىقلىق، جاراڭلىق-جاراڭسىزلىق جەھەتتىن قاتتىق ماسلىشىپ كېلىش قائىدىسىنىڭ پەيدىنپەي سۇسلاشقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مەنىسى ئوخشاش ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان مەنىداش سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا تەرتىپكە سېلىنىش بولۇپ، شۇلار ئىچىدىن بىرەرسى قېلىپلىشىپ، قالغانلىرى، بىر بولسا ئىستېمالدىن قالغان، بىر بولسا ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق مەنىسىدە ئۆزگىرىش ياسىغان. مەسىلەن، قەدىمكى تېكىستلەردە پېئىلنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن

-duk (-tük، -dük، -tuk شەكىللىرىمۇ بار)، -iqma (-ikmə، -igmə، -īkma قاتارلىق شەكىللىرىمۇ بار)، -qan (-kən، -gən، -kan شەكىللىرىمۇ بار) قاتارلىق ئۈچ يۈرۈش قوشۇمچە قوللىنىلغان، كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا بۇ ئوخشاش مەنىلىك ئۈچ يۈرۈش قوشۇمچىدا تەرتىپكە سېلىنىش بولۇپ، پۈتكەن سۈپەتداش ئۇقۇمى ئۈچۈن an ۋەكىللىكىدىكى قوشۇمچە قېلىپلاشقان، -duk ۋەكىللىكىدىكى قوشۇمچە پۈتكەن ئۆتكەن زامان كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان (بۇ ئۇقۇم قەدىمدە -timiz، -dimiz قاتارلىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنەتتى) بولغان، -īq-ma ۋەكىللىكىدىكى قوشۇمچە بولسا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار تەرەققىيات داۋامىدا ئىستېمالدىن قېلىپ، ئۇ قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق مەنا باشقا قوشۇمچە ياكى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولغان. مەسىلەن، قەدىمدە ھەرىكەتنى ئورۇنداشتىكى ۋاستە قىلىنغان شەيئىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ۋاستە كېلىش قوشۇمچىلىرى -in، in، -un، -ü، -n لەر قوللىنىلاتتى.

okïn urtï.

ئوق بىلەن ئاتتى.

bəzədim kitabni nawadir səzün.

كىتابنى نادىر سۆزلەر بىلەن بېزىدىم.

بۇ ئىككى مىسالدىكى ئاستىغا سىزىقچە سىزىلغان قوشۇمچىلار ئىسىمنىڭ ۋاستە كېلىش قوشۇمچىلىرى بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ur-، bəzə (بېزىمەك) دېگەن ھەرىكەتنى ئورۇنداشتا ۋاستە قىلىنغان شەيئىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. لېكىن كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا ھەرىكەتنى ئورۇنداشتا ۋاستە قىلىنغان شەيئى ئىسىمنىڭ ۋاستە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى "بىلەن، ئارقىلىق" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن ياكى ئىسىمنىڭ ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى

(ھەرىكەتنى ئورۇنداش ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان مەنىدە كەلگەن) بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ، ۋاستە كېلىش قوشۇمچىسى ئىستېمالدىن قالغان.

4. قەدىمكى بەزى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار تەرەققىيات داۋامىدا ئەسلىدىكى تەۋەلىك ۋە سان پەرقى بولماسلىقتىن، پەيدىنپەي تەۋەلىك ۋە سان پەرقى بولۇشقا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن، پېئىلنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى -sar، -sər (-sa، -sə شەكىللىرىمۇ بار) قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تېكىستلەردە، ھەتتاكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردىمۇ تەۋەلىك ۋە سان پەرقى بولمىغان ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

قەدىمدە	ھازىر
mən barsar	mən barsam
sən barsar	sən barsang
ol barsar	u barsa
biz barsar	biz barsaķ
sizlər barsar	silər barsanglar
anlar(ular) barsar	ular barsa

5. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا ئۆزگىرىش بولۇپ، قەدىمكى بىر قىسىم سۆز ياسىغۇچى ئۈنۈملۈك قوشۇمچىلار پەيدىنپەي سۆز ياساش ئىقتىدارىدىن قالغان، بۇنىڭ ئەكسىچە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنىغان -han، -gər، -dar، -dan، -waz، -sunas، -izm، -tik قاتارلىق سۆز ئارقىدىن قوشۇلىدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار، -na، -bi، -bət قاتارلىق سۆز ئالدىدىن قوشۇلۇپ سۆز ياسايدىغان قوشۇمچىلار قوبۇل قىلىنغان.

6. باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش سەۋەبىدىن ئۇيغۇر تىلىدا

بىرنككەن پېئىللار كۆپلەپ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

əskər bol- ، hæzər əylə-

həndan ur- ، azad kil-

قاتارلىقلار.

7. ئىككى خانىلىق ساناق سانلارنىڭ ئاتىلىشى ۋە تەرتىپ سانلارنىڭ ياسىلىشىدا ئۆزگىرىش بولغان. قەدىمدە ئوندىن ئارتۇق ساناق سانلار ئالدى بىلەن بىرلەر خانىسىدىكى سان ئاتىلىپ ئاندىن بىرلەر خانىسىدىكى سان كۆپەيتىپ بېرىپ تاقىلىدىغان ئونلار خانىسىدىكى سان ئاتىلىدىغان ئادەتتىن (مەسىلەن، 23 نى üq otuz ، 37 نى yiti kïrïk دەپ ئاتاشتىن) هازىرقى ئالدى بىلەن ئونلار خانىسىدىكى سان ئاتىلىپ ئاندىن بىرلەر خانىسىدىكى سان ئاتىلىشقا ئۆزگەرگەن. تەرتىپ سانلارنىڭ ياسىلىشى بولسا، ساناق سانغا -inq ، -unq ، -nq قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلىشىدىن ياسىلىشتىن هازىرقى ساناق سانلارغا -inqi ، -nqi قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسىلىشقا ئۆزگەرگەن. سېلىشتۇرۇڭ.

قەدىمدە	هازىر
birinq	birinqi
tərtünq	tətinqi
yitinq	yəttinqi

8. قەدىمدە هال پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ هال پېئىلى ئىپادىلىگەن هەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىش ئىمكانىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى پېئىل -u تەدرىجىي ئىستېمالدىن قېلىپ، بۇ خىل گراماتىكىلىق مەنا پېئىللارنىڭ ئىمكان قوشۇمچىلىرى -alə ، -ələ لەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولغان.

9. سۆپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى ئۈچۈن قەدىمدە بولۇپمۇ

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوچو ئىدىقۇتلۇقى تېكىستلىرىدە سۆپەتنى تەكرارلاپ بىرىنچىسىگە ئورۇن كېلىشنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىشتىن (مەسىلەن، ədgüdə ədgü - ناھايىتى ياخشى، aqlakta aqlak - ناھايىتى چەت) ھازىرقى ئاۋۋال سۆپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا "p" تاۋۇشىنى قوشۇپ، ئاندىن سۆپەتنى ئېيتىش بويىچە ئىپادىلەشدە ئۆزگەرگەن.

10. جۈملە شەكلىدە كۆپىيىش بولغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلاردا جۈملە شەكىللىرى بولۇپمۇ بېقىندا مۇناسىۋەتلىك قوشما جۈملىلەرنىڭ تىپلىرى كەمچىل ئىدى، كېيىن، بولۇپمۇ قەدىمكى kim كۆرسىتىش ئالمىشىنىڭ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردە باش جۈملە بىلەن تارماق جۈملىنى باغلاش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەندىن باشلاپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈملە تىپلىرىدە زور دەرىجىدە كۆپىيىش بولغان.

ھازىرغىچە بىز كۆرگەن يازما يادىكارلىقلاردىكى تىل ئەھۋالىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا دىيالېكىت پەرقىنىڭ بار-يوقلۇقىغا قارىتا ئېنىق پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش تەس. بىراق شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قوچو ئىدىقۇتلۇقى بىلەن قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن، قوچو ئىدىقۇتلۇقىغا تەۋە يازما يادىكارلىقلار تىلىدا، خەنزۇ، سانسكرىت، قەدىمكى كۇچا، قارا شەھەر تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپرەك ئۇچرايدۇ، قاراخانىيلارغا تەۋەلىرىدە بولسا، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىدا بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى تۈرك تىلى تۈركۈمىنىڭ ئۇيغۇر-قارلۇق تىل تارمىقىغا كىرىدۇ دېگەنىدۇق. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا ئۇيغۇر-قارلۇق تىل تارمىقىغا خاس تىل خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق ئەكس ئېتىلگەندىن تاشقىرى، ئۇنىڭدا يەنە قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ

يەنە بىر چوڭ تارمىقى بولغان ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئەكس ئېتىلگەن. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان»دا بەرگەن مەلۇماتىدىن مەلۇمكى، قەدىمكى تۈرك تىلى دەۋرىدە تۈركىي تىللار بىر-بىرىدىن ئومۇمەن فونېتىكا جەھەتتە پەرقلەنگەن. قەدىمكى تۈرك تىلى دەۋرىدە تۈركىي تىللارنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر-قارلۇق تارمىقىدىكى تىللار بىلەن ئوغۇز-قىپچاق تارمىقىدىكى تىللارنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇنداق فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەر:

سۆز بېشىدا:

1) y بىلەن j (ياكى q)نىڭ نۆۋەتلىشىشى ياكى y نىڭ چۈشۈپ قېلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر-قارلۇق تىللىرىدا	ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا	تەرجىمىسى
yīnqu	qīnqu	مەرۋايىت
yuqdu	juqdu	تۆگە جۇغدىيى
yilīq suw	ilīq suw	ئىللىق سۇ

2) m بىلەن b نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

mən	bən	مەن
mün	bün	شورپا

سۆز بېشى ۋە ئاخىرىدا:

t بىلەن d نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

təwəy	dəwəy	تۆگە
ət	əd	تۆشۈك

سۆز تەركىبىدىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقى ۋە سۆز ياكى بوغۇم

ئاخىرىدا:

ʐ (d نىڭ شەرتلىك ۋارىيانتى) بىلەن y نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە

ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

/قېپىن/ دەرىخى	kayīng	kaʐīng
قېرىن تويدى	karīn tøytī	karīn toʐtī

سۆز ئاخىرى ۋە ئوتتۇرىدا:

y بىلەن n نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قوي	kon	koy
كەمبەغەل	qīqan	qīqay
قايسى نەرسە	kanu nəng	kayu nəng

بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى ئۆگەنگىنىمىزدە بۇ نۇقتىغىمۇ دىققەت قىلىشىمىز كېرەك.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدىكى تەتقىقات

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدىكى تەتقىقاتتىن سۆز ئاچقاندا، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى، ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنى چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە زور ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ

پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىخ كەنتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەت قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئائىلىسىدە ۋە ئوپالدىكى دىنىي مەكتەپتە، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتنى قەشقەردىكى «مەدرىسى ھامىدىيە»، «مەدرىسى ساجىيە»لەردە ئالغان. ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئۇ 1058-يىلىدىن باشلاپ 15 يىل تۈركىي خەلقلەر ياشاۋاتقان شەھەر-كەنت، يېزا-قىشلاق، قىر-داللارنى كېزىپ يۈرۈپ ماتېرىيال توپلاپ، 1072 — 1076-يىللىرى ئارىلىقىدا ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»نى ئەينى ۋاقىتنىڭ ئەڭ ئىلغار ئۇسلۇبى بويىچە تۈزۈپ چىققان ۋە قايتا تەكشۈرۈپ تولۇقلىغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» ياللغۇز تۈركىي، جۈملىدىن ئۇيغۇر سۆزلەملىرىنىڭ مەنىسىنى ۋە قوللىنىلىشىنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان لۇغەتلا بولۇپ قالماي، بەلكى «تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقى»نى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن (قاراڭ: «دىۋان» ئۇيغۇرچە، 1-توم، 5-بەت) يېزىلغان يىگانە ئەسەردۇر. ئالىم «دىۋان»دا سۆزلەملەرنىڭ مەنىلىرى ۋە ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرىنى، مەنبەسى، ياسىلىشى قاتارلىقلارنى ئىزاھلىغاندا، تۈركىي تىل، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گراماتىكىلىق قائىدىلىرىنىمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللارنىڭ خاسلىقلىرىنىمۇ ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن ئىلمىي بايان قىلغان. ئالىم يەنە «دىۋان»دا ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى، ئۆرپ-ئادىتى، ئولتۇراقلىشىشى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى قالدۇرغان. شۇڭا «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئەينى دەۋرنىڭ قامۇسى دەپ ئاتىسا ھېچ ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ. ئالىمنىڭ يەنە «جاۋاھىرۇننەھۋى فىللۇغاتىتتۈرك» (تۈركىي تىللار گراماتىكىسىنىڭ

جەۋھەرلىرى) دېگەن ئەسىرىمۇ بولغان، ئەپسۇسكى بۇ ئەسەر بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن، ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە، خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە تۈركە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سۆزلۈك — قوچۇ سۆزلۈكىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك. مىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ئىشلىرى ۋە تاشقى ئىشلار جەھەتتىكى تەرجىمە خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن "تۆت تەرەپلىك تەرجىمە مەھكىمىسى"نى تەسىس قىلىپ، باشقا مىللەت ۋە چەت ئەل تىللىرىغا بولغان ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتنى كۈچەيتكەنىدى. «قوچۇ سۆزلۈكى» مانا شۇ تىرىشچانلىقنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىياللاردىن ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى ئۇلۇغ شائىر ۋە كاتتا تىلچى ئەلىشىر ناۋايىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. ئەلىشىر ناۋايى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» دېگەن ئەسىرىدە تۈرك (ئۇيغۇر) تىلى بىلەن پارس تىلىنى چوڭقۇر سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈش ئاساسىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت بايلىقى ۋە ئىپادىلەش كۈچىنى تونۇشتۇرىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، مەملىكىتىمىزدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر تەتقىقات تېزدىن قولغا ئېلىندى. 1953-يىلى پروفېسسور فېڭ جياشېڭ 1946-يىلى گېرمانىيە مەملىكىتىمىزگە قايتۇرۇپ بەرگەن «بۇددا بۇيۇك تاڭ ۋاپشىنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن يادىكارلىق ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتىنى ۋە يۈەن دەۋرىگە مەنسۇپ ئىككى «توختام»نى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. 1957-يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا تۈركىي تىللار تەتقىقات سىنىپى ئېچىلىپ قەدىمكى تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس ئۆتۈلدى. لېكىن كېيىن «سول» لۇشيەن ۋە 10 يىل داۋام قىلغان

مالىمانچىلىق تۈپەيلىدىن، بۇ ساھەدىكى تەتقىقات پۈتۈنلەي توختاپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى. "4 كىشىلىك گورۇھ"نىڭ يوقىتىلىشى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەتقىقات خىزمىتى ئېزىدىن قولغا ئېلىندى. 1976-يىلى يەنە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا قەدىمكى تۈركىي تىل سىنىپى ئېچىلىپ بۇ ساھەگە دائىر ئىختىساسلىق خادىملار تەربىيىلەندى، شۇنداقلا «قەدىمكى تۈركىي تىلى ئوقۇشلۇقى» (3 قىسىم، 6 توپلام) ۋە «قەدىمكى تۈركىي يادىكارلىقلىرى تىلىنىڭ گراماتىكىسى» قاتارلىق دەرسلىكلەر تۈزۈلدى.

70-يىللارنىڭ ئاخىرى، 80-يىللارنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەتقىقات ئىشلىرى يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى ۋە بۇ جەھەتتە مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇ مەزگىلدە، بىرىنچى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى كەسپىدىكى سىنىپلارغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەرسى تەسىس قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن قولىمىزدىكى بۇ دەرسلىك قاتارلىق دەرسلىكلەر تۈزۈلدى. ئىككىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار زور كۈچ بىلەن رەتلەندى، تەتقىق قىلىندى ۋە ئېلان قىلىندى. بۇ جەھەتتە، ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى گېڭ شىمىن ئۆزىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بىلەن زور نەتىجە ياراتتى. ئۇنىڭ بۇ نەتىجىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» (ۋېي سۈيىي بىلەن بىرلىكتە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل خەنزۇچە نەشرى)، «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئوغۇزنامە» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىل خەنزۇچە نەشرى)، «قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى شېئىرلىرىدىن تاللانما» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل

خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىق مەخسۇس ئەسەرلىرىدە، «قوچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى مانى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتىنى دەسلەپكى يېشىپ ئوقۇشۇم» ۋە «ئالتۇن يارۇق»، «شۋەنجاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «مايترى سىمىت» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك بۆلۈم ياكى پارچىلىرىغا ئېلىپ بارغان تەتقىقات ماقالىلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بۇ ئارىلىقتا يەنە پروفېسسور خەمىت تۆمۈر «ئەتەبەتۇلھەقايىق»نى (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە) نەشر قىلدۇردى.

تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، 80-يىللارنىڭ بېشىدا، شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، جىددىي ۋە ئەستايىدىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئۈچ تومىنى، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نەزمىي نۇسخىسى، نەسرىي نۇسخىسى ۋە خەنزۇچە نۇسخىسىنى كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. بۇندىن باشقا ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (ئۇيغۇرچە، 1984-يىل)نى، پروفېسسور خۇجېنخۋا «قوچۇ سۆزلۈكى» (خەنزۇچە، خۋاڭ رۇنخۋا بىلەن بىرلىكتە، 1984-يىل)نى، ئىسراپىل يۈسۈپ، ئابدۇقېيۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرى «مايترى سىمىت» نىڭ ئالدىنقى بىر قىسمىنى (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، 1987-يىل) نەشر قىلدۇردى. لى جىڭۋېي ئەپەندىمۇ «مايترى سىمىت»نىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. ئۈچىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى كونكرېت يادىكارلىقلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە تەتقىق قىلىندى. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنىڭ مېۋىسى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى ئىلمىي ماقالىلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

مىر سۇلتان ئوسمانوۋ: ”XI ئەسىر ئوتتۇرا تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرىدىكى —ج[ð] ھەرپى ۋە ئۇ ئىپادە قىلغان تاۋۇش توغرىسىدا مۇلاھىزە“ («ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، 1984-يىل)، تۇرسۇن ئايۇپ: ”‹كاشغەر تىلى› توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە“ («تىل ۋە تەرجىمە» ئۇيغۇرچە، 1984-يىل، 2-سان)، لى جىڭۋېي: ”قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىغا قىسقىچە بايان“ («تىل ۋە تەرجىمە»، خەنزۇچە، 1989-يىل، 1-سان)، مەترىھىم سايىت: ”قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹ئەر› — پېئىلى توغرىسىدا مۇلاھىزە“ («تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» ⟨3⟩، 1990-يىل) قاتارلىقلار.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى جەھەتتىكى تەتقىقات چەت ئەللەردىمۇ خېلى بۇرۇنلا باشلانغانىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گېرمانىيە ئالىمى ج. كلايروت مەملىكىتىمىزدىن ياۋروپاغا تارقىلىپ بارغان «قوچو سۆزلۈكى»نىڭ قول يازمىسىغا ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىنى تەتقىق قىلىپ، 1820-يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل-يېزىقى ھەققىدە تەكشۈرۈش» دېگەن كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. 1870-يىلى ۋېنگرىيە ئالىمى خ. ۋامبېرى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئاۋستىرىيىنىڭ ۋېنا شەھىرىدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنىڭ بىر قىسمىنى تەتقىق قىلىپ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلار ۋە قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن ئەسىرنى ئېلان قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا روسىيىلىك ئاتاقلىق تۈركولوگ رادلوف «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئوغۇزنامە» ۋە موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان «بىلگە خاقان مەڭگۇ تېشى» قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلدى. بۇ دەۋردىكى تەتقىقات ئومۇمەن، چەت ئەللەردە بۇرۇندىن ساقلىنىپ كەلگەن ياكى نورمال ۋاستە ئارقىلىق بارغان يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش بىلەن خاراكتېرلىنەتتى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ چەت ئەلدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر تەتقىقات يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى. بۇ باسقۇچتىكى تەتقىقات

ئەتىجىلىرىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئاۋۋال XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا چەت ئەللىكلەرنىڭ جۇڭگودا مىللەتنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىغا قاراتقان تالان-تاراجلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئارىلىقتا تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەر "ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرىنى ئېچىش" دېگەن نامالار بىلەن ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ قاتارلىق جايلىرىغا "ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى"نى ئەۋەتىپ، قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى ئۆز قوللىرىغا چۈشۈرۈۋالدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر چاررۇسىيە كۆپ قېتىم، گېرمانىيە تۆت قېتىم، ئەنگلىيە تۆت قېتىم، ياپونىيە ئۈچ قېتىم، فرانسىيە ئىككى قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. نەتىجىدە، دۇنيادا بىر تەرەپلىمىلىك ۋە ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن بۇزۇلۇپ-چېچىلىپ ئاز قالغان مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى ئېلىپ كەتتى. بۇ مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ ئىچىدە قوليازمىلار زور سالماقنى ئىگىلەيتتى. مەسىلەن، گېرمانىيىنىڭ 4-قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى شىنجاڭدىن قولغا چۈشۈرگەن يادىكارلىقلار 10 مىڭ نۇسخىغا يېتىدۇ. 3-ماۋزۇدا تىلغا ئېلىنغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەينى ۋاقىتتا چەت ئەللىكلەر قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن. تىل تەتقىقاتى ئۈچۈن تىل ماتېرىيالى بولمىسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا يېقىنقى 70، 80 يىلدىن بېرى چەت ئەللىكلەر ئۆزىدىكى ماتېرىيال ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنىڭ ئالدىمىزدا مېڭىپ كەلدى.

ھازىر، روسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، تۈركىيە، ياپونىيە، ۋېنگرىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە تۈركولوگىيە ئىلمى تەتقىقات جەمئىيىتى ياكى شەرقشۇناسلىق ئىلمى تەتقىقات جەمئىيىتى قارمىقىدا تۈركىي تىللار تەتقىقات بۆلۈملىرى بار. بۇ جەمئىيەت ۋە بۆلۈملەرنىڭ ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىدە

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى جەھەتتىكى تەتقىقات مۇھىم ساھە سۈپىتىدە ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇپ كەلدى، بۇ باسقۇچتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ناھايىتى كۆپ، بىر-بىرلەپ ئاتاپ ئۆلتۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق. بىراق تۆۋەندىكى بىرقانچە تەتقىقات نەتىجىلىرىنى نۇقتىلىق تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

1) «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ گراماتىكىسى»: غەربىي گېرمانىيە ھامبورگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئاتاقلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسى ئا. ۋون گابائىن ئىشلىگەن. مەزكۇر كىتابتا قەدىمكى تۈركىي تىل (جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى)نىڭ گراماتىكىلىق قائىدىلىرى تەپسىلىي ۋە سىستېمىلىق ئىزاھلانغان. 1941-يىلى نەشر قىلىنغان.

2) «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى»: ئاتاقلىق روس تۈركولوگى س. مالوۋ ئىشلىگەن قەدىمكى تۈركىي تىل ۋە ئۇيغۇر تىلىغا دائىر مەخسۇس ئەسەر.

3) «XI—XII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۈرك يادىكارلىقلىرىنىڭ گراماتىكىسى ھەققىدە مۇقەددىمە»: ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى ئا. شېرباك تۈزگەن. مەزكۇر ئەسەردە XI ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىكىلىق قائىدىلىرى شەرھلەنگەن. 1961-يىلى نەشر قىلىنغان.

4) «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى»: تۈركىيىلىك تۈركولوگ ئا. جاپپار ئوغلى تۈزگەن. بۇ كىتابقا قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردىن توپلانغان سەككىز مىڭچە سۆز كىرگۈزۈلۈپ تۈرك تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان. 1968-يىلى ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان.

5) «قەدىمكى تۈركچە-روسچە لۇغەت»: ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگلىرى كوللېكتىپ تۈزگەن. بۇ «لۇغەت»كە قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلاردىن توپلانغان 26 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلۈپ، بۇ سۆزلەر تەپسىلىي ئىزاھلانغان ۋە روسچە بىلەن سېلىشتۇرۇلغان. 1969-يىلى نەشر قىلىنغان.

6) «VII ~ IX ئەسىردىن ئەسىرگىچە بولغان تۈرك-رونىك يېزىقىدىكى يـازمـا يادىكارلىقلارنىڭ گراممانىكىسى»: ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر تۈركولوگى كونونوۋ يازغان. بۇ كىتابتا قەدىمكى تۈرك خانلىقى، قـەدىـمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تۈرك-رونىك يېزىقىدا يېزىلغان يازما يـادىـكـارلـىـقـلار تـىـلـىـنـىـڭ فـونېتىكىسى، گراممانىكىسى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغاندىن سىرت، يازما يادىكارلىقلار تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە تەتقىقات خەۋەرلىرى بېرىلگەن. 1980-يىلى نەشر قىلىنغان.

7) «قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى»: تۈركىيە تۈركولوگى ھۈسەيىن نامىق ئۇرخۇن رەتلىگەن، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھازىرغىچە تېپىلغان يازما يـادىـكـارلـىقلارنىڭ توپلىمى بولۇپ، بۇ توپلامغا قەدىمكى تۈرك-رونىك يـېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ئەسلىسى، ترانسكرىپسىيىسى، تۈركچە تـەرجـىـمـىسى بېرىلگەندىن باشقا، يەنە بۇ يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈكى بېرىلگەن. 1987-يىلى نەشر قىلىنغان.

* * *

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا پەيدىنپەي قېلـىـپلاشقان، زىللاشقان ۋە بېيىغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فـونـېـتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى پۇختا ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئاساسى بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنەمەي بولمايدۇ. بۇ دەرسلىك مانا شۇ مەقسەتتە تۈزۈلگەن. ئىشىنىمىزكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەتقىقات قانچە چوڭقۇرلاشسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەتقىقات شۇنچە مول مېۋە بېرىدۇ.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە

ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840) بەربات بولۇشتىن ئىلگىرىلا، ھازىر ئىلىم ساھەسىدە "قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى" (回鹘文) دەپ ئاتىلىۋاتقان يېزىقنى قوللىنىشقا باشلىغان. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، بۇ يېزىقنى تۇرپان ئويمانلىقى، خېشى يۈللىكى، قەشقەر رايونىنى مەركەز قىلغان ئۈچ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى دائىرىسىدە ئومۇميۈزلۈك قوللانغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى خاراكتېر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىر بەلگە (ھەرپ) بىر تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئېلىپبەلىك يېزىق تىپىغا كىرىدىغان يېزىق. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە تەركىبىدە جەمئىي 18 دىن 22 گىچە ھەرپ بار. ئاساسلىق بەلگىلەر ئون ئەتراپىدا بولۇپ، قالغان بەلگىلەر بۇ ئونچە ئاساسلىق بەلگىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى مەنبە جەھەتتىن، قەدىمدە ھازىرقى ئۆزبېكىستان ۋە ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى ئەتراپىدا ياشىغان سوغدىلارنىڭ يېزىقىدىن كەلگەن. سوغدى يېزىقى بولسا، ئىرامىزنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە (III ئەسىر ئەتراپىدا) ئەرەب ئەللىرىدە قوللىنىلغان قەدىمكى ئارامىيە يېزىقى (ئارامى يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)دىن كەلگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن باشقا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا قانداق تارقالغانلىقى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت. بەزىلەر دەسلەپتە ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى سوغدىلاردىن قوبۇل قىلغان، ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن باشقا تۈركىي خەلقلەر قوبۇل قىلغان دەپ قارىسا، بەزىلەر بۇ يېزىقنى دەسلەپتە سوغدىلارغا زېمىن

جەھەتتىن يېقىن بولغان تۈركەشلەر قوبۇل قىلغان، ئاندىن تۈركەشلەرنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر قوبۇل قىلغان دەپ قارايدۇ. بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسىسىنىڭ توغرىلىقى ھەققىدە كېسىپ بىر نېمە دېيىش قىيىن. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ يېزىقنى ئومۇميۈزلۈك ۋە ئۇزاق ئىشلەتكەنلەر ئۇيغۇرلار، بۇ يېزىقتا ئەڭ كۆپ يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغانلار ئۇيغۇرلار، بۇ يېزىقنىڭ ھازىرغىچە ئىشلىتىلىشىگە سەۋەبچى بولغانلار ئۇيغۇرلار. شۇڭا ھازىر بۇ يېزىق مەيلى مەملىكىتىمىز ئىچىدە بولسۇن، مەيلى خەلقئارادا بولسۇن "قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى" دەپ ئاتالماقتا.

ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئەسلىدە قوللىنىۋاتقان قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى قوللانماي، ئۇنىڭ ئورنىغا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ؟ بۇ بەلكىم قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى قوللىنىشتىن ئىلگىرى قوللانغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىغا قارىغاندا، كۆپ ئىلمىي ۋە ئاسان. چۈنكى، بىرىنچى، قەدىمكى تۈرك يېزىقى گەرچە ئېلىپبەلىك يېزىق تىپىغا كىرىدىغان يېزىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا بوغۇملۇق يېزىقنىڭ قىسمەن ئالاھىدىلىكىمۇ بار ئىدى. ئىككىنچى، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا ھەرپلەرنىڭ سانى كۆپ، ھەرپلەرنىڭ ۋارىيانتلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، بەلگە سانى يۈزگە يېتىدۇ. ئۈچىنچى، يېزىش ئەپسىز، ھەرپلەرنى ئۇلاپ يازغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ھەرپنى يېزىشقىمۇ بىرقانچە قېتىم قول ئۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. تۆتىنچى، ئىملا قائىدىسى مۇرەككەپ. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى يۇقىرىقى تۆت جەھەتتىن قەدىمكى تۈرك يېزىقىغا قارىغاندا ئەۋزەللىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان ۋاقتىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە كەلسەك، بۇ رايونلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ يېزىق قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا XIII ئەسىرلەرگىچە

ئىشلىتىلگەن: تۇرپاننى مەركەز قىلغان شەرقىي ئۇيغۇر رايونىدا XIV، XV ئەسىرگىچە قوللىنىلغان، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۈەن رايونىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاكى XVII ئەسىرگىچە قوللىنىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تارىختا يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا زور رول ئويناپلا قالماي، ئۇيغۇرلار ئەتراپىدا ياشىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگىمۇ خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى توغرىسىدىكى مۇنۇ بايانىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۇپايە قىلىدۇ: "قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا، بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت-ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن." («تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە، 1-توم، 11-بەت).

گەرچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يېزىق ئۆز ھاياتىنى يوقاتمىدى. XIII، XIV ئەسىر ئەتراپىدا موڭغۇللار بۇ يېزىقنى ئۆگىنىپ ئۆزىنىڭ يېزىقى قىلدى. XVI ئەسىردە، مانجۇلار بۇ يېزىقنى موڭغۇللاردىن ئۆگىنىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ يېزىقىغا ئايلاندۇردى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئېلىپبەسى

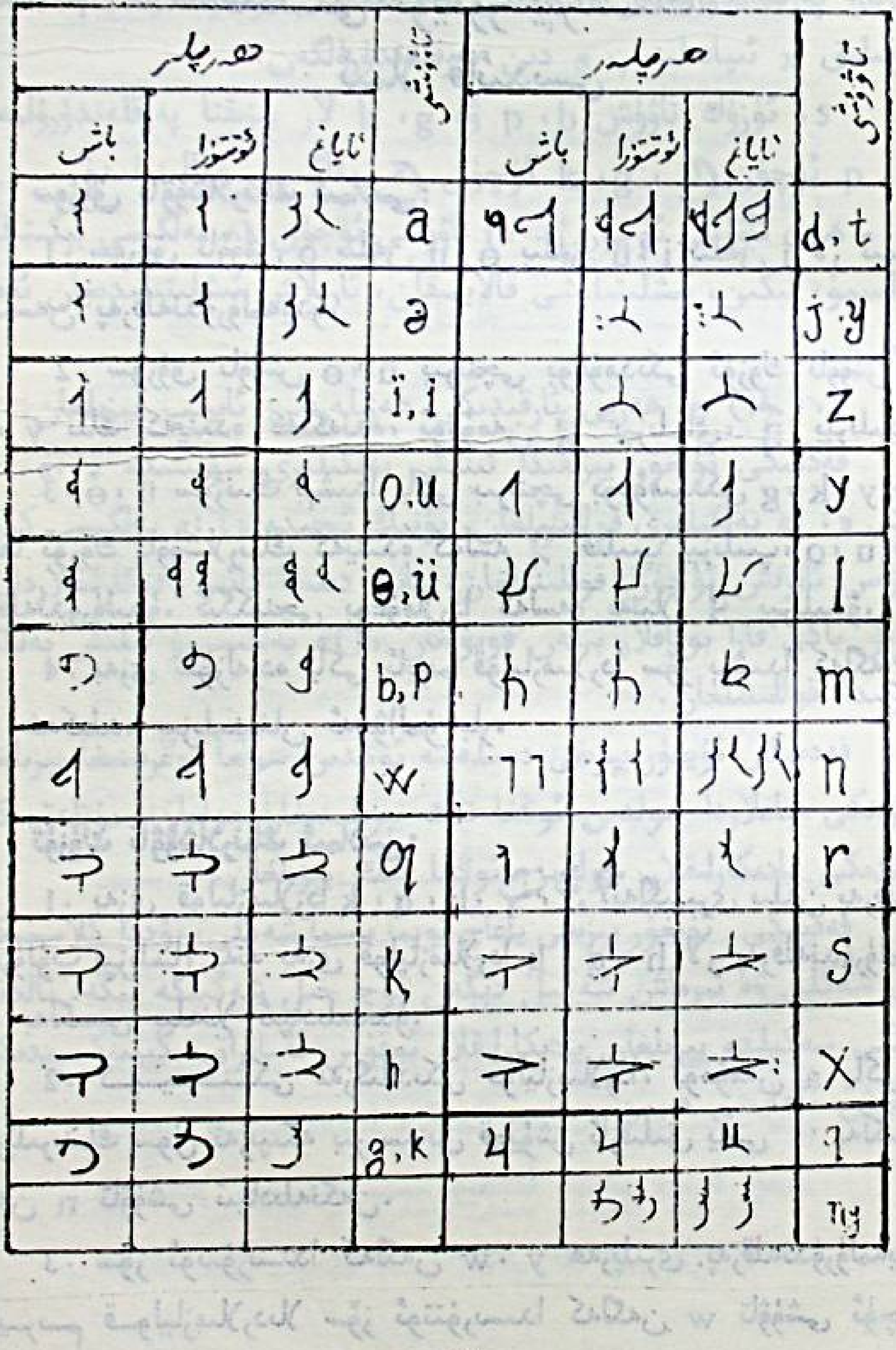

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ
ئىملا قائىدىسى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى:

1. سوزۇق تاۋۇش o بىلەن u؛ ө بىلەن ü؛ i بىلەن ï لار ئىملادا ئاساسەن پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ.

2. سوزۇق تاۋۇش ө، ü بىرىنچى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش g، k، y نىڭ كەينىدە كەلگەندە، ئومۇمەن يېزىلماي، يېزىلىدۇ.

3. ө، ü سۆزنىڭ بېشىدا ياكى بىرىنچى بوغۇمدىكى g، k، y دىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كەينىدە كەلسە قىلىپ يېزىلىپ، o، u دىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئىككىنچى بوغۇملاردا كەلسە، يەنىلا يېزىلىدۇ.

4. بەزى سۆزلەردە ياكى ئايرىم قوليازمىلاردا سۆز بېشىدا كەلگەن a شەكلىدە يېزىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار.

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى:

1. بەزى قوليازمىلاردا k، q، h، بەلگىلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈلۈپ يېزىلسا، يەنە بەزى قوليازمىلاردا k، q، h لار پەرقلەندۈرۈلمەي بەلگىسى بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ.

2. كېيىنكى مەزگىلدىكى قوليازمىلاردا، ئومۇمەن a ياكى ə ھەرپلىرىنىڭ سول تەرىپىگە بىر سىزىق قويۇش ئارقىلىق يەنى بەلگىسى بىلەن n تاۋۇشى ئىپادىلەنگەن.

3. سۆز ئوتتۇرىسىدا كەلگەن w، y ھەرپلىرى پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. ئايرىم قولىيازمىلاردىلا سۆز ئوتتۇرىسىدا كەلگەن w تاۋۇشى ئۈچۈن

بەلگىسى قوللىنىلىپ y دىن پەرقلەندۈرۈلگەن.

4. s، x تاۋۇشلىرى ئومۇمەن بەلگىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈلگەن. كېيىنكى مەزگىلدىكى قوليازمىلاردا: بەلگىسى ئارقىلىق x ئىپادىلىنىپ s دىن پەرقلەندۈرۈلگەن.

5. ئۆزۈك تاۋۇش b، p ۋە g، k لار يېزىقتا پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. b، p ئۈچۈن ، g، k ئۈچۈن بەلگىسى قوللىنىلىدۇ.

6. d تاۋۇشى ئۈچۈن ، t تاۋۇشى ئۈچۈن بەلگىسى بېكىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئىشلىتىلىشى قالايمىقان، ئارىلاش ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋال ئېغىر.

7. ( ) z ھەرپى ئارقىدىكى ھەرپلەردىن ئايرىپ يېزىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا تىنىش بەلگىلىرى سۈپىتىدە «..»، «:» ياكى «: :» بەلگىلىرى قوللىنىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە «: :» بەلگىسى كۆپرەك ئابزاس ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلغان. مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا يەنە قىزىل ياكى قارا بوياقلار بىلەن قويۇلغان «O» بەلگىسىمۇ تىنىش بەلگىسى ئورنىدا قوللىنىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەسلەپتە ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلغان، كېيىنكى چاغلاردا سولدىن ئوڭغا تىك يېزىلىدىغان بولغان. مۇتلەق كۆپ ساندىكى يادىكارلىقلار سولدىن ئوڭغا تىك يېزىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ياغاچ ئويما باسما شەكلى، بۇددا كلاسسىكلىرى شەكلى ۋە ئىرماش شەكىل دېگەن ئۈچ خىل شەكىلگە ئىگە. ئالدىنقى ئىككى شەكىلدە يېزىلغان يادىكارلىقلار ئوقۇش ئاسانراق، كېيىنكىسىدىكىنى ئوقۇش ناھايىتى قىيىن.

[illegible]

54

[illegible]

* [illegible] ** [illegible] (?)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ○ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [[illegible]
[illegible]] [illegible] .
[illegible]
[illegible] .
[illegible]
[illegible] .
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] . . . .
. . . .
[illegible] . . . .
. . . .
[illegible] . . . .
. . . .

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] . . . .
[illegible] . . . .
[illegible] : . . . .

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

f. 6b.

ࡄࡉࡁ ࡍࡉࡔࡌࡀࡕ ࡁ ࡖࡄࡅࡔࡉࡁ ࡌࡀࡓࡀࡁ ࡅࡌࡀࡍࡃࡀ ࡍࡃࡀࡓ
ࡄࡉࡉࡀ ࡅࡌࡀࡍ ࡌࡄࡉࡁ ࡍࡃࡀࡍࡃ ࡄࡉࡁ . ࡌࡀࡋࡊࡀ ࡌࡀࡓࡀ
ࡄࡉࡉࡀ ࡊࡃࡀࡁ ࡅࡉࡓࡀࡃࡀࡓ ࡅࡃࡉࡁ ࡄࡃࡀࡁ ࡍࡉࡓࡀࡉࡁ
ࡌࡀࡓࡃࡍ ࡍࡌࡀࡓ ࡌࡉࡍࡀࡓ ࡄࡀࡓࡉࡔࡓ ࡍࡉࡔࡀ ࡍࡃࡀࡍࡀ ࡉࡍࡃࡁ
ࡅࡀࡍࡔࡀࡓࡀࡓ ࡔࡀࡓࡀࡓ ࡄࡃࡍࡀ ࡍ ࡅࡃࡉࡓࡀࡃࡀࡓ
ࡄࡍࡁ ࡄࡀࡋࡊࡃࡀ ࡅࡔࡃࡉࡃࡀ ࡌࡀ ࡍࡃࡀࡓ ࡓࡀࡅࡉࡀ
ࡅࡉࡔࡀࡔࡀ ࡄࡀࡓࡉࡁ ○ ࡍࡉࡋࡃࡁ ࡌࡀࡍࡀ ࡍࡃࡀࡓ .
ࡍࡉࡁ ࡅࡄࡔࡁ ࡌࡀࡍࡉࡔࡓ ࡍࡃࡀࡍࡃ ࡅࡉࡓ ࡍࡌࡀࡔࡋࡊ
ࡍࡉࡔࡌࡀࡊࡁ ࡍࡔࡋࡊࡃࡀ ࡉࡔࡃࡀࡓ ࡅࡄ ⁘ ࡌࡀࡋࡊࡀ ࡌࡀࡓࡀ
ࡅࡀ ࡌࡀࡓࡀࡁ ࡉࡁ ࡍࡃࡀࡁ ࡍࡃࡌࡀࡌ ࡌࡀࡓࡀࡁ
ࡄࡀࡓࡀࡄ ࡁ ࡔࡉࡓ ࡍࡌࡀࡔࡋࡊࡔࡁ ࡊࡃࡌࡀࡋ ࡄࡀࡓࡄ ࡅࡉࡃࡓ ࡅࡄ
ࡍࡃࡀࡓ ࡌࡀࡓࡉࡓ ࡉࡁ ࡍࡃࡀࡁ . ࡔࡃࡀࡋࡊ ࡌࡀࡓࡀ ࡌࡉ
ࡄࡀࡅࡃࡀࡓ ࡍࡃࡔࡀ ࡅࡉࡃࡓ . ࡅࡉࡃࡀࡁ ࡉࡓࡀࡓࡉࡍ ࡌࡀࡃࡀࡁ
ࡍࡃࡔࡀ ࡅࡉࡃࡀࡁ ࡍࡃࡔࡀ ࡔࡀࡋࡉࡄࡔࡁ ࡍࡃࡔࡀ ࡉࡍࡔࡀ ࡍࡃࡔࡀ
ࡃࡍࡀࡌࡀࡓ ࡃࡉࡍࡄࡀࡓ ࡌࡀࡄࡔࡀࡋ ࡔࡍࡁ ࡍࡃࡔࡀ ࡌࡉࡓࡀࡄ
ࡉࡌࡀࡔࡋࡀࡁ . ࡌࡀࡋࡃࡀࡋ ࡍࡉࡁ ࡉࡓ ࡍࡃࡁ ࡍࡃࡄࡔࡀ
ࡅࡉࡃࡓ . ࡄࡌࡀࡓ ࡄࡃࡀࡓࡀࡄ ࡔࡓ ○ ࡍࡃࡀࡓࡀࡁ ࡌࡔࡁ ࡔࡋࡊࡓ
ࡌࡀࡃࡀࡓࡅࡃࡀࡓࡃࡉࡃࡀ ࡄࡓ ࡅࡉࡃࡓ ࡔࡃ ࡍࡉࡔࡓࡃࡀࡓࡃࡀࡓ ࡅࡄ
ࡌࡀࡋࡊࡀ ࡌࡀࡓࡀ . ࡅࡄ ࡁࡍࡃࡀࡓ ࡔࡋࡊࡃࡀ ࡍࡃࡀࡌࡀࡃ ࡍࡃࡀࡓ
ࡋࡊ ࡉࡁ ࡉࡔࡋࡊࡃࡁ ࡌࡀࡓࡓ ࡍࡌࡀࡍࡃࡄࡌ ࡄࡁ
ࡍࡃࡍࡁ ࡌࡀࡓࡀ ࡌࡀࡋࡊࡀ . ࡅࡄ ࡉࡃࡍࡃࡔࡓ ࡍࡌࡄࡃࡓ ࡉࡌࡓ
ࡌࡀࡃࡀࡓࡀࡃࡀࡓ ࡅࡍࡃࡄࡃࡀࡓࡀࡃࡀࡓ ࡔࡉࡔࡓࡃࡀࡓࡃࡀࡓ ࡔࡃ
ࡉࡃࡀࡓ ࡔࡃࡀࡓࡔࡓ ࡁࡃࡀࡔࡃࡀࡓࡔࡓ ࡓࡀࡓࡉࡔࡀ ࡄࡍࡁ ࡍࡃࡌࡃࡀࡓ 66

قوچۇ ئىدىقۇتلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار

ئەقلىيە

1. Bilig biling ya bəgim
Bilig sanga əx bolur
Bilig bilgən ol ərkə
Bir kün dəwlət tux bolur

2. Biliglig ər bilingə
Tax ⱪorsansa ⱪax bolur
Biligsizning yaniqa
Altun ⱪoysa tax bolur

3.ⱪilmaqu ⱪiliⱪlarni
Axnuqə sanmix kərək
Sanmadin ⱪilmixta kin
Nətəgin tanmix kərək

4. Ayipsiz tixikə ər
Boyunin sunmix kərək

Ol andaq tüzün birlə
Tirklik kilmix kərək

5. Akikət bolsa tüzün
Anga jan bərmix kərək
Məngi qin ol məngi ok
Takī nə aymix kərək

6. Ix kilqu əygü ixni
Kərkitür kəni yolnī
Kəsmənglər əgri talnī
Təbəsintə miwə bar

(بانگ بىلەن رەخمەتنىڭ 1933-يىلى ئەنگلىيىدە چىقىدىغان «ئۇلۇغ ئاسىيا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان "قەدىمكى تۈرپان قوشاقلىرى" دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.)

* * *

7.Ə rdəmlig kixi ərdin birlə tüz ol
Ə rdəmsiz kixi ətük iqinkəki ulyak birlə tüz ol

8. Bəgimsinməyük bəg bolsar bəltir sayu bəlgəsalur
Atakimsinmayuk atiq bulsar art sayu mayakayur

9. Buyanlïq kixi burhanlar birlə tüz ol
Buyansïz kixi buķ baķïr birlə tüz ol

(رەخمەتنىڭ «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ توپلىمى»دا ئېلان قىلغان «تۇرپانىدىكى تۈركچە يازما يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسەرىدىن ئېلىندى. 7-توپلام، 54-بەت)

سۆزلۈك ①

1. art	8.2	(1) ئارقا، كەينى؛ (2) تاغ ئۆتكىلى، جىلغا
2. at	8.4	ئىسىم، ئات، نام
3. ata ķïmsïnmayuķ	8.2	ئاتىقى چىقمىغان
4. axnu	3.2	ئالدى بىلەن
5. ay-	5.4	ئېيتماق، سۆزلىمەك
6. baķïr	9.2	مىس
7. bil	2.1	بەل
8.bil-	1.1	بىلمەك، ئۆگەنمەك
9. bilig	1.1	بىلىم، ئەقىل-پاراسەت
10.bul-	8.2	ئېرىشمەك، قولغا كەلتۈرمەك

① 1. دەرسلىكنىڭ "سۆزلۈك" قىسمىغا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يوق ياكى ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدىغان، ئاۋۇش ۋە مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولغان سۆزلەر كىرگۈزۈلدى.
2. سۆزلەر يېڭى يېزىقنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى. تىل ئارقا سوزۇق ئاۋۇش "ï" بىلەن باشلانغان سۆزلەر سۆزلۈكنىڭ ئاخىرىغا بېرىلدى.
3. بەزى سۆزلەرنىڭ ۋارىيانتلىرى "~" بەلگىسى بىلەن تىرناق ئىچىگە ئېلىپ بېرىلدى.
4. سۆزلەرنىڭ كەينىدىكى ئەرەبچە سانلار شۇ سۆز تۇنجى قېتىم كۆرۈلگەن قۇر (ياكى كۇپلېت ۋە مىسرا)نى كۆرسىتىدۇ.

11.burhan	9.1	بۇرخان، بۇت
12.buyan	9.2	ساۋاب، ياخشىلىق
13.buyansïz	9.2	ئەخلاقسىز، ئەدەبسىز
14.bu ķ	9.2	(1) بوغۇز، گال؛ (2) ئۈششۈق؛ (3) پوق
15.bəgimsinməyük	8.1	ئەمەل تۇتمىغان، ئەمەلسىرگەن
16.bəltir	8.1	بەلتىر، دوقمۇش
17.kin	3.3	كېيىن
18.kərək	3.2	كېرەك
19.keni	6.1	توغرا، چىن
20.maya ķla-	8.2	(1) ماياقلىماق؛ (2) بەلگە سالماق
21. məngi	5.3	(1) خۇشاللىق، سۆيۈنۈش؛ (2) ئەبەدىي، مەڭگۈ
22.nə	5.4	نېمە
23.nətəgin	3.4	نېمىشقا
24.ol	13	(1) ئۇ؛ (2) -دۇر، -تۇر
25.o ķ(~ek)	5.3	-لا، -لە (يۈكلىمە، تەكىتلەشنى بىلدۈرىدۇ)
26.san-	3.2	ئويلىماق
27.sayu	8.1	ھەربىر، ھەرقايسى، ھەر تەرەپ
28.ta ķï	5.4	يەنە
29.tixi	4.1	ئايال، چىشى
30.tux	1.4	يار، ھەمراھ
31.tüzün	4.3	تۈز، كەمتەر، مۇلايىم

32. ulyaķ	7.2	پېتەك
33. ya	1.1	ھەي
34.ķax	2.2	ياقۇت، قاش تېشى
35.ķorsan-	2.2	قىستۇرماق، تۇگمەك
36.ərdin	7.1	گۆھەر
37.ərdəmlig	7.1	پەزىلەتلىك، ئەخلاقلىق
38.əx(~ix)	1.2	ھەمراھ، يار، دوست
39.əygü(~ədgü)	6.1	ياخشى، ئوبدان، ئەزگۈ

ئىزاھ [1]

1. قوچۇ (قەدىمكى تۇرپان) شېئىر-قوشاقلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە:

قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار شانلىق قوچۇ مەدەنىيىتىنى اراتقان. قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرى مانا شۇ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە نۇر چاقناپ ۇرىدىغان مىللىي مىراسلىرىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى.

قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرى سان جەھەتتىن كۆپ بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ تېماتىك مەزمۇنى كەڭ، شەكلى خىلمۇ خىل، تىلى يارقىن.

قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش يالغۇز ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنلىرىنى ئۆگىنىش، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى-

[1] 1. ئىسلىملىق ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يوق، ياكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىسى بىلەن ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدىغان گىراماتىكىلىق ئۇقۇملارغا، جۈملىدىن بەزى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ئۇقۇملارغا ئىزاھ بېرىلدى.

2. ئانچە تونۇش بولمىغان شەخس، يەر نامى، قەبىلە ۋە زور ۋەقەلەرگە، يادىكارلىقلارنىڭ ئاپتورلىرى ۋە يېزىلغان ۋاقتى قاتارلىقلارغىمۇ قىسقىچە ئىزاھ بېرىلدى.

ـدىكى بەزى قاراگغولۇقلارنى يورۇتۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم ئەھمە-
يەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى
يورۇتۇشىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

دەرسلىكىمىزگە نەمۇنە سۈپىتىدە نەچچە ئون يىلدىن بۇيان چەت ئەل ژۇرناللىرىدا ئېلان قىلىنغان قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرىدىن بىر قىسمىنى تاللاپ كىرگۈزدۇق.

2. «ئەقلىيە» 2.8 ata ķimsinmayuķ (ئاتىقى چىقمىغان) : بۇ سۆز شەكلىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، ئۇنىڭ يىلتىزى ataķ (ئاتاق، ئابروي) بولۇپ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا ئىسىمدىن (تۈرغۇن سۆزلەردىن) پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە -imsin (~-imsin-) قوشۇلۇپ ataķi msin- (ئاتىقنى چىقىرىشقا ئىنتىلمەك، ئاتىقنى چىقىرىشقا تەمشەلمەك) شەكلىنى ئالغان، ئاندىن ئۇنىڭغا يەنە پېئىلنىڭ بولۇشسىز قوشۇمچىسى -ma (~-mə-) ۋە پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى -yuķ (~-yük-) قوشۇلغان. «ئەقلىيە» 1.8 دىكى bəgimsinməyük نىڭ تۈزۈلۈشىمۇ ata ķimsimayuķ بىلەن ئوخشاش.

3. «ئەقلىيە» 1.1 -ig : پېئىلدىن ئىسىم ۋە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزەك بىلەن قوشۇمچىلارنىڭ قاتتىق ماسلىشىش قائىدىسىگە ئاساسەن، بۇ قوشۇمچە تۆۋەندىكى شەكىللەرگە ئىگە:

-aq, -aķ, -əg, -ək, -ïq, -ïķ, -ig, -ik,
-q, -ķ, -g, -k, -uq, -uķ, -üg, -ük

«ئەقلىيە» 1 bilig (بىلىم) bil-> (بىلمەك، ئۆگەنمەك +-ig-تىن، «ئەقلىيە» 3 دىكى ķilïq (قىلىق) ķil- (قىلماق، ھەرىكەتلەنمەك) +-ïķ-تىن كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا بۇ قوشۇمچىلا-ردىن ياسالغان سۆزلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

kapaq (ئىشىك) ķap-> (ياپماق) +aq-

-q+	(ئورۇنلاشماق)	orna-)	(تەخت، ئورۇن)	ornaq
-īq+	(قاتماق)	ķat-)	(قاتتىق)	ķatīq
-k+	(چوڭ بولماق)	bədü-)	(بۈيۈك)	bədük
ig+	(سۆيمەك)	səw-)	(خوتۇن)	səwig

ھازىرقى ئىستېمالدىكى sozuķ، yaylaķ، yoruķ، buzuķ قاتارلىقلارمۇ بۇ تۈرگۈن سۆزلەرنىڭ پېئىل ئۆزەكلىرىگە يۇقىرىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

4. «ئەقلىيە» ol 3: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز بىرقانچە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

1) كىشىلىك ئالماش بولۇپ كېلىپ "ئۇ" دېگەن مەنىنى بىرىدۇ. مەسىلەن:

Ol bu yərig ķīxlaqlantī.

ئۇ بۇ يەردە قىشلىدى.

2) كۆرسىتىش ئالماش بولۇپ كېلىپ "ئۇ، ئاشۇ" دېگەن مەنىنى بىرىدۇ. مەسىلەن:

Ol sabīq əxitip...

(ئۇ) ئۇ سۆزنى ئاڭلاپ...

3) ئىسىم (ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر) خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە، خەۋەردىن كېيىن كېلىپ ھۆكۈم، كېسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

Bu nixan mən tanuq yaraq sīlqanīng ol.

بۇ تامغا مەنكى گۇۋاھچى ياراغ سىلغانىڭدۇر.

5. «ئەقلىيە» qu 1.3 (-kü، -gü، -ku) ھەرىكەتنامە قوشۇمچىلىرى بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ نامىنى، جەرياننى ياكى ۋۇجۇتقا چىقىشقا تېگىش-

لىك ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ.

«ئەقلىيە» 1 kilma->kilma qu -qu+ دىن كەلگەن بولۇپ ”قىلمايدىغان، قىلماسلىققا تېگىشلىك“ دېگەن مەنىدە.

6. «ئەقلىيە» 3.3 -mix (-mix) : سۈپەتداش قوشۇمچىسى. «ئەقلىيە» 3.3 تىكى kil-kilmix دېگەن پېئىلنىڭ يۇقىرىقى قوشۇمچە بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. بۇ قوشۇمچە ئومۇمەن پۈتكەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. kilmix = قىلغان.

7. «ئەقلىيە» 3.3 -ta (-tə، -da، -də) : ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئورۇن كېلىش ئۇقۇمى ھەرىكەت يۈز بەرگەن ئورۇن، ۋاقىت، مەسىلەن: bali qta (شەھەردە)، ədd ə (ۋاقىتتا) قاتارلىقلارنى بىلدۈرگەننىڭ سىرتىدا، يەنە ھەرىكەتنىڭ چىقىش مەنبەسىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. «ئەقلىيە» 3.3 تىكى kilmixta دا -ta چىقىش كېلىش مەنىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن، kilmixta kin = قىلغاندىن كېيىن. شۇڭا بەزىلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى -da، -ta، -də، -tə نى ئورۇن-چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتايدۇ.

8. «ئەقلىيە» 2.4 -n (-īn، -in) : ئىسىمنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچىلار ئومۇمەن، تەۋەلىك بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىم ئۆزەكلىرىگە قوشۇلىدۇ.

«ئەقلىيە» 2.4 دىكى boyunin (بويىنىنى) > boyun (بويۇن) -ī+ (تەۋەلىك Ⅲ شەخس قوشۇمچىسى) +n- دىن كەلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ قوشۇمچىلار شېئىر ۋە ماقال-تەمسىللەردىلا ئۇچرايدۇ.

9. «ئەقلىيە» 1.6 -gü (-kü، -qu، -ku) : پېئىلدىن ئىسىم ياكى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە. «ئەقلىيە» 1.6 دىكى əygü (ədgü) < əy- (~ əd-) ياخشىلانماق، ئەي بولماق + gü- دىن كەلگەن. يادىكارلىقلاردىكى ayqu (مەسلىھەتچى) < ay- (سۆزلىمەك) +qu-، tari

qu (تېرىلغۇ) < tarï- (تېرىماق) + qu- دىن كەلگەن. ھازىرقى ئىستېمال-
-مىزدىكى ilqu، emizgü، səzgü قاتارلىق سۆزلەر يۇقىرىقى ئاساستا
ياسالغان.

10. ئىسىملار كېلىش بىلەن تۈرلەنگەندە "n-" تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تەۋەلىك III شەخس بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملار (ئاتاشلار) يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن (ئىگىلىك كېلىش، چۈشۈم كېلىشتىن باشقا) تۈرلەنگەندە، III شەخس قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسى ئارىلىقىدا "n-" تاۋۇشى پەيدا بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال بار ئىدى. «ئەقلىيە» 4.6 تىكى təbəsintə دېگەن سۆز شەكلىنىڭ تەركىبىدىكى "n-" شۇ سەۋەبتىن قوشۇلۇپ قالغان.

11. «ئەقلىيە» 1.7 dəm- (dam-): ئىسىمدىن ئىسىم ياكى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە. «ئەقلىيە» 1.7 دىكى ərdəm (پەزىلەت، ئەخلاق) ər (ئەر) + dəm- دىن كەلگەن.

12. «ئەقلىيە» 2.7 lig- (līq-، līk-، luq-، luk-، lüg-، lük-) ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچى ئۈنۈملۈك قوشۇمچە. «ئەقلىيە 2.7 دىكى ərdəmlig (ئەخلاقلىق) ərdəm + lig- دىن، «ئەقلىيە» 1.9 دىكى buyanlīq (ساۋابلىق) buyan (ساۋاب) + līq- دىن كەلگەن. ھازىرقى تىلىمىزدا بۇ قوشۇمچىلار lik-، lik- كە قېلىپلاشقان.

13. «ئەقلىيە» 2.8 īq- (ig-، īk-، ik-، uq-، üg-، q-، g-) ئىسىمنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ يەنە بىر خىلى. «ئەقلىيە» 2.8 دىكى atīq (نامنى) at (نام) + īq- دىن كەلگەن. تىل تەرەققىياتى داۋامىدا چۈشۈم كېلىشنىڭ بۇ بىر يۈرۈش قوشۇمچىلىرى ئىستېمالىمىزدىن چۈشۈپ قالغان.

14. «ئەقلىيە» 2.9 buyan- ساۋاب: بۇددا ئاتالغۇسى، سانسكرىت تىلىدىكى buyan دىن كەلگەن بولۇپ، بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا

كۆپ ئۇچرايدۇ. كېيىن بۇ سۆز ئاساسىدا يەنە تۆۋەندىكى سۆزلەر ياسىلىپ
كەڭ قوللىنىلغان.

buyanla-	ساۋابلىق قىلماق	buyanlïq	ساۋابلىق
buyanqï	ساۋابلىق قىلغۇچى	buyansïz	ساۋابسىز

شۇنداق ئورۇنلاردا[1]

1. Alⱪuzu turur ⱪat ⱪat taƣda
Amīl aƣlaⱪ aranyatanta
Artuq səgüt altīnta
Aⱪar suwluⱪta
Amranqīƣīn uqdaqī ⱪuxⱪīalar
Tirinlik ⱪuwraƣlīⱪta
Atⱪaqsīzīn məngi təgingülüg ol
Anī təg orunlarta

2. Iq təring ⱪat bük taƣda
Irkəki səki aranyatanta
Idiz tikin ⱪayalīⱪbasquⱪluq ərip
Idi tikisizdə
Imirt qoƣurt səgüt arasīnta
Inqkə kiə suw ⱪidīƣīnta

① شېئىرنىڭ ھەربىر كۇپلېتىنىڭ ئاخىرىدا "anī təg orunlarda" تەكرارلانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ شېئىرنىڭ ماۋزۇسىنى «شۇنداق ئورۇنلاردا» دەپ بېكىتىپ قويدۇق.

Ilinməksizin dyan oluruƣuluⱪ ol
Anī təg orunlarta

3. Səling bulung təring taƣda
Səwiglig aranyatanta
Səwrəlip aⱪar suwluƣ ərip
Səp səm aƣlaⱪta
Səkiz türlüg yiillər üzə təprəmədin
Sərilip anta
Sərə yalnguzīn nom məngisin təgingülüg ol
Anī təg orunlarta

4. Kɵkərip turur kɵrklüg taƣda
Kɵngül yaraxī aƣlaⱪ orunta
Kɵp yigi təlim sɵgütlüg ərip
Kɵkirip turur kɵlmən suwluⱪta
Kɵz baxlap ⱪaqiƣlarīn yīƣīnīp
kɵzünmix bililmixqə orunlarta
Küsənqigsizin məngi təgingülüg ol
Anī təg orunlarta

(بۇ شېئىر پارچىسى ھازىر ئەنگلىيىنىڭ ئۇلۇغ برىتانىيە مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ستەيىن دۇنخۇاڭدىن قولغا چۈشۈرۈپ ئالغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى شېئىرلار توپلىمىدىن ئېلىندى. نومۇرى ئۇر 〈or〉 8212

(108) ، 1-بەت).

سۆزلۈك

1. alkuzu	1.1	ھەممە، بارلىق
2. amranqiq	1.5	خۇشال
3. amil	1.2	تىنچ، جىمجىت
4.ani	1.8	شۇنداق، مۇنداق
5. artuq	1.3	ئارچا
6. atkaqsiz	1.7	غەم-ئەندىشىسىز
7. aqlak	1.2	(1) خىلۋەت، چەت؛ (2) تەنھا، يالغۇز
8. basqukluq	2.3	يەكپارە، تاغ پارچىسى، قىيا
9. dyan	2.7	ئويلىنىش، خىيال، ئوي، دىيان، بېرىلىش
10.idiz	2.4	ئېگىز
11.ilinməksiz	2.7	غەۋغاسىز، جىمجىت
12.imirt	2.5	ئىمرت دەرىخى
13.inqkəkiə	2.6	ئىنچىكىگىنە
14.irkəki səki	2.2	قەدىمكى، بۇرۇنقى، پۇشتى
15.kəlmən	4.4	سۇلۇق، كۆل كۆپ
16.kəngül yaraxi	4.2	كۆڭۈلگە ياقىدىغان
17.küsənqig	4.7	ئارزۇ، ئىستەك
18.kəzün-	4.6	كۆرۈنمەك
19.olur-	2.7	ئولتۇرماق، جايلاشماق

20. qoqurt	2.5	چوغۇرت دەرىخى
21.səkiz türlüg yiil	3.5	ھەرقانداق شامال
22. səling	3.1	يىراق
23.səp səm	3.4	جىمجىت
24.sər-	3.6	سەۋر قىلماق، چىدىماق
25.səril-	3.7	تۇرماق، سىرىلماق
26. səwrəl-	3.3	ئاستا ئاقماق، سۆرەلمەك
27.səgüt	1.3	(1) دەرەخ؛ (2) سۆگەت
28.tikin	2.3	تىك
29.tikisiz	2.4	شاۋقۇنسىز، گۈلدۈر-تاراقسىز
30.tirinlik	1.6	يىغىلىدىغان جاي
31.-təg	1.8	-دەك، -تەك
33.təprə-	3.5	(1) ئېرىشمەك، قولغا كەلتۈرمەك؛ (2) يەتمەك، تەگمەك، تەۋرىمەك
34.təring	2.1	چوڭقۇر
35.yalnguz	3.7	يالغۇز، تەنھا
36.yig	4.3	(1) ياخشى؛ (2) خام
37.yīqīn-	4.5	(1) يىغماق، يىغىشتۇرماق؛ (2) تەھدىت سالماق، ھۇجۇم قىلماق
38.ķaqīq	4.5	ئۇغرى، قاچقۇن
39.ķayalīķ	2.3	قىيالىق
40.ķuwraqlīķ	1.6	قۇرۇقلۇق
41.ķuxķīa	1.5	قۇش
42.kīdīq	2.8	قات، بوي، چەت
43.ər-	2.3	ھۆكۈم ياردەمچى پېئىلى

44. üzə 3.5 (1) ئۈست؛ (2) ـدە، ـتە

خاس ئىسملار

Aranyatan 1.21. ئارانياتان

ئىزاھ

1. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 2.1 aranyatan: بۇ سانسكرىت تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، ئەسلى "ئورمان، ئورمانلىق" دېگەن مەنىدە، بۇ شېئىردا خاس ئىسىم ئورنىدا كەلگەن.

2. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 -ïq (-ïk، -ig، -ik): ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن (ئاساسەن سۈپەتتىن) ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنى (ئاساسەن ئىسىم) ياسىغۇچى قوشۇمچە. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 دىكى amranqïq سۆزى -amranq (شادلىق، خۇشاللىق) دېگەن ئىسىمغا -ïq نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 7.4 دىكى küsənqig سۆزى - küsənq (ئارزۇ، تىلەك) دېگەن ئىسىمغا -ig نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. ۋاستە كېلىش توغرىسىدا: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىدە "ۋاستە كېلىش" تىپى بار، ئۇنىڭ قوشۇمچىلىرى -n، -in، -ïn، -un، -ün، -an، -ən دىن ئىبارەت. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاستە كېلىش ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى ۋاستە، ئۇسۇل، ھالەت قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

(كىتابنى ئەڭ ئېسىل سۆزلەر bəzədim kitabni nawadir səzün بىلەن بېزىدىم) دېگەن شېئىر جۈملىدىكى ṣəz - səzün نىڭ ۋاستە كېلىش قوشۇمچىسى ün- بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ -bəzə دېگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى ۋاستىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

«شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 تىكى amranqī qīn مۇ amranqī q دېگەن ئىسىمنىڭ ۋاستە كېلىش قوشۇمچىسى īn- بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، -uq دېگەن ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىدىكى ھالەتنى كۆرسىتىپ كەلگەن. سېلىشتۇرۇڭ:

amranqī qīn uqdaqī kux kīalar

شادلىق بىلەن ئۇچقۇچى قۇشلار

4. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 -daqī(-təqi) : پېئىلنىڭ پۈتمىگەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى بولۇپ، چوقۇم يۈز بېرىدىغان ياكى چوقۇم ۋۇجۇتقا چىقىرىلىشى زۆرۈر بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

«شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 تىكى uqdaqī (ئۇچىدىغان، ئۇچقۇچى) <-uq(ئۇچماق) + -daqī دىن كەلگەن.

5. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 7.1 -gülük(-külük، -quluk، -kuluk) : پۈتمىگەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە، بىرەر ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنداش قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

Ol bar quluk ərdi.

ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى.

بۇ شېئىردىكى olur-، təgin-، olur quluk، təgingülük پېئىللىرىغا يۇقىرىقى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەتداشلار-دۇر.

هازىر بۇ قوشۇمچىلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. بەزىلەر بۇ قوشۇمچىنى پېئىلنىڭ زۆرۈرىيەت رايى قوشۇمچىسى دەپمۇ ئاتايدۇ.

6. «شۇنداق ئۇرۇنلاردا» 2 -qī(y)، -gi(y)ə، -ķī(y)a، -kiyə: سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە قوشۇمچىسى بولۇپ، سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئامراقلىق، كۆچەيتىش ياكى كىچىكلىتىش ھېسسىياتىنى كىرگۈزىدۇ. «شۇنداق ئۇرۇنلاردا» 6.2 دىكى inqkəkiyə، inqkə (ئىنچىكە) دېگەن سۈپەتكە -kiyə نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. بۇ يەردە سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى كۆچەيتىش مەنىسىدە كەلگەن.

7. «شۇنداق ئۇرۇنلاردا» 7.2 -mək (-maķ): پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ، پېئىلنىڭ -maķ ھەرىكەتنامە قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش، يەنى شۇ قوشۇمچىدىن تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بۆلۈنۈپ چىققان. «شۇنداق ئۇرۇنلاردا» 7.2 دىكى ilinmək (ئېسىلىش) (ئېسىلماق) ilin- + -mək تىن كەلگەن. ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى ilmək، ķīrmaķ (ķizmaķ) قاتارلىقلارمۇ شۇ ئاساستا ياسالغان.

8. «شۇنداق ئۇرۇنلاردا» 7.2 dyan: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى dhyana ("سۈكۈتتە ئولتۇرۇپ خىيال سۈرۈش، يامانلىقتىن ۋاز كېچىش" مەنىسىدە) دىن كەلگەن. ئۇ بۇددىستلارنىڭ تۈيغۇسىدىكى چوڭقۇر ئوي-خىيالنى كۆرسىتىدۇ.

9. «شۇنداق ئۇرۇنلاردا» 5.3 səkiz türlüg yiil (ھەرقانداق شامال): شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال ۋە شەرقىي شىمال، غەربىي شىمال، غەربىي جەنۇب، جەنۇبىي شىمال يۆنىلىشلىرىدىن چىقىدىغان شاماللارنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلۈكتە "ھەرقانداق شامال" دەپ ئىزاھلاندى.

10. «شۇنداق ئۇرۇنلاردا» 5.3 üzə: تىركەلمە، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە تىركىلىپ كېلىپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

تۆۋەندىكى جۈملىلەر تەركىبىدىكى üzə نىڭ مەنىلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ.

Sizlər üq türlüg saķīnq üzə kirtingizlər.

سىلەر ئۈچ تۈرلۈك ئوي بىلەن كىردىڭلار.

tardux bodun üzə xad ərtim.

تاردۇش خەلقى ئۈستىدە شاد بولۇپ ئولتۇرغانىدىم.

aqmaķ suwsumaķ üzə sīķīlīp …

ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن قىينىلىپ…

11. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 6.4 kөz baxlap ķaqīqlar - كۆز باشچىلىقىدىكى ئوغرىلار: بۇ بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، بەزى يادىكارلىقلاردا altī ķaqīq -"ئالتە ئوغرى" دەپمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇ كۆز، قولاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن ۋە مېڭە (تەپەككۇر) دىن ئىبارەت ئالتە سەزگۈ ئەزانى كۆرسىتىدۇ. بۇددا دىنىدا بۇ ئالتە نەرسە تىنىلىقلارنىڭ گۇناھ ئۆتكۈزۈشىدىكى تۈپكى سەۋەب دەپ قارىلىدۇ.

تۇغقانلارنى سېغىنىش

1. Aķlar bulīt ərləp kəkirəp
Alķuķa mu ķar yaqurur
Aķ bir saqlīq ķarī anam
Aqīyu mu yaxlarīn aķīdur

2. Ķaralar bulut ərləp kəkirəp
Ķar mu yamqur ol yaqurur
Ķarī yaxlīq ol anam
Ķayquta mu yaxīn aķīdur

3. Yazķī bulut yaxlap kəkirəp
Yamqurlar mu ol yaqīdur
Yaxī kiqig alqanlarīm
Yaxlarīn mu aķīdur

4. Küzki bulīt kəkirəp ərləp
Kəp mu yamqur ol yaqīdur
Kəngül taxīm iki kiqig
Kəz yaxlarīn mu ol aķīdur

5. Adaylarīm ķaqma ķulun
Atam ķayda tər mü ərki
Amraķ toqmīx ini kəlin
Aqam ķayda tər mü ərki

6. Bəldə turqan bix on aqlan
Bəgim ķayda tər mü ərki
Bəzəkliktə ķīzlar ķīr ķīn
Bərtər mü kəngülin (ərki)[1]

7. Ķatta turqaq ol oqlan
Ķayda bəgim tər mu ərki
Ķuquxluq künni kəsəp
Ķayqu (da biz tər mu) ərki

(بانگ بلەن رەخمەتنىڭ ئەنگلىيدە چىقىدىغان «ئۇلۇغ ئاسىيا» ژۇرنـــىلىدا ئېلان قىلغان ”قەدىمكى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى“ دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

سۆزلۈك

1. aday (~atay) 5.1 (1) قۇش باللىرى؛ (2) ئەتىۋارلىق

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر ئەسلى قولىيازمىدىكى ئۆچۈپ كەتكەن سۆزنىڭ ئورنىغا كونتېكىستىقا ئاساسەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن سۆزلەردۇر.

2. alḳu (~alqu)	1.1	ھەممە، بارلىق
3. aqï-	1.4	ئاچچىقلىماق، ھەسرەت چەكمەك
3. aqï-	1.4	ئاكا
5.aḳïd-	1.4	ئېقىتماق، ئاققۇزماق
6. bix on	6.1	ئەللىك
7.bəl	6.1	يان، قاش
8.bə(r)t- (~birt-)	6.4	(كۆڭلىنى) بۇزماق، زەربە بەرمەك
9. kəlin	5.3	كېلىن
10.kəkir-	1.1	گۈركىرىمەك، ھۆرپەيمەك
11.kəsə-(~küsə-)	7.3	كۈتمەك، ئارزۇ قىلماق
12.mu (~mü)		مۇ (يۈكلىمە)
13.saqlïq	1.3	چاچلىق
14.toq-	5.3	توغىماق
15.yaxla-	3.1	چاقماق چاقماق
16.yazḳï	3.1	يازلىق، يازنىڭ، يازغى
17. yaqur-	1.2	ياندۇرماق، ياغماق
18.ḳaq	7.1	بىرقانچە، قانچىلىغان، قانچە
19.ḳaqma	5.1	ساياق، قاچقۇن
20.ḳarï	1.3	قېرى
21.ḳat	7.1	يان، قاش
22.ḳayda	5.2	قەيەردە، نەدە
23.ḳulun		قۇلان
24.ḳuquxluq	7.3	ئۇچرىشىدىغان، دىدارلىشىدىغان
25.ḳïrḳïn	6.3	(1) دېدەك، ئايال؛ (2) ئازاب
26.ərki	5.2	يۈكلىمە (مۇجمەل ئۇرامنى بىلدۈردۇ)

خاس ئىسملار

1.Bəzəklik

بېزەكلىك

ئىزاھ

1. قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى باش قاپىيە توغرىسىدا: قاپىيە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى توپ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرى. قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ ئەڭ توپ ئالاھىدىلىكى باش قاپىيىدىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، بۇ دەۋردىكى شېئىرلاردا مىسرادىكى بوغۇم سانى ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. باش قاپىيە دېگىنىمىز شېئىرنىڭ ھەربىر مىسراسىدىكى بىرىنچى سۆزنىڭ ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش ياكى ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ كەلگەن ئوخشاش ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. باش قاپىيىدە پۈتۈن بىر شېئىر باشتىن-ئاياق ئوخشاش باش قاپىيىدە كېلىشى ياكى ھەربىر كۇپلېت (ياكى ئابزاس) تا قاپىيە شەكلى ئالماشتۇرۇلۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. يۇقىرىقى شېئىر كۇپلېت بويىچە قاپىيىلىشىپ كەلگەن. 1-كۇپلېتنىڭ ھەممە مىسرالىرى a بىلەن، 2-كۇپلېتتىكىلىرى ka بىلەن، 3-كۇپلېتتىكىلىرى ya بىلەن، 4-كۇپلېتتىكىلىرى kü (kө~) (ө بىلەن o، ü بىلەن u ئوخشاش قاپىيىگە كىرىدۇ) بىلەن، 5-كۇپلېتتىكىلىرى a بىلەن، 6-كۇپلېتتىكىلىرى bə بىلەن، 7-كۇپلېتتىكىلىرى ka بىلەن باشلانغان.

2. «تۇغقانلارنى سىغىنىش» a klar bulīt 1.1 (ئاق بۇلۇتلار): بۇ

ئىسىم بىرىكمىسى بولۇپ، مۇنتىزىم گرامماتىكىلىق قائىدە بويىچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى -lar "bulīt" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلۇپ a ķ bulītlar بولۇشى كېرەك ئىدى. كۆپلۈك قوشۇمچىسى -lər/-lar ئىنقلانغۇچى ئىسىمغا قو- شۇلماي ئىنقلىغۇچى سۆپەتكە (سۆپەت ئورنىدا كەلگەن باشقا سۆز شەكىل- لىرىگە قوشۇلىدىغان ئەھۋال باشقا يادىكارلىقلاردا، مەسىلەن، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە» دىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

bunda kəlgənlər kik kɵp kɵp, bunda uq ķanlar ķux kɵp kɵp ərti.

بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.

-lər ، -lar نى ئىنقلانغۇچى ئىسىمغا قوشماي، ئىنقلىغۇچى سۆپەتكە قوشۇش قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى بىر خىل ستىلىستىكىلىق ۋاستىمۇ قانداق، ئىزدىنىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

3. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 2·1 yaqurur: بۇ yaq- دېگەن پېئىلنىڭ مەجبۇر دەرىجە شەكلى (-ur) ۋە پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلى (-ur) بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. yaqurur = ياغدۇرىدۇ.

4. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 3·1 -yu (-yü ، -ya ، - ya ، -yī ، -yi ، -a ، -ə ، -ü ، -ī ، -i): ھال پېئىل قوشۇمچىلىرى، ئالدىنقى بىر يۈرۈشى ئۇچۇق ئۆزەكلەرگە، كېيىنكى بىر يۈرۈشى يېپىق ئۆزەكلەرگە قوشۇلىدۇ.

«تۇغقانلارنى سېغىنىش» 3·1 تىكى aqīyu (قايغۇرۇپ، ھەسرەت چېكىپ) -aqī (ئاچچىقلىماق، ھەسرەتلەنمەك) دېگەن پېئىلنىڭ ھال پېئىل قوشۇمچىسى -yu بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئۇچۇق شەكلىدىن -a ، -ə لەر قوللىنىلىدۇ، külə ، külə oyna oyna نى تەھلىل قىلىڭ.

5. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 1·3 -ķī (-qī ، -gi ، -ki): تۇرغۇن

«تۇغقانلارنى سېغىنىش» 1.3 دىكى yazķī ، «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 1.4 دىكى küzki سۆزلىرى yaz ، küz دېگەن ئىسىملارغا -ķī ، -ki قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۆپەتلەردۇر. ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى burunķi ، ħazirķi ، küzgi (buqday) قاتارلىق سۆپەتلەرمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە ياسالغان.

6 . «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 1.5 دىكى ķaqma (ساياق، قاچقۇن) ķaq- (قاچماق) + -ma دىن كەلگەن. ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى əzmə ، tügmə ، bax ķarma قاتارلىق سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ.

7 . «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 2.5 ərki : يۈكلىمە، مۇجمەللىك ۋە مۆلچەر قاتارلىق ئورامىلارنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى -kin ، tang لار بىلەن مەنە جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرانى تەرجىمىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار:

Atam ķayda tər mü ərki

ئاتام نەدىدۇر دەۋاتامدىكىن.

8 . «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 3.6 Bəzəklik : تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى بىر جاينىڭ نامى.

تىلى تەتقىقات يىللىقى» دېگەن ژۇرنالنىڭ 1968-يىللىق سان...
44-بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان)؛

2. مەرسىيە

سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ

...ạda ərti atayïm
...lə'kiə egüküm
...ǐ əmgək nəqükin
... kəlip ərtürdi

... əngrə əlməkig
... ay künkiəm
...in ərti muni təg
...ǐq əmgəkig

سۆزلۈك

(مەدھىيەدىكى)

3.4	
1.4	ئېچىنماق، خەيرخاھلىق قىلماق
3.1	بىلەي
1.3	ئادەم، خەلق
1.3	كىيسەل، ئاغرىق
	باقماق، بېقىپ ئۆستۈرمەك

1. Nə

Kərl

əlmə

əngrə

2. Sintid

Bulayïn

Kərməy

Uluq aq

1.aqïn-

2.biləgü

3.bodun

4.ig

5. igd-(~igid-)

6.ilig	2.1	پادىشاھ، خان
7.king	3.2	كەڭ
8.kəmür	1.3	كۆمۈر (؟)
9.kəy-	3.4	كۆيمەك، ئاسرىماق
10.küzəd-	3.4	ئاسرىماق، قارىماق، كۆزەتمەك
11.tomlun	2.3	مەرۋايىت
12.tommīx	2.3	ساپ، تازا، پاكىز
13.yarī	1.4	سۈرمە، تۈكۈرۈك
14.ymə(~yəmə)	3.1	(1) يەنە؛ (2) -مۇ
15.yorī-	1.1	ماڭماق، ئەگەشمەك، يۈرمەك
16.kḁlīn	3.1	بارلىق، ھەممە
17.ətək		ئېتەك
18.ərklig		(1) قۇدرەتلىك، كۈچلۈك؛ (2) ئى- گىدارچىلىق

(مەرسىيىدىكى)

19.adaɤ	1.1	بالا، ئاپەت
20.aqīq	2.4	ئاچچىق، غەزەپ
21.ay	2.2	ھەي، ئىخ
22.künkiəm	2.2	قاياشىم
23.munī	2.3	مۇنداق، بۇنداق
24.nəqükin	1.3	نېمىشقا، نېمە ئۈچۈن
25.əgük(~əkük)	1.2	ئۇماق، قوزا(م)

26.əngrə 1.4 بالدۇر، ئاۋۋال، ئىلگىرى

27.əmgək 1.3 جاپا، جاپا-مۇشەققەت، زۇلۇم

28.ərt- 1.4 ① ئېشىلمەك، قىلماق؛ ② ئاياغلاشتۇرماق، قوبۇل قىلماق

ئىزاھ

1. «مەدھىيە» 1.1 kək bəri: كۆك بۆرى — قەدىمكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدىكى تۇتېم. بۇ توغرىلىق تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»نى سۆزلىگەندە، تەپسىلىي توختىلىمىز.

2. «مەدھىيە» 1.1 sini birlə: بۇ بىرىكمىدىكى ئالدىنقى سۆزنىڭ يىلتىزى sin (~sən) -سەن — بولۇپ، i- چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى، ئۇنىڭ يەنە a-، ə-، ī- شەكىللىرىمۇ بار. birlə تىركەلمە، لېكىن قەدىمدە ئۇ ئۆتۈملۈك پېئىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز ئوبيېكتىنىڭ چۈشۈم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلغان. تەرجىمىدە sini birlə نى "سېنىڭ بىلەن بىرگە" دەپ ئىپادىلىسەك بولىدۇ.

3. «مەدھىيە» 1.1 yin- (yin-، ayīn-، əyin-): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ راي I شەخس بىرلىك (بەزىدە كۆپلۈك) قوشۇمچىسى. «مەدھىيە» 1.1 دىكى yorīyīn (قالاي)، «مەدھىيە» 4.1 تىكى bolayīn (بولاي) دېگەن سۆز شەكىللىرى -yorī (ماڭماق، ئەگەشمەك)، -kal (قالماق)، -bol (بولماق) دېگەن پېئىلنىڭ يۇقىرىقى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىدۇر.

4. «مەدھىيە» 4.2 ümüz-: ئىسىمنىڭ تەۋەلىك I شەخس كۆپلۈك

قوشۇمچىسى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزەك بىلەن قوشۇمچىلارنىڭ ماسلە-
شىشى قاتتىق بولغانلىقتىن، قوشۇمچىلار ئۇچۇق، يېپىق، تىل ئالدى-كەينى،
لەۋلەشكەن-لەۋلەشمىگەن شەكىللەرگە ئىگە. ئىسمىنىڭ تەۋەلىك I شەخس
كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭلار.

-ümiz, -umiz, -ümüz, -umuz, -mïz, -miz, -ïmïz, -imiz

5. «مەدھىيە» 1.3 ئىسمدىن ئىسم (-n ،-in ،-ïn ،-ün)-un
ياسىغۇچى قوشۇمچە. bodun (خەلق) bod< (ئادەم، بوي) -un+
دىن كەلگەن.

6. سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ: سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ X ئەسىر ئەتراپىدا
ئۆتكەن بەشبالىقلىق كاتتا تەرجىمان ۋە مەشھۇر ئالىم، سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ
ئۆز ھاياتىدا خەنزۇ تىلىدىن «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» (玄奘传)
(«ئۇلۇغ تاڭ ۋاپشىسىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)،
بۇددا كلاسسىكى «ئالتۇن يارۇق» (金光明经)لارنى ئۇيغۇر تىلىغا
تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ تەرجىمە تىلىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا
ۋە خەنزۇچىغا پىششىق بولغاندىن باشقا، سانسكرىت ۋە قەدىمكى كۇچا —
قاراشەھەر تىلىنى بىلىدىغانلىقىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سىڭقۇ سەلى
تۇتۇڭ ئەينى زاماندا خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇرلارغا تونۇشتۇرۇش،
خەنزۇ، ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆگىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش قاتارلىق
جەھەتلەردە زور تۆھپە كۆرسەتكەن. بۇ مەرسىيىنى سىڭقۇ سەلى شېئىرىنىڭ
خەنزۇچە نۇسخىسىغا ئاساسەن، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى يەتتە بوغۇملۇق
شېئىر شەكلى بويىچە ئىجاد قىلغان. شېئىرنىڭ خەنزۇچىسى مۇنداق:

祸哉爱子端严相
因何死苦先来逼

若我得在汝前亡
岂见如斯大苦事

7. «مەدھىيە» 2·2 künkiəm : (كۈن، قۇياش)نىڭ كىچىكلىتىلىپ ئېيتىلىشى، بۇ سۆز ئاتا-ئانىلارنىڭ ئۆز باللىرىنى ئەركىلىتىش، ئۆز باللىرىغا سۆيۈنۈش يۈزىسىدىن قوللىنىلىدۇ.

künkiəm = قاياشىم

مۇھەببەت قوشقىدىن پارچە

ئاپرىنچور تېكىن

1. A ... ...[1]
Adīnqīɋ amraⱪ
Amraⱪ ɵzkiəm

2. Ⱪasīnqīɋīmīn ɵyü ⱪadɋurar mən
Ⱪadɋurduⱪqa kaxī kərkləm
Ⱪawīxī ⱪsayur mən

3. Ɵz. amraⱪīmīn ɵyür mən
Ɵyü əwirür mən ɵdü... qün
Ɵz amraⱪīmīn ɵpüksəyür mən

4. Barayīn tisər baq amraⱪīm
Baru yimə umaz mən
Baɋīrsaⱪīm

5. Kirəyin tisər kiqigikiəm

---

[1] كۆپ چېكىت قويۇلغان ئورۇنلاردىكى سۆزلەر قوليازمىدا ئۆچۈپ كەتكەن.

Kirü yimə umaz mən
Kin yipar yīdlīqīm

6. Yaruķ təngrilər yarlīķazun
Yawaxīm birlə
Yaķīxipan adrīlmalīm

7. Küqlük prixtilər küq birzun
Kəzi ķaram birlə
Külüxügin oluralīm

(لېكوكنىڭ 1919-يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ توپلىمى» دا ئېلان قىلغان ”تۇرپاندىن قېزىپ تېپىلغان، تۈركىي تىلىدىكى مانى دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار“ دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. II توپلام، 8-، 9-بەت-لەر.)

سۆزلۈك

1.adīnqīq	1.2	ئاجايىپ، ناھايىتى، بەك
2.adrīl-	6.3	ئايرىلماق
3. baq	4.1	گۈزەل (؟)
4. baqīrsaķ	4.3	بېغىر، جىگەر
5.kin	5.3	چىن (جۇڭگو)
6. külüxüg	7.3	كۈلكە، كۈلۈش
7.prixti	6.1	پەرىشتە

8. səw-	3.3	سۆيمەك
9. ti-	4.1	دېمەك، ئېيتماق
10.u-	4.2	قادىر بولماق، كۈچى يەتمەك
11.yaruķ təngri	6.1	يورۇقلۇق تەڭرىسى
12.yaķix-	6.3	يېقىنلاشماق
13.yipar	5.3	ئىپار
14.yīdlīq	7.1	پۇراقلىق
15.ķasīnqīq	2.1	يار، ئاشنا
16.ķawix-	2.3	قوۋۇشماق، قۇچاقلاشماق
17.ɵp-	3.3	سۆيمەك
18.ɵ -	3.1	ئويلىماق، ئەسلىمەك
19. ɵzkiəm	1.3	ئايالىم، سۆيگۈنۈم
20.əwir-	3.2	ئايلانماق، پىرقىرىماق

ئىزاھ

1. ئاپرىنچور تېكىن: بۇ قوشاقنىڭ ئاخىرىسىدا tükədi aprīnqor tigin ... (ئاپرىنچور تېكىننىڭ قوشىقى تۈگىدى...) دېگەن سۆزلەر بار. بىز مۇشۇ خاتىرىگە ئاساسەن، قوشاقنىڭ ئاپتورىنى ئاپرىنچور تېكىن دەپ بېكىتتۇق. ھازىرغىچە، ئاپرىنچور تېكىننىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيەتلىرىگە دائىر خاتىرىلەر تېپىلغىنى يوق. لېكىن قوشاقنىكى بەزى مەزمۇنلارغا (مەسىلەن، مانى دىنىغا ئائىت مەزمۇنلارغا) ئاساسەن، ئۇنى IX ، X ئەسىرلەردە، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىدا ئۆتكەن شائىر دەپ قاراشقا بولىدۇ.

2. «مۇھەببەت قوشىقى» 2·2 -duķ (-dük ، -tuķ ، -tük):

سۈپەتداش قوشۇمچىسى. ئومۇمەن، پۈتكەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ ‎-kad‎
‎qurdu kqa‎ (قايغۇرغانسېرى) ‎kad qur->‎ (قايغۇرماق) ‎-du k+ -qa+‎
دىن كەلگەن. كېيىنكى دەرسلەردە ئۇچرايدىغان ‎uqtu k‎ (ئۇچقان)،
‎bardu k‎ (بارغان) لارمۇ يۇقىرىقى قوشۇمچىنىڭ ‎-uq‎، ‎bar-‎ دىگەن پېئىل-
لارغا قوشۇلغان شەكلى.

3. «مۇھەببەت قوشىقى» 2.2 ‎-qa(-qə)‎: ئىسىمنىڭ تەگلەشتۈرمە
كېلىش قوشۇمچىسى ‎kad qur->kad qurdu kqa -du k+‎ دىگەن
سۈپەتداشقا ‎-qa‎ نىڭ قوشۇلغان شەكلى. ‎kəngülqə‎ (خالىغانچە، كۆڭۈل-
دىكىدەك)، ‎saninqa‎ (سانىدەك) لەرنى تەھلىل قىلىڭ.

4. «مۇھەببەت قوشىقى» 3.2 ‎-īqsa(-igsə، -ī ksa، -iksə، -‎
‎gsə، -ksə، -ksa، -qsa)‎ پېئىلنىڭ راي قوشۇمچىسى. پېئىل ئۆزىگە
قوشۇلۇپ ئارزۇ ۋە تىلەكنى بىلدۈرىدۇ. ‎kawuxu ksayurmən‎
(قوۋۇشقۇم كېلىدۇ)، ‎-kawīx‎ (قوۋۇشماق، قۇچاقلاشماق) -
‎yur +-u ksa+ +mən‎ (پۈتمىگەن ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى) دىن
كەلگەن. ‎kərügsə‎ (بېرىشقا ئىنتىلمەك، كۆرۈشنى خالىماق) قاتارلىق سۆز-
لەرنى تەھلىل قىلىڭ.

5. «مۇھەببەت قوشىقى» 1.4 ‎-sər (-sar)‎: پېئىلنىڭ شەرت رايى
قوشۇمچىسى. ‎tisər‎ (دېسەم) ‎-ti‎ (دېمەك) ‎+sər-‎ دىن كەلگەن. قەدىمكى
ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىلىرىدا شەخس ئايرىمچىلىقى
يوق. يەنى ‎-sar‎، ‎-sər‎ ھەرقايسى شەخسلەر ئۈچۈن ئورتاق قوللىنىلىدۇ.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ قوشۇمچىنىڭ r چۈشۈپ قالغان شەكلى
‎(-sa، -sə)‎ قوللىنىلىدۇ، شۇنداقلا Ⅲ شەخس ئۈچۈنلا قېلىپلاشقان.

6. «مۇھەببەت قوشىقى» 6.4 ‎-sa k(-sək، -sī k، -sī q،‎
‎-sik، -sig، -su k، -süg)‎ تۇرغۇن سۆزلەر (ئىسىم ۋە سۈپەت) دىن
تۇرغۇن سۆز (سۈپەت ۋە ئىسىم) ياسىغۇچى قوشۇمچە، يەنى بۇ قوشۇمچىلار

ئىسملارغا قوشۇلسا، شۇ ئىسمدىن سۈپەت ياسلىدۇ، سۈپەتلەرگە قوشۇلسا، شۇ سۈپەتتىن ئىسىم ياسلىدۇ. «مۇھەببەت قوشىقى» 3·4 تىكى baqïrsaķ (سۆيۈملۈك، قەدىرلىك) baqïr دېگەن ئىسمغا -saķ نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەتتۇر. تۆۋەندىكى ئىككى گۇرۇپپا سۆزنى تەھ- لىل قىلىڭ.

bəgsik → بەگدەك   aqsïķ → ئاچلىق

ķulsïķ → قۇلدەك   toķsïq → توقلۇق

oqlansïq → ئوغلاندەك

7· «مۇھەببەت قوشىقى» 1·6 -zun : پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ راي Ⅲ شەخس قوشۇمچىسى yarlïķa->yarlïķazun (ساقلىماق) -zun + دىن كەلگەن. yarlïķazun= ساقلىسۇن.

8· «مۇھەببەت قوشىقى» 3·6 -ipan (-ipən، -pan، -pən، -ïban، ibən، -uban، -übən-) : ھال پېئىل قوشۇمچىسى. بۇ بىر يۈرۈش قوشۇمچە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ۋە قولىيازمىلا- ردا كۆپ ئۇچرايدۇ. yaķïxïpan (يېقىنلىشىپ، ئايرىلماي <- يېقىنلاشماق) -ïpan+ دىن كەلگەن.

9· «مۇھەببەت قوشىقى» 3·6 adrïl-: بۇ پېئىل -adïr (ئايرىماق) دېگەن پېئىلنى مەنبە قىلغان. adïr- قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك پېئىل بولۇپ، ”ئايرىلماق، ئايرىماق، ئايرىپ تۇرماق“ قاتارلىق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن:

(1) isig tulïqïq bilgü adïra...

ئىسسىق بىلەن سوغۇقنى بىلىملىك ئايرىيدۇ...

(2) səwər oquluq ķïziq ulatï əgüg

ķangïq barqa adïrïp adïn azunķa əltü barïr.

ياخشى كۆرىدىغان ئوغلىنى، قىزىنى شۇنداقلا ئانىسىنى، دادىسىنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ قويۇپ، ئۇلارنى باشقا دۇنياغا يېتىلەپ كېتىۋاتىدۇ.

(3) bu borlukɳung sīqisī əngdün yīngak

Basa Toqrīlnīng borluk adīrar ...

بۇ ئۈزۈملۈكنىڭ تۈۋت ئەتراپىنى شەرقتىن باسا توغرىلنىڭ ئۈزۈملۈكى ئايرىپ تۇرىدۇ...

adīr- نى مەنبە قىلغان سۆزلەردىن يەنە تۆۋەندىكىلەر بار:

adīrtīk- پەرقلىق، ئايرىملىق

adīrt- پەرق

adīrīlmaklīq- ئايرىلماقلىق، ھىجرانلىق

10. «مۇھەببەت قوشىقى» 3·7 alīm- (əlim-): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى I شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى. oluralīm (ئولتۇرايلى) < olur- (ئولتۇرماق) + alīm- دىن كەلگەن. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى malīm-، məlim-. «مۇھەببەت قوشىقى» 6·3 تىكى adrīlmalīm نى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ.

ئەرزنامە

buyanqī bəglərim ķutīnga
mung ɵtüglüg ķuludī
bingtung ɵtügüm
təginür. m(ə)n bintung
adaynīng əwintin ünərtə ixin küqin
bütürü umadīn ünmīx ərməz. kiqigimtə
bitig ujik nom boķxut ɵrgənmīx üqün,
nətəg ərsər toyīn bolup, toyīn tɵrüsintə
yorīɋay mu m(ə)n saķīnīp, tīguy tayxī baxlap
ķīday tayxīlarķa kəngənsər (m(ə)n, tīguy tayxī
m(ə)n taķī ɵzgə kixilər, mən yulup alayīn
box ķīlayīn tisər, bu ḅəgin m(ə)n yulup alayīn
sanga burunqə box bitig birəyin tip
guwanmingning uskintə m(ə)n, bar ərkinqə
manga tapīnīp yorīzun, munt(a)n song ķalsar
tɵrt yolī box bolup kɵngülinqə toyīn bolup,
ilkə ķanķa buyan al alķīx birip yorīzun tip
ming bəgining tamɋasīn ķaķīp, manga box
bitig birip, ant(a)n song mini yulup alīp

box bitig m(ə)n ḳolup aldī ərti. song yorīyu mintəki box īdmīx bitigni bəgim manga bərgil, m(ə)n yuḳayīn, yoḳ ḳilqay s(ə)n tisər, ol bitigni m(ə)n bəgimkə birtim, amtī ol bitiglərni bəgim yaman ḳayuta ḳodup. unītdī, kisikə mu alsīḳdī, məni alyuḳ sən tip inq ḳilmadīn turur. m(ə)n küqüm yitmisinqə ix küq ḳilīp tapīnīp, yazmīxīm yoḳ, bəgim mə manga yawuz yaman ḳilīnmīxī yoḳ. nəgü ixkə oqrīlar m(ə)n, anīndīn bərü nəgü m(ə)n timixi yoḳ ərti. yana bir ḳul alḳalī mini birlə kəngəxip turur. il ḳan atīnga toyīn bolup buyan birzun tip, üzik box bitig birip mini aldī ərti, yanturu satḳalī almadī ərti, amtī satarmən tip ərmix, bəglərim buyanlayu tsuyurḳayu yarlīḳasar, kəngül kərü uḳa yarlīḳazunlar.

سۆزلۈك

1. alsīḳ-	25	ئالدۇرۇپ قويماق، ئوغرىلىتىپ قويماق
2. alḳīx	17	ئالقىش، مەدھىيە
3. amtī	23	ئەمدى
4.anīndīn bərü	29	ئەزەلدىن، بۇرۇندىن تارتىپ

5.bitig	7	كىتاب، ھۆججەت، پۈتۈك
6.box bitig	13	بوشىتىش خېتى، ھۆرلۈك خېتى
7.box ķil-	12	ئازاد قىلماق، بوشاتماق
8. boķxut (~boķsut)	7	قائىدە-نىزام، تەلىم-تەربىيە
9.burunqa	13	ئادەت بويىچە
10.buyanla-	14	ساۋابلىق قىلماق، ياخشىلىق قىلماق
11.buyanqī	1	ساۋابلىق ئىش قىلغۇچى
12.guwanming	14	ئەمەلدار ۋە خەلق، ئەل-شەرىئەت
13.kisi(~kixi)	25	كىشى، باشقىلار
14.kəngən-	10	كېڭەشمەك، مەسلىھەتلەشمەك
15.nətəg	8	قانداق، نېمىشقا
16.saķīn-	9	ئويلىماق، ئېسىگە ئالماق
17.song	20	كېيىن، ئارقا، سوڭ
18.tapīn-	15	ھۆرمەت قىلماق، خىزمەت قىلماق
19.tayxī	9	ئۇستا، كاتتا ئۇستا
20.toyīn	8	راھىپ
21.tsuyurķa-	35	ئىچ ئاغرىتماق، مېھرىبانلىق قىلماق
22.təgin-	5	(1) مۇراجەت قىلماق (تۆۋەنىنىڭ يۇ-قىرىغا)؛ (2) يەتمەك، يەتكۈزمەك
23.tər yolī box bol-	16	ئايىغىدىن شامال ئۆتۈپ تۇرماق
24.tərü	8	قانۇن، تۈزۈم
25.ujik	7	خەت، يېزىق
26.yanturu	34	قايتىدىن، يەنە
27.yas-(~yaz-)	27	خاتالاشماق، ئازماق، گۇناھ ئۆتكۈز-مەك

28.yulup al-	11	قۇتقۇزماق
29.yuķ-	22	ساقلىماق
30.ķan	17	خان، پادىشاھ
31.ķayu	24	قانداق، قەيەر
32.ķaķ-	18	(1) قاقماق؛ (2) باسماق
33. ķod-	24	قويماق
34.ķolu-	20	ئۆز قولىغا ئالماق، ئالماق
35.ķut	1	(1) قۇت، بەخت؛ (2) ئالىيلىرى، جانابلىرى
36.ərkinqə	14	ئۆز ئىختىيارىچە، خالىغانچە
37.əw	5	ئۆي
38.ətüg	2	ئۆتۈنۈش
39.ün-		(1) ئۈنمەك؛ (2) پەيدا بولماق، چىقماق
40.üski	14	ئالدى، ئۈست

خاس ئىسىملار

1.aday	5	ئاداي (ئادەم ئىسمى)
2.bintung	3	بىنتۇڭ (ئادەم ئىسمى)
3. tīguy	10	تىگۈي (ئادەم ئىسمى)
4.ķīday	10	خەنزۇ (ختاي) (مىللەت نامى)

ئزاھ

1. «ئەرزنامە» 4- tәgin : ھۆرمەتلەشنی بلدۇردىغان ياردەمچی پېئىل بولۇپ، ئومۇمەن، تۆۋەن قاتلامدىكىلەرنىڭ يۇقىری قاتلامدىكىلەرگە، باللارنىڭ ئاتا-ئانىلرىغا، كىچىكلەرنىڭ چوڭلارغا قارىتىلغان سۆز-ھەرىكەتلىری ئۈچۈن قوللىنىلىپ ھۆرمەت ۋە ئىززەتنی بلدۇرىدۇ. مەسلەن:

buyanqī bәglәrim ķutīnga mung өtüglüg
ķuladī өtügüm tәginür.

ساۋابلىق ئىش قىلغۇچی بەگلىرىم ھۇجرىغا مەنكی قۇللىری مىنىتۇڭ ئۇشبۇ ئىلتىماسىنى سۇندۇم.

bodisawat tigin inqә tip tәgindi.

بۇدىستۋا تېكىن مۇنداق دەپ ئۆتۈندی.

2. «ئەرزنامە» 7 toyīn (راھىپ): بۇ خەنزۇچىدىن ئاھاڭ بويىچە قوبۇل قىلىنغان سۆز. toyīn<道人، بۇ ئەرزنامىدا خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن يەنە tayxī (ئۇستاز) 〈大师، guwangming 〈官民〉 (ئەمەلدار ۋە خەلق، ئەل-شەرىئەت) قاتارلىقلار ئۇچرايدۇ.

3. «ئەرزنامە» 9 -qay (-ķay، -kәy، -gәy): پېئىلنىڭ بۇيرۇق تەلەپ رايى قوشۇمچىسىنىڭ يەنە بىر خىلی. I ، II شەخسكە قارىتىلغاندا، پېئىلنىڭ بۇ قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىنىڭ ئاخىرىغا شەخسكە مۇناسىپ كىشىلىك ئالماشلار قوشۇلۇپ، شەخس تەۋەلىكی كۆرسىتىلىدۇ. III شەخسكە قارىتىلغاندا كىشىلىك ئالماشلار قوشۇلمايدۇ. بۇ قوشۇمچىلار قەدىمكی ئۇيغۇر يېزىقىدىكی يادىكارلىقلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ، قەدىمكی تۈرك يېزىقىدىكی يادىكارلىقلاردا كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. «ئەرزنامە» 9 دىكی yorīq ay نىڭ كەينىدىكی mәn ئۇنىڭ شەخس تەۋەلىكىنی كۆرسىتىدۇ.

4. «ئەرزنامە» 15 -tapīn (ھۆرمەتلىمەك، خىزمەت قىلماق، كۈتمەك)

: بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان پېئىل بولۇپ، بۇ پېئىلنى مەنبە قىلغان ئىسىملاردىن تۆۋەندىكىلەرمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ:

tapīq- ھۆرمەت، ئىھتىرام

tapïnqu- ھۆرمەت قىلىنىدىغان نەرسە

tapīqqī- كۈتكۈچى، خىزمەتچى

tapīqsak- قۇل، خىزمەتكار

5. «ئەرزنامە» 17 -x (-ix، -īx، ux، -üx): پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە. «ئەرزنامە» 17 دىكى alķīx (ئالقىش، مەدھىيە) alķī-> (~alķan- مەدھىيىلىمەك، ماختىماق) دېگەن پېئىلغا x- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

6. «ئەرزنامە» 20 -u (-a، -ü، -ə، -ī، -i): ئىسىملاردىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە. «ئەرزنامە» 20 دىكى ķolu- قولىغا ئالماق، قولغا كەلتۈرمەك ķol> دېگەن ئىسىمغا u- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ:

yarlīka- (يارلىق چۈشۈرمەك)، bayu- (باي بولماق)، ķulu- (قۇل بولماق)، biti- (يازماق).

7. «ئەرزنامە» 22 -gil (-qīl، -ķīl، -gil) پېئىلنىڭ بۇيرۇق تەلەپ رايى II شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى. مەسىلەن، bargil = بەرگىن.

8. «ئەرزنامە» 25 -sīķ (-sik، -suķ، -sük): ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە، alsīķ- (ئالدىرۇپ قويماق، ئالدانماق) al> (ھىيلە، چارە، تەدبىر) دېگەن ئىسىمغا sīķ- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. يادىكارلىقلاردا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان پېئىللار كۆپ ئۇچرىمايدۇ.

9. «ئەرزنامە» 25 -yuķ : پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى، «مۇ-

ھەببەت قوشاقلىرى»غا بېرىلگەن 2-ئىزاھىتىكى -duķ ، -dük نىڭ ۋارىيانتى، يەنى duķ تىكى d y غا ئۆزگەرگەن. «ئەررنامە» 25 تىكى alyuķ (ئالغان) <al- + -yuķ تىن كەلگەن. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا -duķ ، -dük كۆپ ئۇچرايدۇ.

10. «ئەررنامە» 34 yanturu (قايتىدىن، يەنە): رەۋىش بولۇپ yantur- (ياندۇرماق) دېگەن پېئىلنىڭ ھال پېئىل قوشۇمچىسى -u بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىدىن ئايرىلىپ چىققان ياسالما رەۋىشتۇر.

11. «ئەررنامە» 34 -dī (-di ، -du ، -dü): پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى. مەسىلەن، almadī = ئالمىغان. بۇ قوشۇمچە يەنە پېئىلدىن سۈپەت ياساش رولىنىمۇ ئىگە. يەنە مەسىلەن، ohxadī (ئوخشاش بولغان، ئوخشاشلىق) <ohxa- (ئوخشىماق) + -dī.

تىلخەت

(1)

1. taⱪïꝗu yïl aram ay altï yangïlⱪa manga
sadaⱪa yonglaⱪlïꝗ
bɵz kərgək bolup, solda aⱪatïn m(ə)n yüz
ikki baꝗlïꝗ uzun ⱪarïta
bɵz alïp, sɵkü ɵgən üzə suyuⱪlïꝗ surya (?)
birlə ülüxlüg
manga təgər altï ər kəmər borluⱪumnï
solda bayⱪa toꝗru tomlïdu
5. sadtïm, borluⱪnïng sadïꝗï yüz iki baꝗ
bɵzni bitig ⱪïlmïx
kün üzə m(ə)n sada tükəl altïm. m(ə)n
solda ymə tükəl birdim. bu borluⱪ-
nïng sïqïsï ɵngdüni ⱪara təmirning borluⱪ
adïrar, küdüni yïngaⱪ sïqï-
sï ɵgən adïrar, kidin yïngaⱪ sïqïsï ɵgən ɵk
adïrar, taꝗtïn
sïqïsï surïⱪa təgmix borluⱪ adïrar, bu

tərt sīqīlīɋ borluķ üzə mīng yīl tümən künkə təgi buķa ərklig bolzun. taplasar ɵzi tutsun, taplamasar adīn kixikə ɵtkürü sadsun, m(ə)n sadanīng aķam inim uruɋum toɋmīxīm oɋulum yüzlügüm kim kim mə qam qarīm ķilmasunlar, apam birük ərklig bəg ixi ilqi yalawaq küqin tutup qamlasar, bu oķ ɵgəntə bu borluķ təginqə iki borluķ birip sɵzləri yorīmasunlar, tanuķ turmīx təmür, tamuķ mərkid, tanuķ əsən buķa, tanuķ bars buķa, bu nīxan m(ə)n sadanīng ol, bu m(ə)n sada ɵzüm bitidim. bu m(ə)n, bu nīxan m(ə)n tanuķ turmīx təmürning ol. bu nīxan m(ə)n əsən buķanīng ol. bu nīxan m(ə)n bars buķanīng ol.

(Ⅱ)

ķoyn yīl üqünq ay iki otuzķa manga mīng təmürkə tüxkə bor k(ə)rgək bolup, turī baķxītīn yarīm ķap bor altīm. küz y(a)ngīda bir ķap

5. süqüg bor kəni birür m(ə)n. birm(ə)din kəqürsər m(ə)n, il yangīnqa tüxi bilə kəni birür m(ə)n. bir künqə bar yoķ bols(a)r m(ə)n, nom ķulīnīng təkil(ə)r bilə kəni birzunlar, tanuķ

10. təsək turmīx, t(a)nuķ boldz. bu nīxan m(ə)n ming t(ə)mürning ol. mən turmīxnīng təmürkə ayīdīp bitidim.

سۆزلۈك

1. adīn	1.11	باشقا
2.adīr-	1.8	ئايرىلماق
3.apam birük	1.13	ئەگەر، مۇبادا
4.aram ay	1.1	بىرىنچى ئاي
5.ayī-	11	ئېيتماق، سۆزلىمەك
6.aķa	1.2	ئاكا
7.baqlīq	1.3	مىقدار سۆز
8. bir günqə	11	مۇبادا، ناۋادا، كۆڭلەرنىڭ بىرىدە
9.biti-	11	يازماق
10. bor	11	ئۈزۈم
11.borluķ	1.4	ئۈزۈملۈك
12.bəz	1.2	رەخت
13.il yangīnqa	11	ئادەت بويىچە، ئەل-نىزام بويىچە
14.kidin	1.8	غەرب، كۈن پېتىش

15.kөni	11	توغرا، لىللا
16.küdün	1.9	جەنۇب
17.nīxan	1.18	تامغا، بەلگە، نىشان
18.qamla-	1.13	جىدەل چىقارماق، جاڭجال سالماق
19. qam qarīm	1.13	جىدەل، جاڭجال
20.sadī q	1.5	باھا، تەننەرخ
21.süqüg	11.5	تاتلىق
22.sīqī	1.8	پاسىل، چېگرا، تۆت تەرەپ
23.tanu ķ	1.19	گۇۋاھچى، بورۇن
24.tapla-	1.11	خالىماق، كۆڭلى تارتماق
25.ta qtīn	1.8	شىمال، شىمال تەرەپ
26.ta kīqu	1.1	توخۇ
27.to qru tomlīdu	1.4	پۈتۈنلەي، خاتاسىز
28.təg (~tək)	11	ئۇرۇق-ئەۋلاد، بالىلىرى
29.təginqə	1.14	تەك كېلىدىغان، باراۋەر
30.tükəl	1.7	تۈگەل، پۈتۈنلەي
31.tüx	11	پايدا،ئۆسۇم
32.yalawaq	1.13	ئەلچى
33.yongla klī q	11	كېرەكلىك، زۆرۈر بولۇپ قېلىش
34.yīnga ķ(~yanga ķ)	1.7	تەرەپ، ياڭاق
35.ķarīta	1.3	گەز
36.ķoyn	11	قوي
37.ərklig	1.10	ئىختىيارلىق، ئىگىدارچىلىق
38.өngdün	1.7	شەرق، ئالد
39.өgən	1.3	دەريا، ئېقىن

40.ülüxlüg	1.3	تەڭ شېرىك

خاس ئىسىملار

1.bars buḳa	1.6	بارس بۇقا (ئادەم ئىسمى)
2.boldz	11	بولدز (ئادەم ئىسمى)
3.ming təmür	11	مىڭ تەمۇر (ئادەم ئىسمى)
4.mərkid	1.16	مەركىد (ئادەم ئىسمى)
5.sada	1.1	سادا (ئادەم ئىسمى)
6.solda	1.2	سولدا (ئادەم ئىسمى)
7.surī	1.9	سۇرى (ئادەم ئىسمى)
8.suyuḳluq surya	1.3	سۇيۇقلۇق سۇريا (ئادەم ئىسمى)
9. sökü	1.3	سۆكۈ (دەريا ئىسمى)
10.turmīx təmür	1.19	تۇرمىش تەمۇر (ئادەم ئىسمى)
11. turī baḳxī	11	تۇرى باقشى (ئادەم ئىسمى)
12.təsək turmīx	11	تەسەك تۇرمىش (ئادەم ئىسمى)
13.ḳara təmür	1.8	قارا تەمۇر (ئادەم ئىسمى)
14.əsən buḳa	1.16	ئەسەن بۇقا (ئادەم ئىسمى)

ئىزاھ

1. «تىلخەت» yangīlḳa 1.1 : بىر ئاينىڭ ئالدىنقى ئون كۈننى كۆرسىتىدۇ. aram ay altī yangīlḳa — 1-ئاينىڭ 6-كۈننى كۆرستى-

دۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق ئاتاش ئادىتى بولمىغىنى ئۈچۈن، بۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلەشنىڭ ھاجىتى يوق. مەسىلەن:

takïqu yïl aram ay altï yangïlka manga sadaka
yonglaklïq bөz kәrgәk bolup, ...

توخۇ يىلى 1-ئاينىڭ 6-كۈنى مەن ساداغا بۆز رەخت كېرەك بولۇپ قېلىپ، ...

2. «تىلخەت» 8·1 taqtïn: taq (تاغ) دېگەن ئىسىمغا -tïn نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، "شىمال، شىمال تەرەپ" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

3. «تىلخەت» 10·1 ming yil tümәn kün: تۇراقلىق ئىبارە بولۇپ، "مەڭگۈ، ئۇزۇن مۇددەت" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

bu tort sïqïlïk borluk üzә mïng yïl
tümәn künkә tәgi buka әrklig bolzun.

يۇقىرىقى تۆت پاسىل بىلەن ئايرىلغان بۇ ئۈزۈملۈككە بۇقا مەڭگۈ ئىگىدارچىلىق قىلسۇن.

4. «تىلخەت» 12 kim kim: kim سوراق ئالماش بولۇپ، تەكرارلىنىپ kim kim شەكلىنى ئالغاندا، بەلگىلەش ئالماشقا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

m(ә)n sadanïng akam inim uruqum
toqmïxïm oqulum yüzlügüm kim kim
nә qam qarïm kïlmasunlar.

مېنىڭ سادانىڭ ئاكا-ئىنىلىرىم، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىم، بالا-چاقىلىرىم (ئىچىدە) ھېچكىم جېدەل-ماجىرا چىقارمىسۇن.

5. «تىلخەت» 14·1 apam birü ... sar ... شەرت بېقىندى قوشما جۈملە شەكلىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

apam birük әrklig bәg ixi ilqi yalawaq

küqin tutup qamlasar, bu ok̡ əgəntə
bu borluk̡ təginqə ikki borluk̡ bərip
səzləri yorïmasunlar.

ئەگەر بەگ ئىگەملەرنىڭ كۆچىگە تايىنىپ، جېدەل-ماجرا چىقىرىپ داۋا قىلسا، بۇ ئېقىن بويىدىكى ئۈزۈملۈكتەك ئىككى كېلىدىغان ئۈزۈملۈك تۆلەپ بەرسۇن.

6. 12 مۆچەللىك يىل نامى: قەدىمكى ئۇيغۇرلار يىل ھېسابىدا 12 مۆچەللىك يىل ناملىرىنى قوللىناتتى. ئۇلار مۇنۇلار:

1.sïqqan, küsük	چاشقان
2.ud	كالا
3.bars	يولۋاس
4. tawïxk̡an (~tabïsk̡an)	توشقان
5. loo (~luu), lung	ئەجدىھار
6.yïlan	يىلان
7. yont	ئات
8. k̡oyn	قوي
9. biqin	مايمۇن
10.tak̡ïqu	توخۇ
11.ït	ئىت
12.laqzïn, tonguz	توڭگۇز

7. تەرتىپ سان ھەققىدە: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تەرتىپ سانلارنىڭ ياسىلىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن بىرئاز پەرقلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەرتىپ سانلار ساناق سانلارغا -nqi، -inqi- لارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا -nq، -inq، -

لەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. تۆۋەندىكىلەرنى -ünq ، -unq ، ïnq
سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

birinq	بىرىنچى
üqünq	ئۈچىنچى
tərtünq	تۆتىنچى
bisinq	بەشىنچى
onunq	ئونىنچى

8. «تىلخەت» bar yok bol- 11: توختالما ئىبارە، "ياخشى كۈننىڭ يامنى كېلىپ قالماق، ئۆلۈپ تارتىپ قالماق" دېگەن مەنىدە.

«ئوغۇزنامە»دىن پارچە

bolsunqil dəp dədilər, anung angaqusu uxbu turur: (بۇقىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن)taki mundan song səwinq taptilar, kənə künlərdən bir kün ay kaqannung kəzü yarip bodadi. ərkək oqul toqurdi. oxul oqulnung ənglügi qiraqi kək ərdi, aqizi atax kizil ərdi, kəzləri al, saqlari kaxlari kara ərdilər ərdi, yakxi nəpsikilərdən kərüklügrək ərdi. oxul oqul anasining kəküzündün oquzni iqip mundun artiqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə tilədi. tili kələ baxladi. kirk kündün song bədüklədi, yürüdi, oynadi. adaqi ud adaqi dəg, bəlləri bəri bəlləri dəg, yaqri kix yaqridəg, kəgüzü aduq kəgüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaqi tük tülüklüg ərdi. yilkilar kütəyə turur ərti. atlarqa nimə turur ərdi, kik

aw awlaya turur ərdi. künlərdən song, kəqələrdən song y(i)git boldī. bu qaķta bu yərdə bir uluq orman bar ərdi. kəpmürənlər, kəpəgüzlər bar ərdi, bunda kəlgənlər kik kəp kəp, bunda uqķanlar ķux kəp kəp ərdi. oxul orman iq(i)ndə bədük bir ķīat(?) bar ərdi, yīlķīlarnī, əlgünlərni yər ərdi, bədük yaman bir kik ərdi, bərkə əmgə(k) birlə əlgünni basup ərdi, oquz ķaqan bir əriz ķaqaz kixi ərdi. bu ķīatnī(?) awlam(a)ķ tilədi künlərdə bir kün awqa qīķtī. jīda birlə ya oķ birlə, taķī ķīlīq birlə, ķalķan birlə atladī. bir buqu aldī. xul buqunī talnung qubuķī birlə (y)īqaqķa baqladī, kətti. andan song ərtə boldī. tang ərtə qaķta kəldi, kərdi kim, ķīat(?) buqunī alup turur. kənə bir aduq aldī, altunluq bəl baqī birlə yīqaqķa baqladī, kətti. mundun song ərtə boldī. tang ərtə qaķta kəldi, kərdi kim ķīat(?) aduqnī alup turur. k(ə)nə oxu (y)īqaqnīng tüb(i)ndə turdī. ķīat(?) kəlip baxī birlə oquz ķalķanīn urdī. oquz jīda birlə ķīat(?)nīng baxīn urdī, anī əltürdi. ķīlīq birlə baxīn kəsti, aldi kətti. y(ə)nə kəlip kərdi kim, bir xungkar ķīat(?)ning

iqəgüsin y(ə)məktə turur, ya birlə ok birlə xungkarni əltürdi, baxīn kəsti. andan song dədi kim, xungkarnung ang(a)qusī oxbu turur: (شۇڭقارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن) buqu y(ə)di, aduk y(ə)di, jīdam əltürdi, təmür bolsa, kīat(?)nī xungkar y(ə)di, ya okum əltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi, kətti. takī kīat(?) nīng angaqusu oxbu turur: (قىئاتنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن) kənə künlərdə bir kün oquz kaqan bir yərdə təngrini yalbarquda ərdi. karangquluq kəldi. kəktin bir kək yaruk tüxti, kündə(n) aya(n) aydan kuqulqulukrak ərdi, oquz kaqan yərüdi, kərdi kim, uxbu yaruknung arasīnda bir kīz bar ərti. yalquz olurur ərdi. yakxī kərüklüg bir kīz ərdi. anung bax(ī)nta ataxluq yaruqluq bir məngi bar ərdi. altun kazuk dəg ərdi. oxul kīz andaq kərüklüg ərdi kim, külsə, kək təngri külə türür; y(ī) qlasa, kək təngri y(ī)qlaya turur. oquz kaqan anī kərdüktə əzi kalmadī, kətti, səwdi, aldi, anung birlə yatti, tiləgüsin aldī. təl boqaz

boldi . künlərdən song, kəqələrdən song yarudī, üq ərkək oƣulnī toƣurdī. birinqisigə kün at ķoydīlar, ikinqisigə ay at ķoydīlar, üqünqüsügə yulduz at ķoydīlar, k(ə)nə bir kün oƣuz ķaƣan awƣa kətti, bir kəl aras(ī)nda alīndan bir (y)īƣaq kərdi. bu (y)īƣaqnung ķabuqaƣīnda bīr ķīz bar ərdi. yalƣuz olturur ərdi. yaķxī kərüklüklüg bir ķīz ərdi. anung kəzü kẹktün kəkrək ərdi, anung saqī mürən usuƣī dəg, anung tixi ünqü dəg ərdi, andaƣ kərüklüg ərdi kim, yərning əlgüni anī kərsə, ay ay ah ah ələrbiz dəp, süttən ķumuz bola tururlar. oƣuz ķaƣan anī kərdüktə əzi kətti, yürəkigə atax tüxti, ani səwdi, aldī, anung birlə yattī, tiləgüsün aldī. tol boƣaz boldī künlərdən song, kəqələrdən song yarudī, üq ərkək oƣulnī toƣurdī. birinqiṣigə kək at ķoydīlar, ikinqisigə taƣ at ķoydīlar, üqünqüsügə təngiz at koydīlar, andan song oƣuz ķaƣan bədük

toy bərdi, əlgüngə yarlīķ yarlap kəngəxtilər, kəldilər. ķīrīķ xirə, ķīrīķ bəndəng qapturdī (yapturdī), türlüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, ķīmīzlar ax(a)dīlar, iqtilər, toydan song oɋuz ķaɋan bəglərgə əlgünlərgə yarlīķ bərdi, taķī dədi kim, mən sənlərgə boldum ķaɋan, alaling ya taķī ķalķan; tamɋa bizgə bolsun buyan, kək bəri bolsunɋil uran; təmür yīdalar bol orman, aw yərdə yürüsün ķulan; taķī taluy taķī mürən, kün tuɋ bolɋil, kək ķurīķan dəp dədi. k(ə)nə andan song oɋuz ķaɋan tərt sarīɋa yarlīķ yumxadī. bildürgülük bitidi. əlqilərgə bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitilmix ərdi kim, mən uyɋurnīng ķaɋanī bolamən. kim yərning tərt bulungīnung ķaɋanī bolsam kərək turur, sənlərdən bax qalunɋuluķ tiləp mən turur. oxul kim məning aɋīzumɋa baķar turur bolsa, tarītīɋ tartīp dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim aɋīzumɋa baķmas turur bolsa, qamat qaķīp qərig qəkip duxman tutarmən. taɋuraķ basīp asturīp yoķ bolsunɋil,

yoķ ķilurmən dəp dədi, k(ə)nə bu qaķta ong yangaķta altun ķaƣan dəgən bir ķaƣan bar ərdi. uxbu altun ķaƣan oƣuz ķaƣanƣa əlqi yumxab yibərdi, kəp təlim altun kümüx tartīp kəp təlim ķiz yaķut tax alīp təlim ərdənilər yibərip yumxap oƣuz ķaƣanƣa s(o)yurķap bərdi, aƣizīƣa baķīndī, bəgü birlə dostluķ ķildī. anung birlə amīraķ boldī. qong yangaķīda urum dəgən bir ķaƣan bar ərdi. uxbu ķaƣannung qərigi kəp kəp, balīķlarī kəp kəp ərdilər ərdi. oxul urum ķaƣan oƣuz ķaƣannung yarlīķīn saķlamas ərdi. ķataƣlaƣuƣa barmas ərdi. munī səz səzni tutmas mən turur mən dəp yarlīķķa baķmadī. oƣuz ķaƣan qamat atup anga atlaƣu tilədi. qərig birlə atlap tuƣlarnī tutup kətti. kīrīķ kündün song muz taƣ dəgən taƣnung adaƣīƣa kəldi. ķurīķanī tüxkürdi, xük bolup uyup turdī, tang ərtə bolduķta oƣuz ķaƣannung ķurīķanīƣa kün dəg bir yaruķ kirdi. ol yaruķtun kək

tülüklüg, kək yalluɋ bədük bir ərkək bəri qīḳtī. oxul bəri oɋuz ḳaɋanɋa səz bərip turur ərdi. taḳī dədi kim, ay ay, oɋuz, orun üstigə sən atlar bolasən. ay ay, oɋuz tapuɋunglarɋa mən yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə andan song oɋuz ḳaɋan ḳurīḳannī türtürdi, kətti, kərdi kim qərigning tapuḳlarīda kək tülüklüg kək yalluɋ bədük bir ərkək bəri yürügüdə turur. ol bərining artlarīn ḳataɋlap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir nəqə künlərdən song kək tülüklüg kək yalluɋ bu bədük ərkək bəri turup turdī. oɋuz taḳī qərig birlə turup turdī. munda itil mürən dəgən bir taluy bar ərdi. itil mürənnung ḳīdīɋīda bir ḳara taɋ tapīɋīda uruxɋu tutuldī. oḳ birlə yīda birlə ḳīlīq birlə uruxtīlar. qəriglərning aralarīda kəp təlim boldī uruxɋu, əlgünlərning kəngüllərida kəp təlin boldī ḳayɋu, tutulunq, uruxunq

andaɋ yaman boldī kim, itil mürənnüng suɋī ḳīp ḳīzīl, sip singir dəg boldī. oɋuz ḳaɋan bastī, urum ḳaɋan ḳaqtī. oɋuz ḳaɋan urum ḳaɋannung ḳaɋanluɋīn aldī, əlgünin aldī. ordusīɋa kəp uluɋ əlüg barɋu, kəp təlim tirig barɋu tüxü boldī. urum ḳaɋannung bir ḳarundaxī bar ərdi, urus bəg dəgən ərdi. ol urus bəg oɋulun taɋ baxīda tərəng mürən arasīda y(a)ḳxī bərk baluḳḳa yumxadī. taḳī dədī kim baluḳnī ḳataɋlaɋu kərək turur. sən taḳī uruxɋulardan song baluḳnī bəngə saḳlap kəlgil, dəp dədi, oɋuz ḳaɋan oxul baluḳḳa atladī. urus bəgning oɋulī anga kəp altun kümüx yibərḍi. taḳī dədi kim: ay, məning ḳaɋanum sən, manga atam bu baluḳnī bərüp turur. taḳī dədi kim: baluḳnī ḳataɋlaɋu kərək turur. sən taḳī ururxɋuladan song baluḳnībəngə saḳlap kəlgil, dəp dədi. atam qamat atup ərsə mənüng tapum ərürmü? səndən yarluḳ baɋluɋ bəllüg bolamən.

bizning ķut(ī)biz sәning ķutung bolmux, biz- ning uruq(ī)- bīz sәning(y)īqaq(u)ngnung uru qī bolmux bolup turur. tәngri sәn- gә yәr bәrip buyurmux bolup turur. mәn sәngә baxumnī ķutumnī bәrәmәn. bәrgü bәrip dostluķtan qīķmas tur(urmәn), dәp dәdi. oquz ķaqan y(i)gitning sөzün y(a)ķxī kөrdi, sәwindi, küldi, taķī aytti kim: mәngә kөp altun yumxapsәn baluķnī yaķxī saķlabsәn dәp dәdi. anung üqün anga saķlap at ķoydī, dostluķ ķildī.

سۆزلۈك

1. adaq	12	ئاياغ، پۇت
2. aduq	14	ئېيىق
3. al	6	ھال، قىزىل
4. al	71	ئالد
5. an	1	ئۇ، بۇ
6. angaqu	1	تۇرۇق، سىياق
7. atax	6	ئوت
8. atlaqu	131	جارا يۇرۇشى
9. aw	17	ئۇۋ
10. awla-	17	ئۇۋلىماق

11. axa-	94	(1) تاماقلانماق:(2) ھۆرمەتلىمەك
12. ayan	52	نۇرلۇق، ئۇچۇق، ئايان
13. balïķ	126	شەھەر
14. bax qalunqaluķ	108	بويسۇنۇش، بېقىنىش
15. bildürgülüg	104	ئۇقتۇرۇش، ئالاقە
16. boda-	4	تۇغماق، يەڭگىمەك
17. buyan	99	بەخت، قۇت، ساۋاب
18. bəndəng	93	بەندۇڭ، ئورۇندۇق
19. bədüklə-	12	چوڭ بولماق
20. bərgü	195	تارتۇق، سوۋغا
21. bərik(～bərk)	176	مۇستەھكەم، مەھكەم، ساغلام
22. bərkə	24	ئىنتايىن، بەك
23. iqəgü	36	ئىچ-باغرى
24. jïda(～yïda)	27	نەيزە
25. kik	21	(1) كىيىك؛
		(2) ياۋايى ھايۋانلار
26. kix	13	قارا بۇلغۇن
27. kəgüz	9	كۆكس، كۆكرەك؛ ئەمچەك
28. kərüklüg	7	چىرايلىق، گۈزەل
29. mürən	20	دەريا، ئېقىن
30. nəpsiki	6	چىرايلىق، نەپىس
31. oxul	8	ئۇشبۇ، بۇ
32. qamat	113	غەزەپ
33. qamat qat-	112	غەزەپكە كەلمەك، غەزەپلەنمەك
34. qong	124	سوڭ، سوڭ تەرەپ

35. qubuyan	94	نازۇ-نېمەت، يېمەكلك
36. qubuk	30	چۆۋۈق
37. qərig	113	قوشۇن، لەشكەر
38. qərig qək-	113	ئەسكەر چقارماق، لەشكەر تارتماق
39. qīraq	5	چراي
40. sarī	103	تەرەپ
41. sip singir (~singir)	166	سر
42. suyurka-	121	سوۋغا قلماق، تارتۇق قلماق
43. sürmə	10	مەي، شاراب
44. taluy (~talay)	101	دەريا، دېڭز
45. tap	188	ھال، ئەھۋال، تاپ
46. tapuq (~tapīq, tapuk)	145	(1) ئالد؛ (2) خزمەت
47. taqurak		تېز، ئتتك
48. tirig barqu	171	ئەسر
49. tutulunq	164	ئۇرۇش، جەڭ
50. təlim	118	كۆپ، نۇرغۇن
51. tərəng	175	چوڭقۇر
52. tülüglüg	15	تۈكلۈك
53. uran	99	بەلگە، نشان
54. uruxunq	164	ئۇرۇش، جەڭ
55. uruxqu	160	ئۇرۇش، جەڭ
56. usuq	76	(سۆڭك) ئېقمى

57. uy-	136	ئۇخلىماق
58. yalbar-	50	ئېتىقاد قىلماق، سەجدە قىلماق
59. yalluq	140	يايلىلىق
60. yarlïḳ	90	يارلىق، بۇيرۇق
61. yaqïr	13	مۆرە
62. yibər-	117	ئەۋەتمەك
63. yig	10	خام
64. yumxa- (~jumxa-)	401	تەيىنلىمەك، چىقارماق
65. yəz	48	شامال، يەل
66. yïqaq	30	(1) دەرەخ؛ (2) ياغاچ
67. ḳabuqaḳ	72	كاۋاك، يوچۇق
68. ḳamaq	14	بارلىق، ھەممە
69. ḳart	313	قېرى
70. ḳarundax	173	قېرىنداش، تۇغقان
71. ḳataqla-	126	ئەگەشمەك، كەينىدىن ماڭماق
72. ḳuduq (~ḳïdïq)	157	قات، بوي، يان
73. ḳumuz	80	قىمىز
74. ḳorïḳan	201	قورغان، ئىستىھكام
75. ḳuquiquluḳ	53	يورۇق، نۇرلۇق
76. ḳïz	126	(1) ئاز ئۇچرايدىغان، قىس؛ (2) بىباھا
77. əlgün	23	ئەل-جامائەت، خەلق

78. əriz	25	يۈرەكلىك، جەسۇر
79. ɵgüz	20	دەريا؛ دېڭىز
80. ɵlüg barqu	171	ئۆرۈش غېنىمەتلىرى، ئولجا
81. ɵnglüg	5	چىراي، ئۆڭ

خاس ئىسىملار

1. altun ⱪaqan	116	ئالتۇن خاقان
2. altun ⱪazuⱪ	59	چولپان يۇلتۇزى
3. ay	48	ئاي (ئادەم ئىسمى)
4. ay ⱪaqan	3	ئاي خاقان (ئايخان)
5. itil mürən	157	ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)
6. kün	67	كۈن (ئادەم ئىسمى)
7. kɵk	86	كۆك (ئادەم ئىسمى)
8. muz taq	134	مۇز تاغ
9. saⱪlap	201	ساقلاپ (سلاۋىيان)
10. taq	77	تاغ (ئادەم ئىسمى)
11. təngiz	88	تەڭىز (ئادەم ئىسمى)
12. urum	104	رۇم
13. urus	173	رۇس
14. yulduz	69	يۇلتۇز (ئادەم ئىسمى)
15. ⱪara taq	159	قارا تاغ

ئىزاھ

1. «ئوغۇزنامە» توغرىسىدا: «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر، جۈملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا تارقالغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، قەھرىمانلىق ھەققىدىكى تارىخىي داستان. «ئوغۇزنامە» ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا ھەربىر دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، مەزمۇن جەھەتتىن بېيىپ، بەدىئىي جەھەتتىن پىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى، تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، تىل-يېزىقى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەرگە ئايلانغان.

«ئوغۇزنامە» نىڭ بىرقەدەر قەدىمىي بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازما نۇسخىسىنى فرانسىيىلىك ئارخېئولوگ پېللىئوت 1906 — 1907-يىللىرى ئارىلىقىدا تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. بۇ قوليازما ھازىر پارىژدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا. قوليازما قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 42 بەت 378 قۇر خەتتىن تەركىب تاپقان. داستاننىڭ يەنە چاغاتاي تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسىمۇ بار، لېكىن ئۇنىڭدا ئەسلى ۋەقەلىك خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىلگەن.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىسى يورۇقلۇققا چىققاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئەل تۈركولوگلىرىدىن بولۇپ دىتس، رادلوف، پېللىئوت، رىزانور، بانگ، رەشىت رەخمەتى ئارات، شىرباك قاتارلىقلار داستاننى ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلدى.

"تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" يوقىتىلغاندىن كېيىن ئىلىمىزدىمۇ داستانغا قارىتا بىرمۇنچە ئىلمىي خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1980-يىلى گېڭ شىمىن

قاتارلىقلار داستاننى خەنزۇ تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلدۇردى. تۇرغۇن ئالماس ئەپەندىم «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1980-يىللىق 2-سانىدا "<ئوغۇزنامە> داستانى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە" دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. ئابدۇكېرىم راخمان ئەپەندىم «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1981-يىللىق 3-سانىدا "ئوغۇزخان ۋە <ئوغۇزنامە> ئېپوپېيىسى توغرىسىدا بېگى مۇلاھىزىلەر" دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى.

داستاننىڭ تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بىز داستاننى ئۆگەنگىنىمىزدە بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

2. «ئوغۇزنامە» 1 bolsun qil : bol- دېگەن پېئىلىنىڭ ئالدى بىلەن پېئىلىنىڭ Ⅲ شەخس بۇيرۇق-تەلەپ رايى قوشۇمچىسى sun- بىلەن، ئاندىن Ⅱ شەخس بۇيرۇق-تەلەپ رايى قوشۇمچىسى qil- بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، يەنىلا Ⅲ شەخس بۇيرۇق-تەلەپ رايى مەنىسىدە كەلگەن.

bolsun qil = بولسۇن. بۇ بىرقەدەر پەۋقۇلئاددە شەكىل بولۇپ «ئوغۇزنامە»دىن باشقا يازما يادىكارلىقلاردا ئاساسەن ئۇچرىمايدۇ.

3. «ئوغۇزنامە» 2.1 q- : پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە، ئۇ كۆپرەك ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، ئادەمنىڭ روھىي ھالىتى، كەيپىياتى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئابستراكت ئىسىملارنى ياسايدۇ. «ئوغۇزنامە» 2.1 دىكى sәwinq (سۆيۈنمەك، خۇشاللانماق) دېگەن ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىلغا q- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. يەنە تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى.

sa kīnq	ئوي، خىيال	küsәnq	ئارزۇ
kīlīnq	قىلىق، ھەرىكەت	īnanq	ئىشەنچ

4. «ئوغۇزنامە» 20—21، bunda kəlgənlər kik kəp kəp،
bunda uq ķanlar ķux kəp kəp: بۇ جۈملىدە كۆپلۈك قوشۇمچىسى
-lar، -lər، uq ķan، kəlgən دېگەن سۈپەتداشلارغا ئۇلىنىپ كەلگەن،
بۇ بىرقەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال، مۇنتىزىم گراماتىكىلىق قائىدە بويىچە
uq ķan ķuxlar، kəlgən kiklər بولۇشى كېرەك. بۇ جۈملىدە kəp
kəp دېگەن سۈپەت تەكرارلىنىپ سۈپەت دەرىجىسى كۈچەيتىلگەن.

bunda kəlgənlər kik kəp kəp, bunda uq ķanlar ķux kəp kəp.

بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.

5. «ئوغۇزنامە» 23 əlgün (ئەل-جامائەت، خەلق): بۇ جۈپ سۆز
əl(~il) (خەلق) دېگەن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن gün
(خەلق) دېگەن موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە
بىرىكىشىدىن ياسالغان. «ئوغۇزنامە»دە موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردىن
يەنە تۆۋەندىكىلەر ئۇچرايدۇ:

mürən (دەريا)، jida (نەيزە)، uran (بەلگە، نىشان) qong (jong) (سول)، qaq (چاغ، ۋاقىت)...

6. «ئوغۇزنامە» 33 kim: باغلىنغۇچى، مەزمۇن بېقىندا قوشما جۈملى-
دە، ئۇ ھامان باش جۈملە خەۋىرىنىڭ كەينىدە كېلىپ ئۆزىدىن كېيىنكى
تارماق بېقىندا جۈملىنى باش جۈملە بىلەن باغلاپ كېلىدۇ. kim دىن
كېيىنكى تارماق بېقىندا جۈملە باش جۈملىدە چۈشۈپ قالغان ياكى كۆرسى-
تىش ئالماشلار بىلەن ئىپادىلەنگەن مەزمۇننى يېشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

tang ərtə qaķta kəldi, kərdi kim ķīat(?) buqunī alīp turur. «ئوغۇزنامە» 32-33

(ئوغۇز) ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە، كۆردىكى، قىئات بۇغۇنى
ئېلىپ كېتىپتۇ (يەپ كېتىپتۇ).

يۇقىرىقى جۈملىدە kim دىن كېيىنكى تارماق بېقىندا جۈملە باش جۈملىدىكى ئۆتۈملۈك پېئىل -kör نىڭ چۈشۈپ قالغان تولدۇرغۇچىسىنى پەيشىپ كەلگەن. شۇڭا بۇ جۈملىنىڭ تەرجىمىسىنى يەنە مۇنداق تەرجىمە قىلىشقىمۇ بولىدۇ:

... قىزلارنىڭ بوغۇنى ئۇلىپ كەتكەنلىكىنى (يەپ كەتكەنلىكىنى) كۆردى.

oxul kïz andaq kərüklüg ərdi kim, külsə təngri külə turur, yïqlasa tngri yïqla turur.

ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى. ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى.

بۇ بېقىندا قوشما جۈملىدە، kim دىن كېيىنكى تارماق بېقىندا جۈملە باش جۈملىدىكى kərüklüg ərdi دېگەن قوشما خەۋەرنىڭ andaq دېگەن كۆرسىتىش ئالماش بىلەن ئىپادىلەنگەن ئېنىقلىغۇچىسىنى پەيشىپ كەلگەن.

8. «ئوغۇزنامە» 72 -qak (-quk، -q): بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكلىتىل-گەنلىكىنى ياكى ئەركىلىتىلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن: kapu(k) qak (يوچۇق، كاۋاك) <kapuk (ئىشىك) -qak+ تىن كەلگەن بولۇپ، kapuk دېگەن ئىسىم كىچىكلىتىلگەن. anaq (ئاناش، ئاپاش) تا بولسا ئەركىلىتىلگەن.

9. «ئوغۇزنامە» 79-80 -süttən kumuz bol: بۇ بىرىكمىنى سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلساق، "سۈت قىمىزغا ئايلانماق" بولىدۇ. لېكىن تېكىستتە كىشىلەرنىڭ خۇشاللىق، ھاياجانلىق، مەپتۇنلۇق روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەي-دىغان ئوخشىتىش ئورنىدا قوللىنىلغان. شۇڭا، ئۇنى كونتېكىستقا ئاساسەن، جانلىق تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: مەسىلەن:

andaq kərüklüg ərdi kim, yərning əlgüni anï kərsə,

ay ay, ah ah ələrbiz dəp, süttən kumuz bola tururlar.

(ئۇ) شۇنداق ساھىبجامال قىز ئىدىكى، يەر-جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كۆرسە، "ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. (ئۇ ھەممە ئادەمنى) ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋالدى.

10. «ئوغۇزنامە» 97 -alïng (-əling): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى I شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى alalïng (ئالايلى) al-> (ئالماق) +alïng- دىن كەلگەن. باشقا يازما يادىكارلىقلاردا كۆپرەك -alïm ، -əlim شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

11. «ئوغۇزنامە» 8.108 -tur: ياردەمچى پېئىل:

(1) ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، جۈملىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە بەلگىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

itil dəgən bədük bir mürən turur.

ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى دېگەن بىر چوڭ دەريا بار ئىدى.

(2) ھال پېئىللار بىلەن بىرىكىپ جۈملىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

oxul kïz andak kərüklüg ərdi kim, külsə kək təngri külə turur, yïqlasa, kək təngri yïqla turur.

ئۇ قىز شۇنداق چىرايلىق ئىدىكى، كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەتتى (كۈلەر ئىدى)، يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلايتتى (يىغلار ئىدى).

(3) تۇرۇن كېلىشتىكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرگە كېلىپ، شۇ ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ئىپادىلىگەن شەيئى ياكى بەلگىنىڭ ئىزچىل ھەرىكەت ئىچىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

... ərkək bəri qərigning tapuklarida yürügüdə turur.

... ئەركەك بۆرى قوشۇننىڭ ئالدىدا يول باشلاپ مېڭىۋاتاتتى.

12. «ئوغۇزنامە» 171 ølüg barqu, tirig barqu : ølüg barqu ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى، tirig barqu مەخسۇس ئەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

13. «ئوغۇزنامە» 119-118 səndən yarluk baqluk bəllüg bolamən. : بۇ جۈملىنى چۈشىنىش بىرقەدەر قىيىنراق. بەزىلەر، مەسىلەن، رادلوق ۋە شېرباك بۇ جۈملىنى səndən yarluk bayluk billük bolamən دەپ ئۆرۈپ يېزىپ «مەن سەندىن ھوقۇقتا، بايلىقتا ۋە ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە بولىمەن» دەپ چۈشىنىدۇ. بىز ھازىرچە «مەن سېنىڭ بارلىقىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن» دەپ چۈشىنىپ تۇردۇق.

14. «ئوغۇزنامە» 243 kaqar (قار) : «ئوغۇزنامە»دە بەزى سۆزلەر، مەسىلەن، kar، karluk، katir (قېچىر)، xam (سۈرىيە) قاتارلىقلار kaqar، kaqarluk، taqam، kaqatir، xaqam قىلىپ يېزىلغان، يەنى سۆز ئارىلىقىغا qa- دېگەن بىر بوغۇم قوشۇلۇپ قالغان.

«سىددىخاسارا»دىن پارچە

(تىبابەتچىلىككە دائىر)

......

24. kəz aɋrīɋ əm(i): kixi ədi, tonguz ədi, əqkü ədi, tawīx ķan ədi—bu tərtəgüdə ķayusī bolsar, ķara ķaq īɋaq ķasīķīn otķa küyürüp külin alīp suwķa yoɋurup kəzgə yaķɋu.ol, bat ədgü bolur. kimning ķoldīķī yīdīɋ bolsar, əwkəni səkülüp üq kün yaķsun, yīdīɋī

30. kidər. bix on yil ķart bolup büdməsər yaķɋu ol, bat büdər; taķī büdməsər, ķara min (yar) tuzī birlə yoɋurup yaķzun, büdər.

ķayu kixi kiqə ədgü kərməsər ķara əqkününg əgsüz baɋīrīnķa iqingə

35. pitpidini saqīp otķa kəmüp kəbikin alīp kəzkə sürdgül, kiqə ədgü kərür.

ķayu kixining ķaɋuķī tudunsar, tülüg ərüknīng qasīķīn alīp ķaxaniɋ yolīnga urɋu ol; bat ķaxanur. ķayu kixi yan aɋrīɋ ərsər,

40. kəgürqkən mayaķīn ķara min birlə qoķuradīp üq

kiqə yaķzun, ədgü bolur. təlinməz ķartķa(:) ingəkning ķoinnīng mingisin soķup yaķsun, bat təlinip ədgü bolur. tol qaķ bolup sənməsər, usķunnung ķasīķīn yīldīzī birlə yorqurdķa toķup iqürzün, sənər(.) tix aqrīqķa (:) üq yaxar ķara udnung mayaķīn ixiqtə qoķuradīp yaķzun, aqrīqī kidər. ķayu kixining əti ala bolsar, badīyannī yarīp yorīp sürdüxtürüp suwīn alīp ala ətinkə sürdzün, alasī kidər. kəkəlik ɵdin xəkər birlə tüz ülüx ķīlīp kɵzkə sürdsər, kɵrməsər ymə kɵrür, ədgü bolur (.) yana kəkəlikning ɵdin alīp ķurīdīp borķa bəkinikə ķadīp iqsər, anqama bor bəkini iqsər əsürməz, ədgür bolur(.) təwə südükin alīp, baxķa sürdsər baxtaķī kəbəki kidər(,) kim ķal bolsar, suqun müngüzni yumxaķ ɵgüp suwķa toķīp iqsər, kidər(.) ķulaķ xaķxī bolsar, ķara qu sīqķannīng ɵdin tamītsar aqilur, yana əm(:) ɵlüg mixkiqning yaķrīsīn ərgüsüp sürdsər aqilur(,) yana kixi ɵdin alīp bɵrilig kɵzkə sürdsər aqilur(.) təwəning ɵwkəsin ķurītīp soķup əlgəp tīn bus qaķķa iqürsər, ədgü bolur(.) ķayu kixining ķarīnīnta kənq ɵlsar bir stir īt sütin iqürsər, tüxər(.) ķal it tartmīx kixikə (əm): ularnīng miyisin yisər. ədgü bolur(.) üq künkə təgi aq ķarīnķa birər qan ķuma yaqīn iqürsər, ədgü (...) kɵz yaruķsuz bolup, ɵküx təlim yax aķsar, kɵz üzə (ķuma yaqīn) sürdsər, ymə ədgü bolur.

ḳayu kixining kiri arīmadīn yiq aḳsar, kürküm komaḳ mini sīpar birlə borḳa ḳadīp iqürsər, ədgü bolur(.) eztə uxaḳ ḳart ensər, taḳiqu yumurḳasīn et birlə sürdsər, ədgü bolur.(.) tixni ḳurd yisər, bor sərkəsin aqïzta tudup birgərtə tekgü ol, ədgü bolur. siding kixikə təwə ədin arpa (yarp) yarmasī birlə ügrə ḳīlīp iqürsər, ədgü bolur.(.) kimning ədintə segül ünsər, iki yangītaḳī aynī kermixtə ek yirkə sidip tidigin alīp segülkə yaḳsar kidər(.)...... berining süngükin tilin ḳurīdīp ḳal īt tardmīx kixikə baxīnḳa yaḳsar, ədgü bolur(.) ḳayu kixikə yawīz ḳart ensər, nuxadīr toqraqu(sīn) ḳurt birlə ḳadīp ezə yaḳsar, ədgü bolur. ḳan edkək (əmi)(:) qusüm, ḳuruq üzüm suwī tang(da) sayu iqürsər, ədgü bolur(.) kez əmi baxlatī (:) kez yaruḳsuz bolup keztə təlim sowuḳ yax aḳsar ud etin kezkə sürdsər kez yaruḳ bolur(.) yana əm (:) keztə isig yax aksar (.) yig xəkər sarīq munga qurnī kilīp ingək yaqī birlə ḳadīp burunḳa ḳodsar, ədgü bolur(.) yana əm (:) tawīxḳan miyisin ud edi birlə ingək yaqī kadīp alīnka sürdsər, ədgü bolur(.) yana əm (:) kısıl qïndan yürüng qïndanlar ḳuxdī tobulqaḳ sarīq küsi ikirər bakīr qurnī ḳilīp künqit yaqī birlə yoqurup alīnḳa sürdsər, bax aqrïq kıdər.

سۆزلۈك

1. alīn	87	ماگلاي، پېشانە
2. anqama	53	ئۈنچىلىك، بۇنچىلىك
3.bad	27	پات، تېز، ئىتتىك
4. badīr(~batīr)	16	باتىر (لېتىر)
5. badīyan	48	شاكال بېديان
6. bəkin	52	بوز
7. bərilig	59	بۆرىلىك، ئاق قاپلۇپلىش
8. büd-	30	ساقايماق، ئۇڭشالماق، پۈتمەك
9. ingək	42	تېكە
10. kixiq	47	قازان، تاۋا
11. kir	66	ھەيىز
12. komak	67	قوناق
13. kuxdi(~küxdi)	88	ئارچا
14. kəbək	54	كېپەك
15. kənq	61	(1) بوۋاق؛ (2) تۆرەلمە؛ (3) كەنجى، كىچىك
16.kəbik	35	كۆپۈك
17. kəgürqkən	40	ياۋا كەپتەر
18. kürküm	67	زاراڭزا
19. küsi	88	كوجە، ئىپار
20. min	31	ئۈن
21.mingiz	42	مۈڭگۈز
22. mixkiq	57	مۈشۈك

23. mun′gə	84	مۇنگا (ماڭگو)
24. nuxadir	79	نۇشۇدۇر
25. pitpidi	35	قارامۇچ
26. qan	64	جام، قەدەھ
27. qasiķ	38	تۈك (ئۆرۈكنىڭ)
28. qoķurad-	47	ئاربلاشتۇرماق
29. qorni ķil-	85	ئاربلاشتۇرماق، بىرلەشتۇرمەك
30. qüsüm		ئۇژمە
31. sayu	80	ھەر، ھەربىر
32. siding	71	سىيگەك
33. stir	62	سەر
34. suqun	55	بۆكەن
35. səkül-	29	يەنجمەك، سوقماق
36. sən-	44	ساقايماق، تارقالماق
37. sürdüxtür-	49	ئەزمەك، ئۇۋۇتماق
38. sipar	69	ئىپار
39. tart-	63	چىشلىمەك
40. tawixķan	25	توشقان
41. tidig	74	لاي
42. tobulqak	88	تېۋىلغا
43. toqraqu	79	كەسمە، پارچە
44. toķ-	45	سوقماق؛ تۇرماق
45. tudun-	37	(1) كۆپمەك؛ (2) توسۇلماق
46. təlin-	42	ئېغىر ئالماق
47. təwə	54	تۆگە

48. ülüx	51	تەڭ مقدار، تەڭ نسبەت
49. usķun	44	سامساق
50. uxaķ ķart	68	دانىخورەك
51. xaķxī	56	گاس، قۇلاق قاقاچ بولۇپ قېلىش
52. yawīz ķart	78	يامان يارا
53. yaķrī	58	ياغ، ماي
54. yiq	67	كۆپ
55. yumurtķa	69	تۇخۇم
56. yürüng	88	ئاق
57. yīdīq	29	سېسىق
58. ķal	55	ساراڭ
59. ķalīt	63	غالجىر ئىت
60. ķan ədkək	80	قان كېلىش
61. ķaraķaq īqaq	26	قاراغاچ دەرىخى
62. ķart	30	جاراھەت، يارا
63. ķasīķ	26	قاسىراق، قوۋزاق
64. ķaxanīq yolī	38	سۈيدۈك يولى
65. ķayu	33	قايسى، كىمكى
66. ķaquķ	37	دوۋسۇن
67. ədgü bol-	27	ياخشىلانماق
68. əlgə-	60	تاسقىماق، ئەلگەكلىمەك
69. əm	24	دورا، رېتسىپ
70. ərgüs-	58	ئېرىتماق
71. ərük	37	ئۆرۈك
72. əsür-	53	مەست بولماق

73. əgsüz	34		يېتىم
74. əwkə	28		ئۆپكە

ئىزاھ

1. «سىددىخاسارا» قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدا يېزىلغان تېبابەتچىلىككە دائىر يادىكارلىقلار ئىچىدە بىرقەدەر تولۇق ساقلىنىپ قالغان يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يادىكارلىقنى گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، قولىيازما نۇسخىسى ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

يادىكارلىقتا دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە ئۇنىڭغا دورا ھازىرلاش ئۇسۇللىرىغا ئىزاھ بېرىلگەن.

بۇ يادىكارلىق خەلقىمىزنىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىنى ئۆگىنىشتە، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى يورۇتۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشتىمۇ ياخشى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«سىددىخاسارا»نى تۈركىيە ئالىمى ر. رەخمەتى 1930-يىلى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان.

2. «سىددىخاسارا» 25 -əgü (-aqu، -əgün): ساناق سانلارغا قوشۇلۇپ ئالماش سان، قاتلانما سان (تەقسىم سان) قاتارلىقلارنى ياسىغۇچى قوشۇمچە. -əgü+ tort>tərtəgü دىن كەلگەن. مەسىلەن:

kəz aqrïq əm(i): kixi ədi, tongüz ədi, əqkü ədi, tawixkan ədi — bu tərtəgüdə kayusï bolsar, karakaq ïqaq kasï kïn otka küyürüp külin alïp suwka yoqurup yakqu ol,

bat ədgü bolur.

كۆز ئاغرىقىغا داۋا: قارا ياغاچ قوۋزىقىنى ئادەم ئۆتى، چوشقا ئۆتى، ئۆچكە ئۆتى، توشقان ئۆتى — بۇ ئۆتىدىن قايسىسى بولسا بولۇۋېرىدۇ — بىلەن كۆيدۈرۈپ، ئاندىن كۈلىنى سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كۆز ئاغرىقى تېز ساقىيىدۇ.

üqəgün ķabīsip süləlim, anī yoķķīsalīm.

(تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشىدىن ئېلىندى)

بىز ئۆچىمىز (ئۆچەيلەن) بىرلىشىپ ئەسكەر چىقىرايلى، ئۇلارنى يوقىتايلى.

3. «سىددىخاسارا» 27 qu ol ... شەكلى ھەققىدە: ol ھۆكۈم ياردەمچىسى بولۇپ ئاساسىي مەنىسى ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى - tur، dur -غا تەڭ (بۇنىڭغا دائىر مەسىلىلەر ئالدىنقى دەرسلەردە ئۆچرىغان). لېكىن ol بەزىدە qu -نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەتداش ياكى qu- ھەرىكەتنامى بىلەن بىرىكىپ جۈملىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىپ، سۈپەتداش ياكى qu- ھەرىكەتنامى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش زۆرۈرلۈكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

kimning ķoldīķī yidīq bolsar, əwkəni səkülüp üq kün yaķsun, yīdīqī kidər. bix on yil ķart bolup büdməsər, yaķqu ol, bat bütər.

قولتۇقى پۇرايدىغان ئادەم ئۆپكىنى يەنجىپ، ئۇدا ئۈچ كۈن قولتۇققا يېقىپ بەرسە قولتۇقى پۇرىمايدىغان بولىدۇ. بەش، ئون يىلغىچە ساقايمىغان جاراھەتكىمۇ ئۆپكىنى يەنجىپ سۈرتسۇن (ياكى سۈرتۈپ بەرسە) ساقىيىپ كېتىدۇ.

... külin alīp suwķa yoqurup kəzgə yaķqu ol, bat ədgü bolur.

... كۆلنى ئېلىپ سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە يىقىپ بېرىش كېرەك، تېز ساقىيىپ كېتىدۇ.

4. «سىددىخاسارا» 36 -gül (-kül، -qil، -kil، -kil) : پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى II شەخس قوشۇمچىسى. لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى يادىكارلىقلاردا بۇيرۇق-تەلەپ رايى III شەخس ئۇقۇمىنىمۇ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ķayu kixi kiqə ədgü kərməsər, ķara əqkününg əgsüz baqīrīn ķa iqingə pitpidini saqīp ot ķa kəmüp kəbikin alīp kəzgə sürdgül.

نامازشام قارغۇسى بولۇپ قالغان كىشى يېتىم قارا ئۆچكىنىڭ باغرىنى قارامۇچلاپ ئوتقا كۆمۈپ قويۇپ، كۆپۈكى چىققاندا، كۆپۈكىنى كۆزگە سۇرتسۇن.

5. «سىددىخاسارا» 46 -ar (-ər، -rar، -rər) : ساناق سانلاردىن تەقسىم ۋە مۆلچەر سان ياسىغۇچى قوشۇمچە. ikirər ئىككىدىن، ئىككىچە، üqər ئۈچتىن، ئۈچچە. بۇ قوشۇمچىلار سان-مىقدار بىرىكمىسىدە بەزىدە مىقدارغا، بەزىدە سانغا قوشۇلۇپ كېلىپمۇ، يۇقىرىقى رولنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

üq yaxar ķara udnung mayaķīn ixiqdə qo ķuradīp yaķsun. aqrīķī kidər.

ئۈچ ياشچە قارا كالىنىڭ مايىقىنى تاۋىدا قورۇپ (چىشقا) يىقىپ بەرسە، (چىش) ئاغرىقى قالىدۇ.

ķīzīl qindan yürüng qīndanlar ķuxdī, tobulqaķ, sarīq küsi ikirər baķīr qurnī ķīlīp künqit yaqī birlə yoqurup alīnķa südsər, bax aqrīq kidər.

قىزىل چىندان بىلەن ئاق چىنداننى ئارچا، تېۋىلغا، سېرىق كۆچلەرنى

ئىككى سەردىن ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن كۈنجۈت مېيى بىلەن خېمىر قىلىپ يۇغۇرۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، باش ئاغرىقى قالىدۇ.

6. «سىددىخاسارا» tüz ülüx 51 : بۇ بىرىكمىدىكى tüz "تۈز، توغرا، لىللا" دېگەن مەنىلەرنى بىرىدۇ، ülüx" ھەسسە، ئۈلۈش" دېگەن مەنىلەرنى بىرىدۇ. كونتېكىستتا بۇ بىرىكمە "تەڭ نىسبەتتە، تەڭ مىقداردا" دېگەن مەنىدە كەلگەن. مەسىلەن:

.kəkilik ədin xəkər birlə tüz ülüx kılip kəzkə sürdsər, kərməz ymə kərür, ədgü bolur.

كەكلىكنىڭ ئۆتى بىلەن شېكەرنى تەڭ مىقداردا ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە (كۆزى) كۆرمەيدىغاننىڭ كۆزى كۆرىدىغان بولىدۇ، كۆزى ئېچىلىدۇ.

7. «سىددىخاسارا» təgi 64 : تىركەلمە، ئۇ ھامان يۈلىنىش كېلىشىدىكى ئىسىملارغا تىركىلىپ كېلىپ ھەرىكەتنىڭ چەك-دائىرىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

üq künkə təgi aq karīnka birər qan kuma yaqīn iqürsər, ədgü(...).

ئۈچ كۈنگىچە ئاچ قورساققا بىر قاچىدىن (قەدەھتىن) زىغىر مېيىنى ئىچىپ بەرسە، ياخشى (...)

təmir kapīqka təgi sülədimiz.

تۆمۈر دەرۋازىغىچە ئۇرۇش قىلىپ باردۇق.

9. «سىددىخاسارا» sayu 80 : تىركەلمە، ئۇ كۆپ ھاللاردا باش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملارغا تىركىلىپ كېلىپ "ھەربىر، ھەرقايسى، ھەرياق" قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

yir sayu bardīq.

سىلەر تەرەپ-تەرەپكە باردىڭلار.

qüsüm, ķuruq üzüm suwī tangda sayu iqürsər, ədgü bolur.

ئۈژمە ۋە قۇرۇق ئۈزۈم سۇيىنى ھەر كۈنى تاڭدا ئىچۇرۇپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ.

«چاشتانى ئىلگ بەگ»دىن پارچە

arslanlarnīng yorīqin yorip uqayan balīķnīng kidinintə turup īnaru bərü yorīdī, ətrü ilig bəg tərt bəltir yolta yoriyu anīng arasīnta sansīz yəklərig kərdi. ol ymə yəklər yalnguķlarnīng ətin y(i)yü kanīn iqip, baqarsuklarīn ət'üzləringə yərgəyürlər ərdi. korkqu təg kərk məngiz tutup yawlaķ katīq ünin kīkīruxu drzul badruk iliglərintə tutup, ķapķra uluq bədük taq təg ət'üzin ənəyü oot ənglüg ixin saqlarīn ənginlərintə tüxürüp, aquluq yilanīn ət'üzlərin itinip yaratīnip, kay bəltir sayu yorīyurlar ərdi. anī kərüp qxtani il-ig bəg yürəkin ķatrunup, tongalar bəgi təg kxatrik bəglər məngiz məngləp korkīnqsīz ayīnqsīz kəngülin ol yəklər arasīnta kirip bardī. ətrü ol yəklər qxtani iligig kərüp singirkəli osuqluq kilīnip təgirmiləyü awlap inqə tip tidilər. ay kim sn, nəgülüg kntü əzüng ək. bizing üstün altīn taq tiximizkə yukī bolqalī kəlting. bu sawaq əxidip qxtani ilig bəg yürəkin katurup inqa tip tidi, ay yəklər, trkin manga səzlənglər,

məning balī ķīmta ķī budunuq buqunuq nəgülüg əlürürsizlər. sizlərkə bu balī ķķa kirgülüg küq küsün kim birdi. bu məning yti ķilīqīmīn kərünglər. ət' əzüng- lərni bīqip əngi əngi kəmixəyin. balī ķ m nīng uluxumnung bu muntaq tod uquz sawlarīn kərüp sərg''m təg ərməz. ətrü ol yəklər qxtani ilig bəgning munqulayu küqlüg yawlaķ sawīn əxidip əwkələrintə ətkürü artuķraķ bulqanīp anta oķ yəklər ətin ənəyü küdəyü yīrlayu ayalarīn yapīnip sīqq a naķ l arīn tutunup oot ənglüg ķīp ķizil saqlarīn artlarīnta ītdīp ərt yalīn təg drzul badruķ wirl (ī)q tokīmaķ əliglərintə tuta qxtani ilig bəgig sanqqalī urqalī ķīlīnīp bir ikintisikə inqə tip tixtilər. taķī nəgü küdərsizlər. tərkin munī sanqīnglar bīqīnglar. isig əzin üzüp adīn azunka īdīnglar. anta ətrü qxtani ilig bəg bar küqin üntürüp təlükin sikriyu barīp urumuki atlq yəkning təpüsintəki saqīn tarta tutup ķilīqīn ərü kətürüp baxīn bīq ķalī oqradī, anta oķ ol yəklər qxtani iligning küqin küsünin qoqīn yalīnīn ķutīn ķīwīn kərüp artuķraķ ķorķtīlar, ünlərin əsürüp ilig bəgkə inqə tip tidilər, yalnguķlarnīng arslanī, iliglər bəglərning ķut tngrisiə, yrlīķanquqī kəngül əritip kəngülüngin süzgil, birək bizni əlürsərsn, ymə nəng səning balīķtaķī ig toqa kitgüsi yoķ, əmti bizing isig əzümüzkə

ədgü kəngül turɋur-

up umuɋ īnaq bolɋil. ilig bəg inqə tip tidi. ay yəklər trkin sezlənglər, nəqüklədi məning balī ķimtaķī uluxumtaķī ig toɋa kitməz. yəklər inqə tip tidilər. uluɋ ilig, bu oķ səning balķingta

küntin yingaķ bir uluɋ bədük səgüt bar. anta yawlaķ saķinqlɋ rakxas bolur. üq bədük kezləri oot ənglüg saqī arķasinta yadilu turup tamturnīx yula yalinī təg kezi ķaraķī yalīnayu təgzinü

turur. uzun turķaru yrlīķanqsīz kənglülin sansīz əküx tīnlɋlarīɋ azīɋlarī əzə tanqķalayu əlürüp todunqsuz ķaninqsiz ... ərsər, korķunqī ayīnqī ķatīɋ bolsar ,tongalar bəgi təg...

ya tarip alķu yaɋilar... mix kim bolsar, anī nəqük utɋalī yigədgəli uɋaysizlər, ərtingü ķatīɋlanmaklɋ bilgə biligkə tükəllig yaɋīz yir ərkligi qxtani ilig bəg mn ərürmn,

ķatīɋ kəngül əritip korkunqsuz ayīnqsiz kəngülin sizlərni birlə səngüxgəli kəlyükmn. ay, yəklərə, qin kirtü alp ķatīɋ ərsər sizlər, mini birlə səngüxgəli anuķ turunglar. əmtī bir ikinti-

kə sīnaxalīm, ķayusi küqlüg ərmix biz. anqa sezləp ərt yalīn təg yti ķiliqīn ilgintə tuta yəklər tapa yaķīn sikrip iqgərü kirdi.

سۆزلۈك

1. anuķ	84	تەييار، تەييار تۇرۇش
2. anqaķia	24	بىرئازمۇ، زادىلا
3. artuķraķ	52	بەك، ناهايىتى، تېخىمۇ
4. awla-	20	ئولاشماق، يىغىلماق
5. aya	36	ئالقان
6. ayinqsiz	17	قورقۇنۇچسىز، قورقماسلىق
7. azun	45	دۇنيا، ئالەم
(~ajun, azun)		
8. aquluq	12	زەھەرلىك
9. badruķ	9	تۇغ، بايراق
10. bodun boqun	26	خەلق، ئەل-جامائەت
11. bulqan-	35	يامانلاشماق، غەزەپلەنمەك
12. drzul(~trzul)	9	ئۈچ ئاچىلىق نەيزە
13. ig toqa	58	بالايى-ئاپەت
14. isig əz	44	جان، ئىسسىق جان
15. itin-	13	ياسانماق، تىقابلانماق
16. ix	11	ئۆرىمە (چاچنىڭ)
17. kidin	2	(1) ئارقا؛ (2) غەرب
18. kntü(~kəntü)	21	ئۆزى، يالغۇز، تەنها
19. kirtü	19	راست، ھەقىقىي، سادىق
20. kxakrik	16	جەڭچى (؟)
21. kəmix-	30	تاتماق، تاشلىماق، يىغماق
22. küdə-	36	ۋارقىرىماق

23.	munqulayu	33	بۇنداق، مۇشۇنداق
24.	mənglə-	16	... نىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالماق، ... دەك بولۇۋالماق
25.	nəgülüg	20	نېمىشقا، نېمە ئۈچۈن
26.	nəqükllədi	62	نېمە سەۋەبتىن، نېمە ئۈچۈن
27.	oot	11	ئوت، چوغ
28.	osuqluq	19	ئوزۇقلۇق
29.	oqra-	50	تەمشەلمەك، راسلانماق
30.	singir-	19	سىڭدۈرمەك، يېمەك
31.	sər-	32	چىدىماق، سەۋر قىلماق
32.	süz-	56	جىم بولماق، خاتىرجەملەنمەك، كەڭ قورساقلىق قىلماق
33.	siqqanaḳ	37	بۆلجۈك گۆش، مۇسكۇل
34.	tamtur-	68	ياندۇرماق، تۇتاشتۇرماق
35.	tanqḳala-	72	قىيما-چىيما قىلماق، پارچىلىماق
36.	todunqsuz	72	تويماسلىق، ئاچكۆزلۈك
37.	tod uquz	31	بەختسىزلىك
38.	tonga	15	باتۇر، قەھرىمان
39.	turkin(~tərkin)	25	تېز، چاپسان
40.	təgirmilə-	19	ئورنىۋالماق، چۆرىدىمەك
41.	təlük	47	كۈچ، قۇۋۋەت
42.	tükəllig	79	(1) بارلىق، پۈتۈنلەي؛ (2) نۇقسانسىز، تولۇق
43.	ulux	31	ئەل-يۇرت، ۋەتەن
44.	umuq īnaq	60	ئىناق، ئىناق-ئىتتىپاق

45. wzīr(~wjir)	39	ئالماس
46. yadīl-	67	يېيىلماق، يېيىلىپ تۇرماق
47. yalīn	39	يالقۇن، مەشئەل
48. yalnguķ (~yalanguķ)	5	ئىنسان، ئىنسانىيەت
49. yapīn-	37	ياپماق، يۇمماق
50. yaratīn-	13	ياسانماق، بېزەنمەك
51. y(a)rlī ķanquqi	55	مېھرىبانلىق قىلغۇچى، شەپقەتلىك
52. yawlaķ	8	يامان، ۋەھشى
53. yawlaķ saķīnqlī	66	يامان نىيەتلىك، بەتنىيەتلىك
54. yaqīz	79	قوڭۇر، قارا چىلان (يەر)
55. yigəd-	76	يەڭمەك، غالىپ كەلمەك
56. yīrla-	36	ۋارقىرىماق، توۋلىماق
57. yorīq	1	مېڭىش، يۈرۈش
58. yoķī	22	يەم
59. yti	28	ئۆتكۈر، ئۆتتىك
60. yula	68	چىراغ
61. yək	4	جىن-شەيتان
62. yərgə-	7	يۆگىمەك
63. ķanīnqsīz	72	تويماسلىق، قانماسلىق
64. ķapķra	10	قاپقارا
65. ķaraķ	69	قارچۇق (كۆزنىڭ)
66. ķatrun-	23	(يۈرەكنى) توختاتماق
67. ķatīq	8	قاتتىق
68. ķay	13	بازار

69. ķorķunq ayīnq	73	قورقۇنۇش، ئەيمىنىش
70. ķut ķīw	51	بەخت-سائادەت، بەخت-تەلەي
71. ķilīn-	41	تەييارلانماق، ھازىرلانماق
72. ķīr ķīr-	9	توۋلىماق، چاقىرماق
73. ərtingü	77	پەۋقۇلئاددە، ئىنتايىن
74. ət' ɵz	7	بەدەن، تەن
75. ɵngi ɵngi	30	پارچە-پارچە، باشقا-باشقا
76. ɵnə-(~ünə-)	11	ترماق، ئۆرە تۇرماق
77. ɵrit-	56	ئۆرلەتمەك، كۆپەيتمەك
78. ɵt	36	ئاچچىق، غەزەپ
79. ɵtkür-	35	كۆڭلىگە ئالماق
80. ɵtrü	2	ئاندىن كېيىن، كېيىن
81. ɵwkə	34	(1) ئۆپكە؛ (2) غەزەپ
82. əngin	12	مۆرە، گەجگە
83. īnaru bərü	2	(1) ئىلگىرى؛ (2) ئۇياق-بۇياق
84. īt-(~īd-)	38	تاشلىماق، ئاتماق

خاس ئىسىملار

1. qxtani ilig bəg	14	چاشتانى ئىلىگ بەگ
2. uqayan	1	ئۇچايان (شەھەر نامى)
3. urumiki	47	ئۇرۇمكى (ئالۋاستى نامى)

ئىزاھ

1. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» ھەققىدە: چاشتانى ئىلىگ بەگ «چاشتانى ئىلىگ بەگ» ھەققىدىكى رىۋايەتتىكى باش قەھرىماننىڭ ئىسمى. بۇ رىۋايەتتە چاشتانى ئىلىگ بەگنىڭ ئۆز ئېلى، خەلقىگە بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن جىن-ئالۋاستىلارغا قارشى قەھرىمانە كۆرەش قىلىپ، خەلقنى جىن-ئالۋاستىلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلدۇرغانلىقى ھېكايە قىلىنغانچقا، بۇ رىۋايەتنىڭ نامىمۇ ھازىرغىچە «چاشتانى ئىلىگ بەگ» دەپ ئاتالماقتا. رىۋايەتتە چاشتانى ئىلىگ بەگ تىنچ ئاسايىشلىق ۋە ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

چاشتانى ئىلىگ بەگ رىۋايىتى تەرجىمە ئەسەر بولۇپ، ئېھتىمال قەدىمكى قارا شەھەر — كۇچا تىلى (توخار تىلى)دىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولسا كېرەك.

ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1913-يىللىرى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

رىۋايەتنىڭ تىلى ئاددىي-ساددا ۋە گۈزەل بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى ياخشى دەرسلىك ھېسابلىنىدۇ.

2. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» 30 ongi : ongi ongi (باشقا، ئوخشىمىغان) دېگەن سۆزنىڭ تەكرارلانغان شەكلى بولۇپ "پارچە-پارچە، باشقا-باشقا" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

bu məning yti kiliqīmin kərünglər, ət' əzünglərni biqīp əngi əngi kəmixəyin.

مېنىڭ بۇ ئۆتكۈر قىلىچىمنى قاراڭلار، جىسمىڭلارنى تىلىپ پارچە-پارچە قىلىۋېتىمەن.

3. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» 33 munqulayu : كۆرسىتىش ئالماش بولۇپ، "مۇشۇنداق، ئاشۇنداق" دېگەن مەنىدە. مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ munqula- (مۇشۇنداق قىلماق) دېگەن پېئىلنىڭ ھال پېئىل قوشۇمچە-سى -yu بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان.

4. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» 58 -güsi : پۈتمىگەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى، ئۇمۇمەن كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. kitgüsi سۆزى kit- (كەتمەك) پېئىلىغا -güsi نىڭ قوشۇلغان شەكلى بولۇپ، kitgüsi بۇ جۈملىدە yok بىلەن بىرىكىپ قوشما خەۋەر بولۇپ كەلگەن. kitgüsi yok = كەتمەيدۇ، يوقالمايدۇ. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

birük bizni ɵlürsərsn, ymə nəng balïktakï ig toqa kitgüsi yok.

بىراق بىزنى ئۆلتۈرگىنىڭ بىلەن، شەھىرىڭدىكى بالايى-ئاپەت يوقاپ كەتمەيدۇ.

5. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» 59 -qur (-kur، -gür، -kür): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى II شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى. ھازىرقى ئىستېمالىمىزدا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدىكى r بولسا z غا نۆۋەتلەشكەن. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

turqur = تۇرغۇز

6. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» 62 nəqüklədi : سوراق ئالماش. مەنا جەھەتتە nəgü، nəqük، nəlük، nəgülüg لەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ "نېمىشقا، نېمە ئۈچۈن، قانداق قىلىپ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەنبە جەھەتتە ئۇ nəqüklə- (نېمىشقا شۇنداق بولماق) دېگەن پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، nəgü قاتارلىقلاردىن سۆز ئۇرامىنى كۈچەيتىش جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

1) taḳï nəgü küdərsizlər.

نىمىشقا يەنە كۈتۈپ تۇرىسىلەر.

2) ay, kim sən nəgülüg kn tü əzüng ək.

ھەي، سەن كىم؟ يالغۇز تۇرۇپسەنغۇ؟

3) anï nəqük utqalï yigətgəli uqaysizlər.

سىلەر ئۇنى قانداقمۇ يېگەلەيسىلەر؟

4) nəqükl ədi məning balï ḳïmtaḳï uluxumtaḳï ig toqa kitməz.

مېنىڭ ئەل-يۇرتۇمدىكى بالايى-ئاپەت نىمىشقا تۈگىمەيدۇ.

7. ərsər … nə …: قارشىلىق بېقىندا قوشما جۈملە شەكلىنى ئىپادىلىگۈچى فورما. 1-ئىزاھقا بېرىلگەن مىسالدىن پايدىلىنىڭ.

8. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» 66. rakxas: ئالۋاستى نامى، سانسكرىت تىلىدىكى raksasa دىن كەلگەن بولۇپ، قەدىمكى ھىندى رىۋايەتلىرىدىكى بالايى ئاپەت كەلتۈرگۈچى ئالۋاستىلار نامى. كېيىن بۇددا دىنىدىمۇ بالايى ئاپەت كەلتۈرگۈچى ئالۋاستى ئۇقۇمىدا قوللىنىلغان. ئەركەك راكشاس قارا ئۆڭلۈك، قىزىل چاچلىق، كۆك كۆزلۈك كېلىدۇ، چىشى راكشاس گۈزەل ئايال قىياپىتىدە كۆرۈلىدۇ، دېيىلىدۇ. رىۋايەتتە راكشاسلار تۈرلۈك قىياپەتتە، مەسىلەن، ھايۋان، قۇش ياكى ئۇرۇق-تۇغقانلار قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ئىنسانلارغا ئاپەت كەلتۈرىدۇ، دېيىلىدۇ.

«ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»دىن پارچە

1. taxquru ilinqükə atlanturdī ərtī … balīk taxtīn tarīq qīlarīq kərür ərti. kuruq yərig suwayu, əl yərig tarīyu … kux kuzqun sukar yorīyur. sansiz tümən əzlüg əlürür. tarīq tarīyu amarī tīnlīqlarīq … kuxqī, kəyikqi, balīkqī, awqī, torqī, tozakqī2. bolup ayīq kilinq kilur. tīnlīqlaraq əlürür. amarī tīnlīqlar qīqarī əngirər, yung əngirər, kəntir əngirər, bəz patatu kars tokīyur. takī yəmə adruk uzlar kəntü kəntü əz ixin ixləyür, adruk adruk əmgək əmgənür. takī ymə kərdi, amarī tīnlīqlar …3. yunt, ud, qokar, koy, laqzīn ulatī tīnlīqlarīq əlürür, tirisin soyar, kanīn əgüz akītar, ətin kanīn satar, anīn əz igidür. ymə bodīsawat tigin bu ulux bodun ayīq kīlinqlar kīlmīxīn kərüp ərtingü busuxluq kadquluq 4. bolup īqlayu balīkka kirdi. ol ədün maharīt ilig ədgü əgli təginik bosuxluq kərüp inqə tip yarlīqkadī: amrak oqlum, nə üqün bosuxluq kəltingiz. tigin kangī kanka inqə tip ətünti īqlayu: bu nə əmgəklig yir ərmix. nəgülüg 5. toqdum mən. kangī kan inqə tip ayītti: nəgə īqlayu bosuxluq kəlting. tigin inqə tip ətünti: taxtīn ilinqükə ənmix ərdim, üküx yok qīqay əmgəklig tīnlīqlaraq kərüp īqladīm. kangī kan inqə tip yarlīqkadī: amrak

ɵgüküm, yir təngri tərümixtə 6. bərü bay ymə bar, yok qīqay ymə bar. kayusīnga əmgəktə oz-qurqay sin. tigin inqə tip ɵtü(n)ti: kangīm kutī, mini səwərmüsiz. kangī ilig inqə tip yarlīqkadī: amrak ɵgüküm, sini inqə səwərmən, ayada kīyinqü monquk təg, kɵzdəki ⋯ 7. kəngülqə birdi ol. ədgü kü at tɵrt bulungda yadīltī, küningə kolqu̇qīlar üzülmədi, takī adīn aqlīk

koltī. ymə bərdi. küningə ayīnga munqülayu birip, aq-līktakī aqī barīm azkīna kaltī. ol ɵdün aqīqī uluqī kanka inqə tip ɵtünti: təngrim, aqlīk kuruk box(?) kalīr. aqī barīm alkīnsar, 8. yazukka tüxə təginməgəy ərtimiz təngrim. ymə kangī kan inqə tip yarlīqkadī: kang kaz-qansar, oqlī üqün timəz mü, kəngül(l)üg birzun, kənglin bərtmənglər, ɵtürü küningə tīdīsīz birdi ⋯ ol ɵdün īnanqlarī buyruklarī ixidip kanka inqə tip 9. ɵtüntilər: təngrim, ilig tərüg aqī barīm tutar, aqī barīm alkīnsar, il torü naqük tutar biz təngrim ⋯ ol ɵdün kangī kan inqə-tip yarlīqkadī: amrak ɵgüküm kənglin nəqük bərtəyin mən. aqīqīlar birər ɵdün ɵngi 10. barzun, kəntü bilingəy ərinq tip yarlīqkadī. anta ɵtürükiyə koltqu̇qīlar kəlsər, aqīqīlarīn bulmadī. birgü bulmatīn koltqu̇qīlar yīqlayu barsar, tigin ymə īqlayu kalīr ərti. ɵtürü tigin inqə tip sakīntī: aqīqī ərsər, 11. məning ol. kangīm kan bodun tilingə korkup inqə yarlīkadī ərinq. kɵzünür ət burhan ɵg kang titir. kayu kixi ɵg kang kənglin bərtsər, ol tīnlīq tamuluq bolur. oqul kīz

ķa sanmaz. mən amtī eg ķang kenglin 12. bərtməyin. kangīm ilig tilkə kirməzün. ez

ķazqanqīm üzə ədgü ķilīnq ķilayin tip saķīntī. anta etrü atlīq yüzlügkə inqə tip ayītti: nəqükin aqī barīm ķazqansar eküx bolur. atl īqlar inqə tip etün- 13. ti: engi engi ķazqanq ķilmaķ ayu bərdilər. biri ayur: ķazqanq nəng tarīq tarīmaķda ədgü ek, kim bir tarīsar, ming tümən bolur. biri ayur: ķoy yīlķī igidsər, yīlīnga axilur, bay bolur, biri ayur: engtün kidin sadīqķa 14. yuluqķa barsar, bay bolur. ymə bir bilgə nom bilir ər inqə tip tidi: tawar ķazqanmaķ nəng taluy egüzkə kirip kengültəki küsüxin ķanturqalī saķīnsar, bolunqusuz qi(n?)təməni ərdini bulsar, ķamaq yərtünqüdəki 15. tīnlīqlarnīng küsüxin (ķanturqay). inqip tigin alķunī taplamadī, tək taluy egüzkə kirmixig tapladī. etürü ķangī iligkə etüg birdi taluy egüzkə kirəyin tip. ol edün ķangī ķan bu etüg saw ixidip, nəng kiginq birü umadī. ərtingü 16. busuxluq boltī. etrü oqlī toginkə inqə tip yarlīqkadī: amraķ egüküm, məning iltə ķazqanqīm sizning ərməz mü. amtī kengülqə alīng, barqa buxī biring. nə üqün elüm yərkə barīr siz. bix türlüg 17. ada bar: bir ada ol ərür, talīm balīķoduq ərkən, saķlanmadīn tux(s)ar, alķunī kəmi birlə singürür. ikinti suwda suw englüg taqlar bar, kəmi süsüp sīnur. kixi alku elür. üqünq suwda yəklər urup (enüp) kəmi suwka qomurur. tertünq uluq təginq 18. kə kigürür, suw igrikxəl(ür)əyür, sokuxur.

bixinq təngri topinar korkin qīq yil turur. kəmi aktarilur
əlür. bu munqə kərkīnqīq adaka kirip əlgəy siz. bizni irinq
kilkay siz tip tidi. ol ədün bodīsawat tigin kangī kanta yarilīq
ixidip 19. yarlīq bolzun tidmasun barayīn tip ətünti. ətrü
kangī kan yarlīqkamadi. barmaqay sən tip tidi. ətrü tigin
baxīn təngitip īqlayu yərdə yatīp yokaru turqalī, ax axla
qalī unamadī. īta, tip tidi yarlīq bolmaz ərsər, bu yərdə
yokaru turmaz mən, ax axamaz mən, əlgəy 20. mən tip
tidi. kaltī altī kün ərtip bardī, əgi kangī, atlīqī yüzlügi
īqlaya, busanu turqurup nəng unamadī. ol ədün əg i kangī
inqə tip tidi: biz kəntükə ədgükə ətləyür biz.
unamasar.........

21. (asī)qī tususī nə bar. tigin inqə tip ətünti: luu
kanlarīnta qintəməni ərdini bar. kim ülüglüg kutluq kixi ol
ərdini bulsar, kamaqtī(n)līqlarka asīq tusu kilur. anī üqün
taluyka kirigsəyür mən tip ətünti. ol ədün kangī kan yarlīq
yarlīqka- 22. di: kim taluyka barayīn tisər kiringlər! oqlum
tiginkə əx bolunglar! nə kərgəkin barqa bərgəy biz. kim
yirqi, suwqi, kəmiqi bar ərsər, ymə kəlzün! tiginig əsən
tükəl kəlürzünlər! ətrü bu yarlīq əxidip bix yüz 23. satīqqī
ərənlər tirilip iqgərü ətüg birdilər. kamaqī barīr biz,
əlsər birlə əlür biz, kəlsər birlə kəlir biz dəp ətüg birdilər.
ol ədün baranas uluxta bir ədgü alp yirqi suwqī bar ərti.
kaq 24. kata taluyka kirip bixər yüz ərin barip, əsən tükəl
kəlmix ərti. inqip səkiz on yaxayur karī ərti. yənə iki kəzi

kərməz ərti. ol bix yüz ər kamuqun ol kərməz yirqigə ətün tilər ol ədün 25. tigin əzi barīp kolīn yitip iqgərü kangī kan tapa kigürdi. kangī kan inqə tip yarlīq kadī. birkiyə amrak oqrak oqlumīn sizingə tutuzur mən, əsən tükəl kəlürüng tip yarlīqkadī. ətrü ol awīqka īqlayu kanka inqə tip ətün-26. ti. təngrim, nə muntak boltī kim, antaq təngri təg ərdini təg əgükünguznī əlüm yiringə īdur siz. ol taluy suwī əritingü kor kīnqīq adalīq ol. üküx tīnlīqlar barīp əlügli bar. barsar yaraqay mu tip ətünti. 27. ulux barqə tigin üqün busanur. ymə kan inqə tip yarlīqkadī: tīdu umadīn, ərkin tükəmədi, ərksiz īdur mən. əmti siz kataqlanīng, birlə barīng, yirqi bolung tip yarlīqkadī awīqka kamaq tapalamīx üqün yirqi 28. boltī (.) ol ədün kangī kan tiginkə səpti. bix yüz ərənning axī suwī kəlüki takī nə kərgəkin alku tükəti birip uzatīp əntürdi. ol ədün ayīq əgli tigin inisi inqə tip sakīntī: əgüm kangīm iqim tiginkə 29. səwər, məni aklayur ərtī. amtī iqim talayka barīp ərdini kəllürsər, takī aqīrlīq bolqay, mən takı uquz bolqay mən tıp sakıntī. amtı birlə barayīn. ətrü kangī kanka inqə tip ətünti: iqim tigin əlüm yirkə barīr ol. 30. nəgülük kalīr mən, təngrim, mən ymə barayīn, ədgü yawlak bolsar birlə bolalīm tip. ymə kangī oqul kīlīnqī yawlak üqün səwməz ərdi. ətrü barsar barqil tip yarlīqkadī. ol ədün kangī

kan ulux bodun īqlayu sīk- 31. tayu ədgü əgli tiginig uzati əntürüp taluyka īdtılar...

سۆزلۈك

1. adruk	2	ئۇخشىمىغان، تۈرلۈك
2. alp	23	قەھرىمان، باتۇر
3. alkīn-	7	تۈگىمەك، ئازلىماق
4. amarī	1	نۇرغۇن، بىرمۇنچە
5. asīq tüzü(~tüsü)	21	پايدا-مەنپەئەت
6. atlīq yüzlüg	12	ئەمەلدارلار، يۈز-ئابرۇيلۇق
7. awīxka	25	قېرى، ئاقساقال
8. axla-	19	ئاماقلانماق
9. ayīq	2	يامان، ۋەھشى، ئەسكى
10. aqlīq (~aqilīq)	7	غەزىنە
11. aqī barīm	7	بايلىق، مال-مۈلۈك، بارى-يوقى
12. aqīqī	7	ئاغىچى، غەزىنىچى، ئامبارچى
13. a kk-	29	يامان كۆرمەك، ئۆچمەنلىك قىلماق، سەدىقە
14. birgü	10	مەيۈسلەنمەك، غەم قىلماق، ئەندىشە قىلماق
15. busan-	20	مەيۈسلۈك، قايغۇ-ھەسرەت، غەم-قايغۇ
16. busuxluk	21	سەدىقە
17. buxī	16	قوماندان، ئەمىر
18. buyruk	8	قاينام
19. igrik	18	

20. ilinqü	1	سایاھەت
21. il tərü	9	خەلق ۋە قانۇن، دۆلەت ۋە قانۇن
22. iqi(～əqi)	28	ئاكا،ئاغا
23. irinq	18	پالاكەت، بەختسىزلىك
24. kidin	13	غەرب، كەين، ئارقا
25. kiginq	15	جاۋاب، ئىجازەت
26. kəlük	28	يۈك ھايۋانلىرى، ئۇلاق
27. kəngülqə	7	ئىختىيارىي، مەيلىچە
28. kü at	7	ئابروي، نام-شۆھرەت
29. küsüx（～kəsüx）	14	ئارزۇ
30. laqzin	3	توڭگۇز
31. luu	21	ئەجدىھا
32. monquk	6	ئۈنچە، مەرۋايىت
33. oduq	17	ئويغاق، سەگەك
34. ozqur-	6	قۇتقۇزماق
35. oqmak	25	ئەنتىۋارلىق
36. patatu	2	پاختا
37. qintəməni	14	چىنتەمەنى (ياقۇتنىڭ بىر خىلى)
38. qomur-	17	چۆكتۈرمەك
39. qokar	3	چوقار (بىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى)
40. qiqari	2	چاي (پىپ ئىكىرىدىغان)
41. qiqay	5	يوقسۇل، كەمبەغەل

42. sadïq yuluq	13	سودا-سېتىق، سودىگەرچىلىك
43. san-	11	تەۋە بولماق، سانالماق، ھېسابلانماق، قارىماق، مەنسۇپ بولماق
44. satïqqï	22	سېتىقچى، سودىگەر
45. singür-	17	سىڭدۈرمەك، يۇتمەك، يالىماق، يېمەك
46. suwa-	1	سۇغارماق
47. səkiz on	24	سەكسەن
48. səp-	28	ھازىرلىماق، تەييارلىماق، سەپلىمەك
49.süx-	17	سوقۇلماق، ئۈسسىمەك
50. sïn-	17	سۇنماق، ئۇششۇلماق
51. sïqta- (～sïqda-)	30	يىغلىماق
52. tamuq	11	دوزاق
53. tarïq	13	زىرائەت
54. tigin	3	خانزادە، شاھزادە
55. tiril-	23	توپلانماق، يىغىلماق
56. topïn-	18	يېرىلماق
57. torqï	1	بىلىقچى
58. tozakqï	1	توزاقچى، قاپقانچى (ئوۋچى)
59. təgzinq	17	(1) گىرداپ، قىرغاق؛ (2) دائىرە، مۇھىت
60. tək	15	پەقەت، ...لا-، -لە

61.	təngit-	19	ئەگمەك، ئەگدۈرمەك
62.	tīd-(~tīt-)	19	ۋاز كەچمەك، ئۇنتۇماق، تۆھپە قىلماق
63.	tīdī qsïz	8	توسالغۇسىز، بىمالال
64.	uz	2	(1) ئۈز، چىرايلىق؛ (2) ئۇستا، ھۈنەرۋەن
65.	yazuķ	8	گۇناھ
66.	yinqü	6	ئۈنچە-مەرۋايىت
67.	yirqi	22	يولچى، يول باشلىغۇچى
68.	yoqur- (~yqur-)	29	ئاشماق، يۇقىرىلىماق
69.	yunt	3	ئات
70.	ķaltī	20	... -دا، -تا
71.	ķang	4	ئاتا، دادا
72.	ķars	2	قارس (رەختنىڭ نامى)
73.	ķazqan-	8	تىرىشماق، غەيرەت قىلماق
74.	ķazqanq	12	تىرىشچانلىق، غەيرەت
75.	ķol-	7	تىلىمەك، سورىماق
76.	ķolquqī (~ķoltquqī)	7	تىلەمچى، دىۋانە، سەدىقىچى
77.	əngir-	2	(يىپ) ئىگىرمەك
78.	ərinq	10	مۇمكىن، ئېھتىمال
79.	ərk	27	(1) كۈچ، قۇدرەت؛ (2) ئەرك
80.	ərən	23	(1) ئەر، يىگىت، ئېسىل خىسلەتلىك؛ (2) ئەركەك

81. ɵg	60	ئانا، ئاپا
82. ɵl	1	هۆل
83. ɵntür-	28	يولغا سالماق، ئۇزاتماق
84. ɵngtün	13	شەرق، ئالد
85. ɵtlə-	20	نەسھەت قىلماق، ئۆگەتمەك
86. ɵtürü(~ɵtrü)	8	كېيىن، شۇندىن كېيىن
87. ɵzlüg	1	جانلىقلار
88. ülüglüg	21	بەختلىك، تەلەيلىك
89. ïnanq	8	(1) ۋەزىر، ۋەكىل؛ (2) ئىشەنچ

خاس ئىسىملار

1. ayïq ɵgli tigin	28	ئايىغ ئۆگلى تېكىن (بەتنىيەت خانزادە)
2. maharit ilig	4	ماھارىت ئىلىگ (ئادەم ئىسمى)
3. ədgü ɵgli tigin	4	ئەدگۈ ئۆگلى تېكىن (خالىس نىيەت خانزادە)

ئىزاھ

1. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» ھەققىدە: «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» بۇددا ماھايانا مەزھىپىگە دائىر تەرجىمە ئەسەر بولۇپ،

قايسى تىلدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ۋە تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىسمى-جىسمى توغرىسىدا ھېچقانداق ماتېرىيال يوق.

ھېكايىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى فرانسىيىلىك شەرقشۇناس پ. پېللىئوت 1907 — 1908-يىللىرى ئىلمىي ئىزدىنىش ئۈچۈن گەنسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق دۇنخۇاڭ شەھىرىدىكى مىڭ ئۆي (بېزەكلىك)دىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. ھېكايە جەمئىي 40 ياپراق 80 بەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەربىر بېتىگە يەتتە-سەككىز قۇردىن خەت پۈتۈلگەن. ھېكايىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل يېزىقىدىكى نۇسخىسى پارىژدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا.

بۇ ھېكايىنى پېللىئوت تۇنجى بولۇپ تەتقىق قىلغان بولۇپ، ئۇ «ھېكايە» توغرىسىدىكى ماقالىسىنى 1914-يىلى ئېلان قىلغان.

«ھېكايە»دە باراناس دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ماھارىت ئىلىگنىڭ چوڭ ئوغلى ئەدگۇ ئۆگلى تېكىن (خالىس نىيەت شاھزادە)نىڭ بۇ دۇنيادىكى يوقسۇل، كەمبەغەل، ئاجىز، بىتەلەي جانلىقلارنى ئازاب-ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش، ئۇلارنى بۇرھان قۇتىغا ئېرىشتۈرۈپ، بەخت-سائادەتلىك، تىنچ-ئاسايىشلىق قىلىش يولىدا ئۆز بېشىغا كېلىدىغان تۈرلۈك خەۋپ-خەتەرگە قارىماي ئىگىلمەي-سۇنماي تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن ئىبارەت ۋەقەلىك، بەتقىلىق، ھەسەتخور ئىنىسى ئايىغ ئۆگلى تېكىن (بەتنىيەتلىك شاھزادە)نىڭ قۇۋلۇق-شۇملۇقلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا، ھەرىكەتچان ۋەقە، جانلىق ئوبراز، يۇقىرى بەدىئىي ۋاستە، گۈزەل تىل ئارقىلىق ھېكايە قىلىندۇ.

بىز نەمۇنە سۈپىتىدە «ھېكايە»نىڭ باش قىسمىنى دەرسلىككە كىرگۈزدۇق.

2. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»2 kəntü : kəntü kəntü ئۆزلۈك ئالماش بولۇپ، "ئۆزى" دېگەن مەنىدە. kəntü تەكرارلانسا، بەلگىلەش ئالماش مەنىسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

taķī yəmə adruķ uzlar kəntü kəntü əz ixin ixləyür.

يەنە ھەر خىل كەسىپ ئۇستىلىرى ھەرقايسىسى ئۆز ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا ئىدى.

3. «ئىككى تېكىستنىڭ ھېكايىسى» 2 adruķ adruķ: adruķ "باشقا، ئوخشىمىغان" دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. تەكرارلىنىپ كەلسە، "تۈرلۈك" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

adruķ adruķ əmgək əmgənür.

تۈرلۈك جاپالارنى چەكمەكتە ئىدى.

4. «ئىككى تېكىستنىڭ ھېكايىسى» 4 yarlīqķa-: بۇ پېئىل "بۇيرۇماق، بۇيرۇق بەرمەك" دېگەن مەنىدە قوللىنىلغاندىن سىرت، يەنە ئىززەت-ھۆرمەتنى ئىپادىلىگۈچى ياردەمچى پېئىل ئورنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ، ئىككىنچى مەنىدە قوللىنىلغاندا، ئۇ، ئومۇمەن يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ بارلىق سۆز-ھەرىكىتىگە تەدبىقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ol ədün mahari ilig ədgü əgli tikinig bosuxluq kərüp inqə tip yarlīqķadī.

بۇ چاغدا ماھارىت پادىشاھ ئەدگۇ ئۆگلى تېكىننىڭ غەم-قايغۇسىنى كۆرۈپ، (ئوغلىدىن) مۇنداق دەپ سورىدى.

ķangī ķan inqə tip yarlīqķadī: amraķ əgüküm, yir tngri tərümüxtə bərü bay ymə bar, yoķ qīqay ymə bar.

دادىسى خان مۇنداق دېدى: ئامراق ئوغلۇم، يەر تەڭرى پەيدا بولغان-دىن تارتىپ، باي ۋە كەمبەغەللىك پەرقى بولۇپ كەلگەن.

ol ədün ķangī ķan yarlīq yarlīqķadī; kim taluyķa barayīn tisər, kiringlar, oqlun tikinkə əx bolunglar.

دادىسى خان دېڭىزغا (دەرياغا) بېرىشنى خالىغانلار كىرىڭلار، ئوغلۇمغا ھەمراھ بولۇڭلار دەپ بۇيرۇق چىقاردى.

5. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 6 ‎-ī(-i,-si)‎: تەۋەلىك Ⅲ شەخس قوشۇمچىسى بولۇپ، تەۋەلىك Ⅲ شەخس ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا يەنە چەكلىمە ئۇقۇمىنىمۇ ئىپادىلەپ، ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنى ئېنىقلىغۇچىلىق رولىغا ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن:

ķangī ķan inqə tip yarlīqķadī: amraķ ogüküm sini inqə səwər mən, ayadaķī yinqü monquķ təg.

ئاتىسى خان مۇنداق دېدى: ئامراق ئوغلۇم، مەن سېنى خۇددى ئالقىنىمدىكى ئۈنچە-مەرۋايىتلاردەك ياخشى كۆرىمەن.

ķangī‏ ‎ķang‏‎‏ (ئاتا) ‎-ī+‎ دىن كەلگەن بولۇپ، ‎ķan‏ (خان) دېگەن ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

ang uluqī tigin iki iniləringə inqə tip...

تېكىنلەرنىڭ ئەڭ چوڭى ئىككى ئىنىسىگە مۇنداق دەپ...

بۇ جۈملىدە ‎uluqī‏ ‎uluq+ī-‎ دىن كەلگەن بولۇپ، تېكىن دېگەن ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

6. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 10 ‎ərinq‏: يۈكلىمە بولۇپ، سۆز تۇرامىنى مۇجمەللەشتۇرىدۇ ياكى تەخمىنلەشتۈرىدۇ. تەرجىمىدە كونتېكىستقا ئاساسەن "مۇمكىن، ئېھتىمال، ... بولسا كېرەك" قاتارلىق سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

... aqīqīlar birər ədün əngi barzun, kəntü bilingəy ərinq.

ئاغىچىلار بىر مەزگىل باشقا (يەرگە) كېتىپ تۇرسۇن، (ئەھۋالنى) ئۆزى بىلىۋېلىشى مۇمكىن.

anta kisrə inisi əqisintəg kilīnmaduk ərinq.

ئاندىن كېيىن ئىنىسى ئاكىلىرىدەك تۇرەلمىگەن بولسا كېرەك (ياكى تۇرەلمىگەنمىش).

7. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 10 -kiyə (-kīya، -giyə، -qīya، -kinə، -kīna، -ginə، -qīna-) : يۈكلىمە بولۇپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

anta ətrü kiyə kȯltquqīlar kəlsər, aqīqīlarīn bulmadī.

شۇندىن كېيىنلا سەدىقىچىلەر كەلگىنىدە، ئاغمىچىلارنى ئىزدەپ تاپالمىدى.

8. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 11 : kəzünür ət burhan əg kang titir. بۇ جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى kəzünür ət burhan əg kang ئەينى زاماندا بۇددا دىنىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارالغان ماقال بولۇپ "ئانا بىلەن ئاتا كۆزگە كۆرۈنىدىغان ئەت بۇرھان" ياكى "ئانا بىلەن ئاتا پىرىم بۇرھان" دېگەن مەنىدە. بۇ جۈملىدە titir كۆچۈرمە باغلىغۇچىلىق رولىدا كەلگەن. شۇڭا پۈتۈن جۈملىنى "ئانا بىلەن ئاتا كۆزگە كۆرۈنىدىغان ئەت بۇرھان دېيىلىدۇ" دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ.

9. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 15 tək : رەۋىش بولۇپ، "پەقەت، زادى" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ رەۋىش ھازىرقى زامان قازاق تىلىدا tèk دېگەن شەكىلدە ساقلىنىپ قالغان، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

inqip tigin alkunī taplamadī, tək taluy əgüzkə kirmixig tapladī.

شۇنداق قىلىپ تېگىن (باشقا) ھەممە چارىلەرنى ياقتۇرمىدى، پەقەت دەريا-دېڭىزغا كىرىشىنىلا ياقتۇردى.

10. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 20 kaltī : باغلىغۇچى، مۇەككەپ پىيىق جۈملە ۋە قوشما جۈملىلەردە، ھامان باش جۈملە تەركىبىدە كېلىپ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنى، ياكى باش جۈملە بىلەن تارماق جۈملىنى ۋاقىت جەھەتتىن بىر-بىرى بىلەن باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ķaltī altī kün ərtip bardī, əgi ķangī, atlīqī yüzlügi īqlayu, busayu turqurup nəng unamadī.

ئالته كۈن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، ئانىسى، دادىسى ۋە ئەمەلدارلار يىغلاپ-قاقشاپمۇ (ئۇنى) ئورنىدىن تۇرغۇزالمىدى.

ķaltī anta təgdüktə inisi birlə ķawīxtī.

ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندا، ئىنىسى بىلەن ئۇچراشتى.

ķaltī balīķ ķapaqda olurur ərkən, ķan udqīsī bəx yüz ud sürə ənti.

ئۇ شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغىنىدا، خان پادىچىسى بەش يۈز كالىنى ھەيدەپ كەلدى.

11. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 23 -ən (-n، -an): ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان ئىسىملار ئومۇمەن كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

ərən〈ər+ -ən "ئەرلەر" دېگەن مەنىدە

oqlan〈oqul+ -an "ئوغۇللار" دېگەن مەنىدە

12. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 26 -ügli (-īq، -igli، -uqlī): پۈتكەن سۆپەتداش قوشۇمچىلىرى. ügli+ əl-〉əlügli دىن كەلگەن. مەسىلەن:

ol taluy suwī ərtingü ķorķīnqīq adalīq ol. üküx tīnlīqlar barīp əlügli bar.

ئۇ دېڭىز (دەريا) سۈيى ناھايىتى قورقۇنچلۇق ۋە خەتەرلىك، ئۇ يەرگە بارغان جانلىقلارنىڭ ھەممىسى ھاياتىدىن مەھرۇم قالغان.

«ئالتۇن يارۇق»تىن پارچە

سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تەرجىمىسى

607. (6) anta ətrü t(ə)ngri t(ə)ngrisi (7) bur kan ïnqa tip y(a)rlï kadï: anant- (8)a! əngrə ərtmis ətdə bu qambudi-(9) wip ulusta m(a)haradi atlïq ilig kan(10) bar ərti. ol ymə m(a)haradi ilig kan (11) ərtingü uluq bay barïmlïq tsanglarï (12) aqilïklarï tarïq əd tawar üzə (13) tolu, alp atïm sülüg küqingə tükəl- (14) lig, tərttin sïngar yir orunuq (15) iymix basmïx, üküxkə ayatmïx aqïr- (16) latmïx, ürük usatï kəni nom- (17) qa tərüqə baxlataqï, imərigmə kamaq (18) budunïn karasïn axmïx üklitmix, kop- (19) tın sıngar yaqısız yawiaksız ərti. (20) ol antaq oxuqluq qoqluq yalïnlïk (21) küqlüg kü sünlüg ilig

kannïng uluqï katunïnta toqmïx kərgəli

608. səwiglig kərklüg məngizlig üq oqlanï (2) ərti. ang ilki uluqï oqlïnïng (3) atï m(a)habali ərti. ikintisi ortun (4) oqlïnïng atï m(a)hadiwi ərti. üqünqi (5) ang kiqigi oqlïnïng atï m(a) hastwi (6) ərti. bir oqurta ol ilig kan üq (7) oqlanı birlə taxtïn taqta arıqta (8) ilinqükə bartï. kaqan anta təgip (9) ilinqü məngi ixin ərtürdüktə ətrü

(10), ol üq tigitlər ķua qəqək tüx (11) yimix idigəli atalarī ilig bəgkə (12) ətünüp ayītip ķaltīlar, anta (13) munta īnaru bərü yorīyu, bir uluq ķamīx- (14) līq bərk arīqka kirip, ətrü anta (15) tīnqalī olurtīlar, tīnqalī olurmīxta, (16) ang uluqī tigin iki iniləringə (17) īnqa tip tidi: "ay, inilərim, (18) məning bükünki kün ərtingü ķorķun (19) bəlingləgüm kəlir. inqə bolmazun, ķ(a)ltī

(20) bu arīq səmək iqintə ķadīr yawlaķ kəyik- (21) lər bar bolup, biz yoķatķuluķ əmgən'gülük (22) bolmalīm" tip. ikintisi tigin īnqa (23) tip titi: "əxitü y(a)rlīķazun, iqim-ə!"

609. kim məning bu ət'əzümin isirgəküm idi (2) kəlməz, təg bizingə nəqükin ərsər, (3) amraķlartīn adīrīlquluq əmgək bolmazun (4) ərti, tip ķorķar m(ə)n, tip. bu sawīq əxi- (5) tip, üqünqi m(a)hasatwi tigin (6) iqiləringə ətrü īnqa tip ətünti: (7) "bu ərsər, arzilar turquluķ orun ol. adīrīlmaķlīq busuxum ymə yoķ. īnqīp (10) ət əzümtə tolu əgrünq səwinq toqar. (11) bulqay ərki biz yig adrīk buyanīq ... tip (12) titi. ol ədün bu üq tiginlər (13) əz əz kənglüllərintəki saķīnmīx saw- (14) larīn səzləxip, ətrü ərü turup, ol (15) arīq iqintə taķī iqgərü kirtilər. (16) anqa yorīyu, yangī ənükləmix bir tixi (17) barsīq kərtilər. ol aq bars ymə (18) ənükləp, yiti kün ərtmix ərti. yiti (19) ənükləringə əgirītip, ķawsatīp, aqmaķ suw- (20) samaķ üzə sīķīlīp, tormīx yawrīmīx

sïnmïx (21) ət'øzləri alangurup, küqï küsüni üzü- (22) lüp, unaķ nïa ølgəli yatur ərti. nə

610. anï uluqï m(a)habali tigin kørüp, ïnqa tip tidi: "ay, irinq tixi bars! ənük- (3) ləgəli yiti kün bolmïx, yiti ənük- (4) ləri iyp, məng yumxaķ tiləgü oķ təginq (5) bolmayuķķa, anïn aqmaķ suwsamaķ (6) əmgək üzə sïķilip, yanturu yana (7) øz ənüklərin yigəli ķilïnur, (8) muntada kəz irinq tïnl(ï)q bolqay mu?" (9) tip tidi. bu sawïq əxidip, m(a)hasatwi (10) tigin øtrü iqisi tiginkə: (11) "bu bars nəgü yiyür, uzatïķï əxi nəgü (12) ol?" tip ayïttï. iqisi tigin inqə (13) tip kiginq birti: "barsnïng irbiz (14) ning manunïng arslannïng børining (15) tülkünïng axï ərsər, yalanguz yintəm (16) isig ət ķan ərür. muntada (17) adïn taķï øngi ax iqgü yoķ, kim (18) bu alangurmïx aq barsïq tirgürgülük" (19), - tip tidi. bu sabïq əxitip, øtrü ikin- (20) tisi m(a)hadiwi tigin uķunqsuzïn (21) inqa tip tidi: "bu muntaq osuqluķ (22) torümix küqsirəmix alang urmïx aq (23) bars aqmaķ suwsamaķ əmgəkin ərtingü

611. sïķilip, unaķnïa ølgəli turur. biz- (2) nitə adïn kim bolqay munga yaraq-(3) lïq ax iqgü b(ə)lgürttəqi, bu irinq (4) tïnl(ï)q üqün ət'øzüg titip, munung (5) isig øzin ulaqalï udaqï?" tip (6) tidi, uluqï tigin bu sabïq əxitip, (7) yana ortun inisingə: "ay, (8) inim, alp titgülük tawar, alp ix nəng (9) ïnqip isig øztə ərtməz" tip tidi. (10) bu sawnïng basa songïnta m(a)hasatwi (11) tigin ïnqa tip tidi:

"ay, iqilərim (12) -a! biz ķamaqun əmti isig ezümüzkə (13) ət'ezümüzkə ərtingü ilinmix yapxin- (14) mīx biz. īnqīp yana adīnaquķa asīq (15) tusu ķilqalī bilgə biliglig y(a)ruķ kezü- (16) müz yoķ bolur ərki, ymə antaq birər uluq (17) y(a)rlīķanquqī kəngüllüg ķutluq yalanguķ- (18) lar ürük uzatī ez ət'ezlərin titip (19) īdalap, tīnlīqlarķa asīq tusu ķilurlar", - tip (20) tidi. bu munqa sawīq iqiləringə sez (21)ləp, etrü k(ə)ntü kəngülintə īnqa tip (22) saķintī: "ķaltī bu məning ət'ezüm yüz (23) ming azunlartīn bərü yoķsuz asīqsiz

612. nəqə nəqə yirüdi artadī. nəng ymə ətlig- (2) siz bolup, nə ərsər asīqķa tusuķa (3) kirmədi. nəqükin bükünki küntə munī (4) təg k(ə)rgəklig ixlətgülük yonglaquluķ (5) orun tapīp, bu muntaq yīdīq k(ə)rgəksiz ət- (6) ezümin sītmīx kəmixmix ying yar təg (7) titip īdalap, bu irinq y(a)rlīq aq bars- (8) ķa nəgülük umuq īnaq bolmaz m(ə)n!"- tip, (9) muqulayu saķīnīp, iqiləri birlə sez- (10) ləxkülük kizigin tizigin ərttürüp, ol bars (11) üzə engin engin y(a) rlīķanquqī kəngül (12) turqurup, irinqkədilər tsuyur ķadīlar. (13) īnqīp olarnīng arasīnta

aqladī. taķī (14) m(a)hasawi tigin ol barsnīng aqīn, tərüķ-(15)īn, əmgəkin, tolqakīn titrü kerüp, təgrə (16) təkzinip, kezin idi andīran kitərü uma- (17) tīn, ür kiq titrü kerü turup, etrü (18) ķodup engi yorīp bartīlar. etrü ol (19) edün m(a) hasatwi bodistw yorīyu, īnqa (20) tip

sakinti: "qak əmtī manga oqrayu (21) ət'ezümin isig ezümin titgülü (22) īdalaquluk ed kolu soka kəlti. (23) nə üqün tip tisər, kim m(ə)n ilki-

613. sizdin bərü bu yīdīq sarsīq kanlīq yirin- (2) lig səwgüsiz taplaqusuz yarsīnqīq ət'ezkə (3) īnqīp īnantīm. ax iqkü, ton kədim, orun (4) texək, at yanga, kanglī kelük, ərdini (5) yinqü, əd tawar üzə tapīntīm. artamak (6) buzulmak terülüg üqün ürük uzatī (7) artadī buzultī, nəng ymə bu (8) ət'ezüg küzətü, ayayu tutup (9) artatma qalī idi umadīm. nəqə kəd (10) uzanīp igittim ərsər, ymə kltī yawlak (11) yaqī terüsinqə, yanturu mini kəmixü īdīp (12) səwinqsiz utlīsīz kiltī məning küqümin (13). anīn īnqa bilmix kərgək, ət'ez ərsər, (14) bksiz məngüsüz titir. ezkə yanturu (15) asīqsīzī üzə yawlak yaqī təg korkīn- (16) qīq ərür, yarsīnqīk kirliki (17) üzə tutsar, arīqsīzlik kīq yükmək (18) titir. anī üqün amtī m(e)n bükünki küntə (19) bu ət'ezimin yenglap, mungadīnqīq uluq (20) ix ketük kīlayīn. sansarlīq taluy ügüz (21) iqintə tar kəmi bulayīn, toqmak elmək- (22) lig təgzinqtin tax karu tartīp entü- (23) rəyin!" tip sakīntī. yana ok īnqa-

614. tip sakīntī: "abam birük bu ət'ezümin (2) titsərm(ə)n, etrü ülgüsüz sansīz mün (3) kadaqlarīq kartīq bəzig yirinig (4) kanīq igig aqrīqīq korkīnqīq ayaman- (5) qīq barqanī titmix īdalanmix bolur (6) m(ə)n. takī ymə bu ət'ez ərsər, altī (7) kirk türlüg arīqsīzlarīn

tolu, suw üz-(8) ə kərgü təg, bksiz yarpsīz (9), ķamaq ķurtlarnīng ķonguzlarnīng (10) tirgini, ķannīng yirinning ornaqī, (11) singirin tamīrīn yərgərmix, səngüklər (12) ul aqī üzə tutuzmīx, ərtingü yirīnqīķ (13) yarsīnqīķ ərür, anī üqün təgimlig ol. (14) əmti manga bu ət əzümin titip īdalap, (15) üzəliksiz üstünki yig abam uluq məngü (16) nirwanīq tiləgülük. busux saķīnq (17) əmgək tolqaķīq birtəm tarķarquluķ, (18) toqmaķ əlməklig təgzinqig amīrt ķurqu- (19) luķ, nizwaniliq ilixig üzgülük, dian bilgə (20) biligig küqüg küqlən dürgülük, tolu tügəl (21) bīxrunmaķlīq ədgüg əgsüksüz bütürgülük, (22) yüz buyanlīq itigin itingülük, tolu (23) tügəl bilgə biligig tüpkərgülük,

615. alķu burķanlar üzə əgitmix īduķ (2) nomluq ət' əzüg tanuķlaquluķ, ķamaq bix (3) azun tīnl(ī)qlar oqlanīn nom buxīliq (4) məngi üzə məngilətkülük- tip muqulayu (5) adira odür saķīnip, otrü m(a)hasatwi (6) tigin yiti ķīnīqta təlüktə turup, (7) uluq bədük kəsüxkə inip, uluq yrlīkan- (8) quqī kəngül turqurup, kəngülin kəngüz- (9)in yaqqīrtīp, ol iki iqilərin kəngül (10) kərip, nəqükin ərsər tuysar ongarsar, (11) ətrü ürküp bəlingləp tīdīqada ķilip, (12) kəzəmis kəsüxümin ķanturmaqay tip (13) bəkünüp, ətrü iki iqiləringə "azķia (14) əngrə yorīyu turzunlar, mn una (15) basa yitdim tip ətünüp, iqilərin īdīp, m(a)hasitwi tigin kntü əzi yanturu (17) yana ol

arīqka kirip, aq bars üskintə (18) təgip, tərkin tawratī tonīn suqulup kamīx (19) butī kī üzə asīp, īnqa tip bk katīq (20) saw səzləti: "mn əmti tolp sansar (21) takī tīnlqlar üqün üzəliksiz üs- (22) tünki yig burkan kutī kəsüxin

616. təbrinqsiz yayīlmaksīz uluq yrlīkanquqī (2) kəngül turqurup, bu məning səwər amrak ət'əz- (3) ümin tidərmn idalayurmn, buzulmaksīz (4) qolmaksīz burkan kutīn tiləyürmn (5) kim, kamaq bilgələrkə səwgülük tapla quluk, (6) üq oqux yirtinqüdəki əmgəklig taluy- (7) takī tīnlqlarīq ərü tartīp oz kurup inq (8) məngilig kīlayīn-tip titi. (9) ol ədün tigin munqa saw səzləp, (10) ol aq bars üskintə suna yattī. (11) kntününg uluq yrlīkanquqī kəngüllüg (12) qoqī yalīnī oqrīnta, ol aq bars yigəli (13) tidinməti. bodistw anī kərüp, ətrü (14) idiz taqka aqdīnīp, ət'əzin kodī (15) kəmixti. kaqan yirkə təgdüktə, (16) bodistw yana īnqa tip sakīntī: "īnqīp (17), bu bars toruqī küqsüz oqrunta, anīn mini (18) yigəli umaz" tip, ətrü bodistw ərü (19) turup, īnaru bərü kərüp, bī bīqqu tiləp (20) bulmatī. ətrü kurīmīs katīq kamīs alīp, (21) anī üzə əmgən tamīrīn sanqīp, kan (22) üntürüp, akuru barska yakīn bartī. (23) kaqan bars üskintə təgdüktə

617. ətrü, ol ədün bu aqīr uluq yaqīz (2) yir altī türlügin təbrəti kabxatī. (3) īnqa kltī uluq yiil kəlip, kəl suwīn (4) tokīp, yaymīs təg yokaru kodī yayiltī (5) yay kaltī. kək kalīq yüüzintəki kün (6) t(ə)ngri rahuka

sigirtmis təg y(a)ruķsuz (7) yaxuķsuz əngsüz ələz boltī. (8) bulung yīngaķ barqa bütürü ķarardī. ķara tuman üzə ərtüldi. kək (10) ķalīqtīn (t(ə)ngritən yīd yīpar ķua qəqək- (11) lər tüxti yaqdī. ol arīq səmək iqi (12) ķua qəqək üzə tolu boltī.

618. (9) ... ol ədün ol aq bars (10) ķaqan bodistwnīng əmgənintin (11) ķan aķmīxīn kərti, ətrü ol ķan (12) īq yalqayu ətin barqa yip ķodtī. (13) yalanguz ķuruq səngükləri ək turu ķaltī. (14)

سۆزلۈك

1. abam birük	614.1	ئەگەر، مۇبادا
2. abam (~apam)uluq	614.15	ئەبەدىي، دائىملىق، مەڭگۈ
3. adīnaqu	611.14	باشقىلار
4. alangur-	609.21	ئاجىزلاشماق
5. altī ķirķ	614.6	ئوتتۇز ئالتە
6. amīrt ķur-	614.18	تىنچىتماق، تىنچلاندۇرماق
7. ananta	607.7	ئانانتا
8. andīran	612.16	ئۇ يەردىن
9. ang ilki	608.1	تۇنجى، چوڭ
10. arzi	609.7	پەرىشتە، خىزىر
11. arīq	608.7	ئورمان
12. at yanga	613.4	مال-چارۋا
13. atīm	607.13	مەرگەن

14. ax iqkü	613.3	يېمەك-ئىچمەك، زىياپەت
15. ay	608.17	هەي
16. ayat-	607.15	هۆرمەتلەنمەك، هۆرمەتكە سازاۋەر بولماق
17. aqdin-	616.14	(تاڭغا) چىقماق
18. aqla- (~aqila-)	612.13	(1) يىغلىماق؛ (2) قايغۇرماق، ئازابلانماق
19. aqirlat-	607.15	هۆرمەتلەندۈرمەك
20. bars	609.17	يولۋاس
21. bay barimliq	607.11	بايلىققا تولغان
22. bir oqurta	608.6	بىر قېتىم، بىر چاغ
23. birtəm	614.17	بىردەمدىلا، بىر قېتىمدا، بىر يولىلا
24. bksiz	613.14	بوش، مۇستەھكەم ئەمەس
25. butiq	615.19	پۇتاق
26. b(ə)lgürt-	611.3	مەيدانغا چىقارماق، بارلىققا كەلتۈرمەك
27. bəkün-	614.13	ئويلىماق، پىكىر يۈرگۈزمەك
28. bixrun-	614.21	(1) ئۆگەنمەك؛ (2) پىشماق
29. dian	614.19	ديان
30. idi-	608.11	تەرمەك، يىغماق
31.idi	609.1	زادى
32.ilin-	611.13	يېپىشماق، ئىسلىماق
33.ilix	614.19	ئاسما، ئىلغۇچ
34.iliksizdin bərü	612.23	ئەزەلدىن، ئاتام زاماندىن

35. imər-	607.17	چۆرىدىمەك، دەۋر قىلماق
36.irbiz	610.13	يىلپىز
37. irinqkə-	612.12	ئىچ ئاغرىتماق، ئىچىنماق
38. isig	610.16	ئىسسىق
39.itig	614.22	(1) بېزەك، زىننەت بۇيۇملىرى؛ (2) زىيان، يوقىتىش؛ (3) تەشكىلات، قورۇم
40. ix kəlük	613.20	ئىش-كۈش
41. iy-	607.15	(1) ئەگەشمەك؛ (2) بويسۇنماق
42. kirlik	613.16	كۆڭلى قارىلىق، كۆڭلى كىر-لىك
43. kizig tizig	612.10	ساياھەت، سەيلە
44. kəd	613.9	بەك، ئىنتايىن
45. kərgü	614.8	كۆپۈك
46. kəz	610.8	... دىن باشقا ... دىن تېخىمۇ
47. koptïn sïngar	607.18	ھەممە تەرەپ، ئەتراپ
48. kəzə-	615.12	كۆزلىمەك، كۆڭلىگە پۈكمەك
49. kəzüx(~küsüx)	615.7	ئارزۇ، ئۈمىد
50. kü	607.21	ئابروي، شۆھرەت
51. küküsün	609.21	كۈچ-قۇۋۋەت
52. manu	610.14	مانۇ (بىر خىل يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى)
53. mungadïnqïq	613.19	تەسادىپىي، پەۋقۇلئاددە، ئاجايىپ

54.	məngi ixin	608.9	ئۇزۇقلۇق
55.	məngilət-	615.4	شادلاندۇرماق، خۇشاللاندۇرماق
56.	məngizlig	608.1	چىرايلىق
57.	məng yumxak	610.4	يىمەكلىك، ئۇزۇقلۇق
58.	məngüsüz	613.14	پانى، ۋاقىتلىق
59.	mün	614.2	جىنايەت، گۇناھ
60.	nizwaniliq	614.19	دىلخەسچىلىك، زېرىككش
61.	ongar-	615.10	ئوڭايلاشتۇرماق، ياخشىلىماق
62.	ortun	611.7	ئوتتۇرانچى
63.	orunaq	607.14	تۇرار جاي، ئورۇن
64.	orun təxük	613.4	ئورۇن-كۆرپە
65.	oxukluq	607.20	خۇددى، مىسالى
66.	ozkur- (∼ozqur)	616.7	قۇتقۇزماق
67.	oqrïnta (∼oqrunta)	616.12	سەۋەبلىك، ... دىن، -تىن
68.	oqur		(1) ۋاقىت، مەزگىل؛ (2) سەۋەب
69.	qak	612.20	(1) دەل؛ (2) ۋاقىت، چاغ
70.	qol-	616.4	زەخىملەندۇرمەك، ئۆزگەرتمەك
71.	qoq yalın	607.20	ھەيۋە، سۇر
72.	rahu	617.6	سەييارە
73.	sarsiq	613.1	سېسىق
74.	sigirt-	617.6	يۇتمەك، سىڭدۇرمەك

75.	sok-	612.22	(1) ئۇرماق، توپقا ئۇتماق؛ (2) دۈچ كەلمەك، كېزى كەل-مەك
76.	suqul-	605.18	پىشىنمەك، (كىيىمنى) سالماق
77.	səmək	608.20	ئورمان
78.	sü	607.13	قوشۇن، لەشكەر
79.	sīt-	612.6	سىقىپ چىقارماق
80.	sīkil-	609.20	غەم يېمەك، سىقىلماق
81.	tanukla-	615.2	گۇۋاھلىق بەرمەك، ئىسپاتلىماق
82.	tidin-	616.13	پىتىنماق، جۈرئەت قىلماق
83.	tigit	608.18	تېكىنلەر
84.	tirgin (～tirin)	614.10	توپ، جامائەت، گۇرۇھ
85.	tirgür-	610.18	تىرىلدۈرمەك
86.	titrü kər-	612.15	ئېتىبارغا ئالماق
87.	tolqak	612.15	قىيىنچىلىق، جاپا، تولغاق
88.	tor-	619.20	ئورۇقلىماق
89.	toruk	612.14	ئورۇق
90.	tokiliq	619.22	كېلىشكەن، قاملاشقان، گۈزەل
91.	tsang	607.11	ساڭ، غەزنە
92.	tutuz-	614.12	تۇتاشتۇرماق، ئۇلىماق
93.	tuy-	615.10	(1) تۇيماق؛ (2) تونىماق
94.	təgimlig	614.13	زۆرۈر، لازىم
95.	təginq (～tiginq)	610.5	ھەق، ھوسۇل؛ ئېرىشكەن نەرسە
96.	təngridəm	617.10	ئىلاھىنىڭ

97. tərkin tawratī	615.18	تېزدىنلا، بىردەمدىلا
98. təlük	615.6	ھاياجان، جىددىيلىك
99. təttīn sīngar	607.14	تۆت ئەتراپ
100. tüpkər-	614.	تۈگەتمەك، ئورۇنلاپ بولماق
101. tüx	608.10	(1) مېۋە، يېمىش؛ (2) نەتىجە، مۇكاپات
102. tīdīq ada kīl-	615.11	قەستەن قىيىنچىلىق تۇغدۇرماق، قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالماق
103. ulaq(～ulak)	614.12	ئۇلاق، بېغىش
104. unaknīa	609.22	دەرھال، شۇ ئەسنادا، ھايال بولماي
105. utlīsīz	613.12	ۋىجدانسىز، ۋاپاغا جاپا
106. uzan-	613.11	ئەتىۋارلىماق، ياخشى كۆرمەك
107. uzatīkī	610.11	بۇرۇنقى، ئۇزاق مۇددەتلىك
108. ukunqsuz	610.20	ئويلانماستىن، ئۇقماستىن
109. yalqa-	617.12	(1) يالىماق؛ (2) بېشىنى سىيلىماق، مېھرىبانلىق قىلماق
110. yapxīn-	611.13	يېپىشماق، ياخشى كۆرمەك
111. yar	612.6	تۇكۇرۇك
112. yarpsīz	614.8	بوش، مۇستەھكەم ئەمەس
113. yarsīnqīq	613.2	يىرگىنىشلىك
114. yawrī-	609.20	ئاجىزلاشماق، ھالسىرىماق
115. yaxuk	617.7	نۇر، شولا
116. yaymīs	617.4	يامراش، يېيىلىش

117. yay ķal-	617.5	چايقالماق، تەۋرىمەك
118. yayil-	616.1	يېيىلماق، يامرىماق
119. yaqī	607.19	دۈشمەن، ياۋ
120. yaqqīrt-	615.9	(كۆڭلىنى) كەڭ قىلماق
121. yintəm	610.15	مەخسۇس
122. ying	612.6	(1) يېرىك؛ (2) جاراھەت
123. yirin	613.1	يېرىك
124. yiringü-	619.8	(1) يىغلىماق؛ (2) قايغۇرماق
125. yirü-	612.1	(كۆڭلى) بۇزۇلماق
126. yongla-	612.4	ئىشلەتمەك، كېرەك قىلماق
127. yükmək	613.17	جۇغلانما، يىغىندا، دۆۋە
128. ķabxa-	617.2	تەۋرىمەك، سىلكىنمەك
129. ķadīr	608.20	ۋەھشى، ياۋۇز
130. ķamīx	608.13	قومۇش، بامبۇك
131. ķanglī kəlük	613.4	ئات-هارۋا
132. ķara	607.17	قۇل، پۇقرا
133. ķawsat-	609.19	ئايلىنىپ يۈرمەك؛ ئورىماق
134. ķod kəmis-	616.14	تاشلىماق، (ئۆزىنى) تۆۋەنگە ئاتماق
135. ķīnīq	615.6	جىددىي ئارزۇ
136. ķīq	613.17	مەينەتچىلىك، قىغ؛ پوق-سۈيدۈك
137. əd tawar	607.12	بايلىق، مال-مۈلۈك
138. əgirit-	609.19	چۆرگىلىمەك، ئەگىلىپ يۈرمەك
138. əgsüksüz	614.21	نۇقسانسىز، كەمچىلىكسىز

139. əlp atïm	607.13	جەسۇر، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان
140. ənük	609.19	كۈچۈك (يولۋاسنىڭ)
141. ənüklə-	609.16	كۈچۈكلىمەك، تۇغماق
142. ərt-	609.18	ئۆتمەك
143. ɵd kolu	612.22	پەيت، چاغ، مەزگىل
144. ɵdür-	615.5	(1) ئۆتكۈزمەك؛ (2) ئايرىماق، تەشمەك
145. ɵgit-	615.1	مەدھىيىلىمەك، ماختىماق
146. ɵgrünq	609.10	شادلىق، خۇشاللىق
147. ɵləz	617.7	غۇۋا، قاراڭغۇ
148. ɵmgən	616.21	بوغۇز، كاناي
149. ülgüsüz	614.2	چەكسىز، سانسىز

ئىزاھ

1. «ئـالـتۇن يارۇق» (金光明最胎王经) ھەققىدە: altun ɵnglüg yaruk yalïtrïklïq «ئالتۇن يارۇق»نىڭ تولۇق نامى (ئالتۇن ئۆڭلۈك kopta kɵtrülmix nom iliki atlïq nom bitig نۇرلۇق-يالتىراقلىق، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاھى ناملىق نوم پۈتۈك) بولۇپ، بۇددا ماھايانا مەزھىپىگە دائىر تەرجىمە ئەسەر. «ئالتۇن يارۇق»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى بىرقەدەر تولۇق نۇسخىسىنى روسىيە ئالىمى مالوف 1910-يىلى ئىلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى جۇچۈەن ۋىلايىتىنىڭ سېرىق ئۇيغۇرلار رايونىدىن قولغا چۈشۈرگەن. ھازىر بۇ نۇسخا

روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ لېنىنگراد شۆبىسىدە ساقلانماقتا.

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ مالوف قولغا چۈشۈرگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسى جەمئىي 397 ياپراق (794 بەت) بولۇپ، ئەسلىدىكى تولۇق نۇسخىسىدىن يەنە 28 ياپراق (56 بەت) كەم.

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ يەنە گېرمانىيىنىڭ تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1902 — 1914-يىللىرى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرگەن بىرقانچە نۇسخىسىمۇ بار. لېكىن بۇ نۇسخىلار تولۇق ئەمەس.

«ئالتۇن يارۇق» بۇددا دىنىغا دائىر ئەسەر بولۇپ، جەمئىي ئون تۆپلەمدىن تەركىب تاپقان.

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن تۈرك-ئۇيغۇر تىلىغا (يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمە قىلىنغانلىقى تەرجىمان سىڭقۇ سەلى تەرىپىدىن ئەسەر ئاخىرىغا ئېنىق قىلىپ يېزىلغان.

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ مالوف قولغا چۈشۈرۈۋالغان نۇسخىسى كاڭشىنىڭ 26-يىلى (مىلادى 1687-يىلى) گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرىدە بىلگە تالۇي شابى، راتنا ۋاجرا شابى، چاخشا پات ماڭگال تويىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئەسەرنىڭ تېخىمۇ كونا نۇسخىسىدىن كۆپەيتىپ كۆچۈرۈلگەن.

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسى يورۇقلۇققا چىققاندىن كېيىن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، رادلوف، مالوف، موللېر، بانگ، گابائىن، سائادەت چاغتاي، سىناش تېكىن، گېڭ شىمىن قاتارلىق ئالىملار ئەسەر ئۈستىدە ھەر تەرەپلىمە ئىلمىي ئەمگەكلەرنى قىلدى ۋە تەتقىقات ماقالىلىرىنى ئېلان قىلدى.

1992-يىلى 3-ئايدا، مەكتىپىمىزدىن تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن مۇھەممەت-رېھىم سايىت «ئالتۇن يارۇق»نى مۇقەددىمە، ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، ئىزاھ ۋە ئومۇمىي سۆزلۈكتىن ئىبارەت بەش قىسىم بويىچە ئىشلەپ، نەشرگە تاپشۇردى. پات ئارىدا ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكۈسى.

ئەسەرنىڭ بەدىئىي قىممىتى يۇقىرى بولۇپلا قالماي، تىلى مول ۋە گۈزەل، بۇ ئەسەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

دەرسلىكىمىزگە كىرگۈزۈلگەن بۇ پارچە 10-تۈپلەمدىكى ھېكايە بولۇپ، ئۇنىڭدا ماھاستۋى ئاتلىق شاھزادىنىڭ يەتتىنى ئەنۇكلىگەن (كۆچۈكلىگەن)، ئۇزۇقلۇق، ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىراپ ئۆلۈش ئالدىدا تۇرغان چىشى يولۋاس ۋە ئۇنىڭ ئەنۇكلىرىنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئۆزىنىڭ ئىسسىق جېنى ۋە تېنىنى تەقدىم قىلغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ.

2. «ئـالتۇن يارۇق» 7.607 nanata: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى ananda ("شادلىنىش، تەبرىكلەش" دېگەن مەنىدە) دىـن كـەلگەن. بۇددا نوملىرى ئادەتتە مۇشۇ ئاتالغۇنى ئېيتىش بىلەن باشلىنىدۇ.

3. «ئالتۇن يارۇق» 13.607 im- (in-، um-، üm-، am-، -əm): پېئىلدىن تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە. 13.607 تـىـكـى at- >atīm (ئاتماق) +īm- دىن كەلگەن. پېئىللارغا مۇشۇ قوشۇمچىلار-نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۆزلەر ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىمۇ كۆپ، لېكىن كۆپى مىقدار سۆزلەردۇر. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىنى تەھلىل قىلىڭ:

baqlam	selim	besim
boqum	qekim	əlüm
otlam	tutam	əgim(su)
tohtam	usum	kisim

4. «ئالتۇن يارۇق» 12.607 üzə: باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە تىركىلىپ كېلىپ، ئۆزى تىركىلىپ كەلگەن شۇ سۆزنى جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى پېئىللار بىلەن باغلاپ تۇرلۇك

گىراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. تەرجىمىدە كونتېكىستقا ئاساسەن "بىلەن،ئارقىلىق، ئۇستىدە" قاتارلىق، تىركەلمىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەندىن سىرت، يەنە ئىسىمنىڭ ئالاقىدار كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

tsanglarï aqïlïklarï tarïq əd tawar üzə tolu...

ساڭلىرى، غەزىنىلىرى ئاشلىق ۋە مال-دۇنيا بىلەن تولغان بولۇپ، ...

anïn aqmak suwsamak üzə sïkïlïp yanturu yana əz ənüklərin yigəli kïlïnur.

شۇڭا، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن قىينىلىپ قايتىدىن ئۆز ئەنۈكلىرىنى يېيىشكە تەمشىلىپ تۇراتتى.

tərkin tawratï tonïn suqulup kamïx butïkï üzə asïp, ...

تېزدىن كىيىملىرىنى يېشىپ قامىشنىڭ پۇتىقىغا ئېسىپ، ...

5. «ئالتۇن يارۇق» 17.607 (-taqï، -daqï، -təqi، -dəqi) پۈتمىگەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى بولۇپ، ئومۇمەن كېيىن ئورۇندىلىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

baxlataqï	باشلايدىغان
bəlgürttəqi	كۆرسىتىدىغان
əltəqi	ئۆلىدىغان، ئۆلۈمگە يۈزلەنگەن

بۇ قوشۇمچىلار قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ.

6. «ئالتۇن يارۇق» 17.607 (-igmə، -ïqma، -ügmə، -uqm

a) پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى imərigmə (-imər چۆرىدىمەك،

دەۋر قىلماق) -ïgma+ دىن كەلگەن بولۇپ، "چۆرىدىگەن" دېگەن مەنىدە، بۇ قوشۇمچە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ.

7. «ئالتۇن يارۇق» 10.608 -t: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. tigit سۆزى tigin (شاھزادە) نىڭ كۆپلۈك شەكلى بولۇپ، "تېكىنلەر-شاھزادىلەر" دېگەن مەنىدە، بىراق بۇ قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىملارغا يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن: üq tigitlər قاتارلىقلار.

8. «ئالتۇن يارۇق» 21.608 -quluk̡ (-kuluk̡ ، -gülük ، -külük): پۈتمىگەن سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى بولۇپ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە بۇ قوشۇمچىلار بىرەر ئىش-ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى، ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

biz yok̡at kuluk̡ əmgəngülük bolmalïm.

بىز (بىر بىرىمىزدىن) ئايرىلىپ قالىدىغان، (بۇنىڭ بىلەن) ئازابتا قالىدىغان بولۇپ قالمايلى.

«ئالتۇن يارۇق»تا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەتداشلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، دەرسلىككە كىرگۈزۈلگەن پارچىدىلا تۆۋەندىكىلەر بار:

adïrïl quluk̡	ئايرىلىدىغان	tur quluk̡	تۇرىدىغان
tirgürgülük	تىرىلدۈرۈش كېرەك	bütürgülük	پۈتتۈرۈش كېرەك
titgülük	ۋاز كېچىدىغان	itingülük	بېزەش كېرەك
ixlətgülük	ئىشلىتىش كېرەك	tüpkərgürgülük	ۋايىغا يەتكۈزۈش كېرەك
yongla quluk̡	ئىشلىتىش كېرەك	tanu kla quluk̡	گۇۋاھلىق بېرىش كېرەك

īdala qulu ķ	تەقدىم قىلىدىغان	məngilətgülük	خۇشاللاندۇرۇش كېرەك
tar ķar qulu ķ	تارقىتىش كېرەك	səwgülük	سۆيۈش كېرەك
amīrt ķur qulu ķ	تىنچلاندۇرۇش كېرەك	tapla qulu ķ	ھۆرمەت قىلىش كېرەك
üzgülük	ئۈزۈش كېرەك	küqləndürgülük	كۈچەيتىش كېرەك

9. «ئالتۇن يارۇق» idi 13.611: يۈكلىمە بولۇپ، كۆپرەك بولۇشسىز پېئىللارنىڭ ئالدىدا كېلىپ سۆز ئورامىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەنا جەھەتتە ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى "پەقەت، زادى، ھەرگىز"گە باراۋەر كېلىدۇ. مەسلەن:

əxitü yarlī ķazun, iqim-ə! kim məning bu ət əzümin isirkəgüm idi kəlməz, tək bizingə nəqükin ərsər, amra ķ lartīn adīrīl qulu ķ əmgək bolmazun ərti tip ķor ķarm(ən) tip.

ھەي ئاكا، مەندىن سۆز ئاڭلاڭ، مەن ئۆز جېنىمنى ھەرگىز ئايىمايمەن. پەقەت تۇغقانلاردىن (بىر بىرىمىزدىن) ئايرىلىپ قالىدىغان ئازابتا قالارمىزمىكىن، دەپ ئەنسىرەيمەن دېدى.

məning idi ķor ķīnqīm ayīnqīm yo ķ.

مېنىڭ ھېچقانداق قورقۇنچۇم يوق.

10. جۈپ سۆز: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىسىگە ئوخشاش جۈپ سۆزلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى ئىككى سۆزنىڭ مەنا جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىسىگە ئوخشاش بولۇپ، ئاساسەن مەنىداش، مەنە جەھەتتىن ئالاقىسى

بار ياكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. «ئالتۇن يارۇق» تىلى تۆۋەندىكى جۈپ سۆزلەرنى ئۇچرىتىمىز:

ar ķuru tur ķuru ھەممە يەردە ‹ ar ķur- + باشقا يۇرتقا كەتمەك turķur- تۇرۇپ قالماق

qoq yalīn يالقۇن ‹ qoq ھەيۋە، ئوت + چوغ yalīn

tərkin tawratī تېزدىنلا ‹ tərkin تېز + tawrat- تېزلەشتۇرمەك

törü tuq مۇراسىم ‹ törü قانۇن + tuq تۇغ، بايراق

11. «ئالتۇن يارۇق» 36=altī ķirīķ 6.614 .قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بىردىن ئونغىچە بولغان ساناق سانلارنىڭ ئاتىلىشى ھازىرقى تىلىمىزدىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، مەسىلەن، bir ، iki ، (bəx~)bix ، səkiz .... لېكىن ئونلار خانىسىدىكى سانلارنىڭ ئاتىلىشى بىرقەدەر پەۋقۇلئاددە بولۇپ، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئاتىلىدۇ.

1) ئالدى بىلەن بىرلەر خانىسىدىكى سان ئاتىلىپ، ئاندىن بىرلەر خانىسىدىكى شۇ سان تەرەققىي قىلىپ بارىدىغان ئونلەر خانىسىدىكى سان ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

altī ķirķ= ئوتتۇز ئالتە

yiti yigirmə= ئون يەتتە

2) ئالدى بىلەن ئونلار خانىسىدىكى سان ئاتىلىپ، ئاندىن artu ķī دېگەن سۆز ئېيتىلىپ، ئاخىرىسىدا بىرلەر خانىسىدىكى سان ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

otuz artuķī tərt= ئوتتۇز تۆت

ķīrīķ artuķī yiti= قىرىق يەتتە

12. «ئالتۇن يارۇق» sansar 22.615: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ

"ئايلىنىش، قايىنام" دېگەن مەنىدە، بۇددا دىنىدا بۇ دۇنيا ھايات-مامات-
لىقنىڭ قايناملىق دېڭىزى دەپ قارىلىدۇ، شۇڭا sansar نىڭ يەنە
"ئازاب-ئوقۇبەت" دېگەن مەنىسمۇ بار.

«مايترى سىمىت»تىن پارچە

(A)

ininti ülüs bir ptr

(1) namo but namo drm namo sang. (2) əmti bu nomluq sawaq badari braman- (3) nīng əwintə ukmīs k(ə)rgək. (4) (anta) etrü badari braman tang yarīnīnta, (5) turup inqə tip tidi: aq bu muntaq (6) kim sizlər? anīng ara urīlar kuwraqīn (7) təgrikləp akru akru manglayu ayaq- (8) ka təgimlig maitri badari(9) bramanka yakīn təgip (10) (ili)gin yokaru kətürüp eküs (11) türlüg ayayu aqīrlayu inqə tip tidi: (12) t(ə)ngri bahsī kəngli nətəg ərdi, tünki tünlə (13) inq boltunguz ərki? egirə səwinü külər (14) yüzin badari braman inqə tip tidi: ədgü (15) ədgü tüzün oqlīm, angs(ī)z inq artuk (16) ədgü ərdim. nə üqün tip tisər, yüz ygrmi (17) yas yasandīm, tünig adīr sanasar, tert (18) tümən üq mīng iki yüz tünlər ərdi. (19) ol anqa uzun edtə birkiyə s... (20) ymə tün t(ünlə)ki tək inqkülüg məngilig- (21)in udīmīsīm y(ok), nə üqün tip

tisər, (22) tün tünlə ... ton ətük yiwik (23) tizik kədmis tirnəmis kərü kanīnqsīz (24) yaxuķ yaltrītdī, bir tngri urīsī kək ķalīķ-(25)ta turup manga inqə tip tidi: tügəl (26) bilgə tngri tngrisi burhan yir suwda (27) b(ə)lgürmis ərür kasip burhan nirwanķa (28) b(a)rmīsta bərü əmrilmədük nomluq tilgən (29) baranas kənt ulusta təwridi. ətrü külqirə (30) yüzin tüzün maitri inqə tip tidi:

(B)

(1) antaq ərsər əmti ol ayaqķa təgimlig (2)tngri tngrisi burhan ķanta bolur ərmis? (3) ətrü badari braman inqə tip tidi: (4) magit iltə pasang taqda y(a)rlīķar ərmis. (5) anī isidip tüzün maitri bodisw əz kəng- (6) lingə inqə tip tidi: manga ymə bu (7) sawaq tünki tünlə sudaws tngri yirin-(8)təki tngrilər tüzü tükəti (9) ukītdīlar. ətrü nogaraqi urī (10) inqə tip tidi: tngri baķsīya (11) bu muntaq bis qəbik bulq (a)nyuķ iritmis (12) ķīsqa əztə yasta burhanlar yirti- (13) nqüdə blgürdi tip timis sawaq kirtgünürmu (14) ərki? ətrü badari braman inqə tip tidi: (15) tüzün oqlum angsīz kirtgünür m(ə)n, nə (16) üqün tip tisər, səki bilgilərdə antaq isidmisim bar, antaq (18) türlüg alp ərdəmlig ķanamlaq yürəklig (19) bək ķataq kəngül(l)üg tīnlaq bolur, bu muntaq (20) türlüg ķīz ķīsqa yawaz ədüg ķoluq (21) sayu kərmədin tü türlüg əmgəklig (22) tilgənin basķa toķītmīs sansar iqintəki (23) tīnlīqlarnīng əmgəkin kərü umatīn (24) burhan ķutīn

tiləyür. əmti tükəmis ədgü (25) kilīnqlīq kutluq tīnlīq magt iltə tərt (26) türlüg smnu süsin utup yigətip burhan (27) kutīn bulu y(a)rlīkamīs kamaq ədün inqsiz- (28) in turunqsīzīn alku tīnlaqlarnīng (29) əmgəkin tolqakīn tar-kar qalīr üqün ədgü (30) nomluq yrlīq yrlī kayur ərmis. īrak tīnkī yaquk-

(A)

ikinti ulüs iki ptr

tīnkī mungluq taklaq tīnlīqlarīq buyanlap (2) kut-qarur ərmis. takī ymə koduru kənglənür (3) mən. bis kīrk yīlta bərü basa basa (4) üstün kək kalīqdakī uluq küqlüg (5) tngrilər asurlar luular yəklər kintirilar (6) k(a)ntarwlar əgrünqülügin səwinqligin (7) kəl bar kilurlar. tngridəm toylaranta (8) bis türlüg yinqkə oyun (9) īr üni istilürlər ərdi, anīng (10) ara namo but k(ī)lmīs ünlər isidür ərdim. (11) anī adīra ukmaz ərdim, kim ərki ol buta (12) atlaq? yana ymə üstün kəktə altīn yaqīz- (13)ta kut buyanlaq īrü b(ə)lgülar b(ə)lgülüg (14) bolurlar. tünlə küntüz yana yana yīlīnqqa (15) yir təbrəyur, basa basa yīparlīq yīdīn (16) katīklīq yil əsin əsnəyür. takī inqə ukar-(17)mən: otqurati tügəl bilgə burban yir (18) suwda b(ə)lgürmis bolqay. anta ətrü ayaq-(19)ka təgimlig maitri

bodiswt artukta (20) artuk ogrünqülüg səwinqlig bolup əzük(süz)(21)yazuk(suz) kəküs onglüg kərklə kəzin (22) badari bramanaq titürü kərüp inqə tip tidi: (23) tüzün bahsī əküs saw krgək ərməz, siz-(24)ikingiz üzlünzün, tügəl bilgə burhan (25) yirtinqüdə b(ə)lgürmis ərür, anīn əmti siz-(26)ingə yinqkə ətüg ətünür m(ə)n. udumbar (27) qəqəkkə yələsi alpta alp okusquluk(28) burhanlar yirtinqüdə b(ə)lgürməkləri bolur. (29) anī osuqluq kisi ət əzlüg qintəməni ərd(ə)ni (30) bulqalī takī alp ərür. əmti yaramaqay. angar

(B)

(1) yakīn b(a)rmasar, ymə yaramaqay. anī osuqluq (2) bahsī bolup umuq īnaq tutmasar. əmti tngri (3) bahsi bosuyu yrlīkazun kim tngri tngrisi (4) burhan kaya kīn barīp əwig barkīq (5) kodup toyīn bolup bu munqa saw sozləp (6) tükətməzkən, anīng ara tügəl bilgə (7) tngri tngrisi burhanning (8) ət'əzintə bis boduqluq yaruk (9) yaltrīk ünüp matyadis ulustīn (10) sudlanu kəlip tüzün maitrining ət' əzin (11) ongaru təgzinip tngri burhan ədintə (12) turur tək maitri bodiswt üskintə (13) yasayu təbrənqsizin turdī. anī kərüp (14) ayaqka təgimlig maitri artuk süzülüp (15) badari braman ka inqə tip tidi: kərüng (16) bilgə bahsi bu tügəl bilgə tngri tngrisi (17) burhan q(a)krit ilig kantīn

k(ə)lmis (18) yaruk yaltrīklaq yalinqīq. əmti m(ə)n
ıtqur- (19) atī toyīn ok bolmīsīm krgək. ətrü titr-(20)
əyü ət'ezin badari baraman inqə tip (21) tidi: amrak oqlum
səning bu muntaq (22) türlüg səzləyü yitinqsiz kut buyan
ədgüngin (23) ərdəmingin kərüp ərtingü mungadurm(ə)n
(24) adīnurmn, tngri tngrisi burhanning y(a)rlīkanquqī
(25) bilgə biligi kamaq bəs azun tīnlaqlar (26) üzə tüz ol
tip tiyürlər. yana inqə (27) kərsər aqlakta aqlak səni
amrayu səwə (28) yrlīkar. anta ətrü ol kamaq titsi urī-
(29) lar tanglap mungadīp braman tərüsinqə (30) ong
kollarin ərü kətürüp bir ikintis-

(A)

ikinti ülüs tərt ptr

(1) anuk ərdi. anī kərüp tisi doniki mogaraqi-(2)da
ulatī altī ygrmi urīlar altī ygrmi(3)ayaqka təgimlig mait
r(i)din adralmak(4) əmgəkkə yaslarī sawrīlu iliglərin
kawsarup (5) əngitə ət' ezin tüzün maitrika(6)inqə tip
ətüntilər: bu sansar iqintə (7) alku amranmakta küqlügi
əg kang (8) üzəki amranmak ərür. bizing (9) yana inqə
kərsər, sizni (10) üzəki səwiklig kənglümüz amrak ət'ez
(11)isig əzümüztə yigrək ərür. əmti (12) bizni üzə yrlīk-
anquqī kəngül ərting. (13) siz bizni tīdmang tutmang.
sizing ədüng-(14)(üz)də baralīm, anta ətrü tüzün (15)

maitri ol urïlarka inqə tip tidi: məning (16) ymə bu

ok küsüsüm ərdi kim sizlərning (17) aqzïngïzlarda bu muntaq türlüg ədgü saw (18) isidgəli. takï ymə kodïru kolulanglar (19) ilkisiz sansarnïng əngrəki uzun uqlï(20) kə ... ring tügəl arïtï bultukmaz. ürdə(21)bərü bu sansar iqintə tïnlïq oqlanï toqa(22)əlü aqa təgilü aqïq əmgək kərürlər. (23) əmti ymə sizlərgə oqsati ərür kim (24) tngri tngrisi burhanka umuq ïnaq(25)tutqalï. anta ətrü ol tüzün maitri-(26)da ulatï altï ygrmi urïlar bir ikintisi-(27)kə amraklaqu kuwraq adralmakï bolup, kamaqïn (28) turup badari braman tapa barïp inqə tip (29) tidilər: braman kərklüg əzrua tngri (30)bilgə biliglig əz birdəqi bahsïlaq

(B)

(1)kangïmïz toqar əlür sansarnïng əmgəkin (2) sərü umatïn sizni tïtïp b(a)rqalïr biz. (3) yüzsüz ïnaqsïz biz. kulutlarnïng yoqur (4) inqkə kïlmïsïznï səring, kiqigtə (5) bərü tapïnu udunu umadïn tüzün kəngli- (6) ngizni bərtərdimiz ərsər, ksanti bolzun. (7) anta ətrü badarï braman (8) kəntü titsilarïnta bu(9)muntaq aqïq sawlar isidip (10)yana kəntününg uluq karï yaska (11) təgmisin sakïnïp yaslïq kəzün titrəyü (12) kamsayu ət'əzin tüzün maitrining (13)iligin tuta inqə tip tidi: bir kəntü(14) uluq karï əmgəkin kawralïp ədgü (yolqï yirqi)(15)bahsïq kərü

umadïm, ikinti sizlərni osuqluq(16)amrak oqlanïmta adraltïm. əmti (timin) tirig-(17)də əlüg m(ə)n boltum. nə ymə bahsilar-(18)nïng titsilarka kïlquluq is küqük(19)ərti ərsər, alkuni m(ə)n tügəl kiltïm. kaqan (20)sizlərning bilgə biliglig kəzünglar(21)yarusar, ol oqurta mini ymə unïtmanglar.(22)inqip ymə oqlanïm bu dksanapt iltəki tïnl-(23)ïqlar mini ayï uluq türlüg ayaqka (24) təgimlig dintar ka sakïnurlar. bügün (25) sizlər mini kodup tngri tngrisi burhan tapa (26)toyïn bolqalï barsarsizlər, təlim əküs (27) tïnlïqlar siziklig bolqaylar. (28) nə oqrïn nə tïltaqïn ol urïlar badari bilgə(29)braman osuqluq bahsïq kodup tngri burhan (30) nomïnta toyïn boltïlar tip tigəylər. anïn

(A)

ikinti ülüs bis ptr

(1) əmtï sizlər oqlanïm tört türlüg tirin (2) kuwraq ara olurur ərkən, tngri burhan-(3)ka yakïn təgsərsizlər, anta sizlər ang(4)ilki iki kïrk irü b(ə)lgü kutïn buyanïn (5)adïrtlaqalï ukqalï kataqlanïnglar kim(6)sizlərkə sasatarlarda adartlayu ayïtdïm (7)ərdi. inqə kaltï ang ilki kəzüngü (8) tək tüp tüz adakï ulï ərür. ikinti (9) mïng kügəlig tilgənin yarataq- (10) laq tamqa ayasïnta izəngülügintə (11)bəgiz bəlgülüg kəzünür. üqünq yula yalï-(12)nïnga yələsi yimis tək tüp tüz uzun (13) ərngəkləri.

tərtünq oysuz kətkisiz tüz sü-(14)ngüki. bisinq pantatu kəbəz tək yīlinq-(15)qa yumsak iligi ərür. altīnq adakī yüzi (16) kopmīs kəp kətki ərür. yitinq awayiyi (17) atlaq yipar kəyik yotasī tək kərü kanīnqs(ī)z(18)yotasī ərür. səkizinq əngitmədük (19) tongītmaduk ət əzin ayasī üzə iki tiz tilgənin (20) bərtə yrlīkar. tokuzunq aqaynī atlaq(21)arqun kəwəlningtə kyasru batutluq(22)uwut yini ərür. onunq nigrut atlaq(23)səgük tək oqsatī təp təgirmi ət, əzi ərür (24) nəqə idizi ərsər, anqa kulaqī, nəqə(25)kulaqī ərsər, anqa bodī sinī ərür, bir ygrminq ət'əz-(26)intəki kop tüsi yokaru yolanip tururlar. iki (2)ygrminq birər əwin tüləri ongaru əwrilip (28) təgzinqlənip tururlar. üq ygrminq(29) koduru bīsur mis supaq altun osuqluq kīrtī-(30)sī ərür. tərt ygrmin aqlak inqkə

(B)

əwinlig ətni kīrtīsī. bis ygrminq yiti yir-(2)də ədrülmis ət, əzi ərür. kayu ərki(3)yiti tip tisər, iki adakī iki əligi iki(4)əngəni bir süsküni. altī ygrminq yapa(5)yaratmīs tək king yadīy yarnī ikin arakī(6)səngüki ərür .yiti ygrminq bilintə(7)ərüki ət'əzi kisar arslan(8)kanīnga oqsatī ərür. səkiz(9)ygrminq yulun tək kəp kəni (10)kərü kanīnqsiz ət'əzi ərür. tokuz ygrminq(11)təsi əgri. ygrminq yinqü tizmis tək(12)yüp yürüng tükəl kīrk tisi ərür. bir otuz-(13)

unq irüksüz sadraksïz tisi ərür. iki otuz-(14)inq münsüz kadaqsïz tüp tüz tisi ərür. üq(15)otuzunq münsüz aqlak ak yürüng az-(16)aklarï ərür. tərt otuzunq arslan-(17)larnïng tək king alkaq kasaqï ərür.(18)bis otuzunq alku tataqlarda adruk(19)tngridəm tataq azïqïnta akar. altï otuz-(20)unq king yadïy yuka yalïnqïq tili ərür.(21)yiti otuzunq əzrua tngrining tək(22)üni ərür. səkiz otuzunq kəküs ənglüg(23) kəzi ərür. tokuz otuzunq koduzlar bukasï-(24)nïng tək kirpigi ərür. otuzunq usnir-(25)in yaratmïs təpüsi basï ərür. otuz artukï(26)bir yaqrukïa toqmïs kazlar hanï atayï(27) tək torluq ərngəki ərür. iki kïrk iki (28)kas kawsunïnta orun atlaq yərüg tüüsi(29)ərür. muntada ulatï iki kïrk irü b(ə)lgüsi (30) tükəl ək ərsər, ətrü sizlər ədzü turup

(A)

ikinti ülüs altï ptr

(1)yasru kənglin inqə tip sizik aytïnglar; (2) bizning bahsïmïz badari braman nə osuqluq(3)təzlüg ərki? nəqə yəslaq sïslaq ərki? (4) titsilarïnga kayu sasatarlar bosq-(5)urur ərki? takï ymə inqə tip siz-(6)ik aytïnglar: təpü nəgü bolur ərki? (7) təpüdin taymak nəgü bolur ərki? (8) bu muntaq türlüg ayït-(9)mïs siziklərïngizni adartlayu(10) y(a)rlïkasar, ətrü sizlər inqə ukunglar: (11)siziksiz tükəl

bilgə t(ə)ngri t(ə)ngrisi burhan(12)ərmis. nə üqün tip tisər kim kayu(13)kutluq tinlaqlarning iki kir k kut buyan-(14)laq irü bəlgüsi bar ərsər, ol tinlaq (15)tükəl bilgə biliglig burhan atanur. (16)sizlərning ara kayusi uluq ərsərsiz-(17)lər, ol əngrəki sizikig ayitzun. (18) antada basa kəzikqə kəntü kəntü (19) bosq u nmis wit upawit yawagan loka-(20)yata ulati sasatarlar iqintəki təring(21) təring yərüglər aytinglar, taki(22)ymə yultuz kərüm iqintəki alp alp siz-(23)ik aytinglar. ol ayitmis siziklaringiz-(24)lərni tidiqsiz tutuqsiz kiginq birü usar, (25) timin ək aning titsisi bolunglar. (26) alp bulqulu k burhan kutiliq ərdinilig (27) otrukta kirip kutrulmaklaq yoluq ədgü-(28) lüg ərdinilər kong(ü)lqə idinglar. kaqan(29) sizlər məngülüg məngigə təgsərsizlər(30)manga ymə ədgülüg ülüs yanturu iding-

(B)

-(1)lar. yaska siska təgmis kari kanging-(2) izlarni kanmaduk küsüslüg kilmanglar. (3) anta ətrü tüzün maitri kadasi (4) aqitida ulati bis ygrmi urilar birlə (5) badari bramaning inaq sawin təginip (6) yaslari sawrilu iqlayu badari bramanka (7) kasanti kilip bis yüz braman (8) urilaringa təgürtü badari(9)braman baliktin ünüp bardilar...

(ئىسراپىل يۈسۈپ، دولقۇن قەمبىرى، ئابدۇقەييۇم خوجالار «شىنجاڭ

ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلىنغان "قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 〈مايترى سىمىت〉نىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى توغرىسىدا تەتقىقات" دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىدىن ترانسكرىپسىيىگە تىنىش بەلگىلىرى قويۇلدى.)

سۆزلۈك

1. adïn- ھەيران قالماق، ئەجەبلەنمەك
2. altïn تۆۋەن، ئاست
3. al ḳaq كەڭ
4. amra- ياخشى كۆرمەك، سۆيمەك
5. angsïz (1) ئەقىل يەتمەيدىغان، چۈشىنىپ بولمايدىغان؛ (2) تامامەن، مۇتلەق؛ (3) ئىنتايىن، بەك
6. aqayni ئاچاينى (بىر خىل نەسىللىك ئات نامى)
7. arqun نەسىللىك، سۈپەتلىك
8. ar ḳu ar ḳu ئاستا-ئاستا
9. arïta (~arïtï) زادى، ئەسلا، مۇتلەق
10. asur ئاسۇر
11. atlaq قوشۇما
12. awayiyi ئاۋايىيى (كىيىك نامى)
13. ayaqka təgimlig ھۆرمەتكە سازاۋەر
14. aq- ئۆرلىمەك، ئاغماق، ھالقىماق
15. aqla k باشقىچە
16. a kak تامماق، ئېقىپ تۇرماق

17. bahsī(~ba ḳxī, ba qsī) ئۇستاز، ئوقۇتقۇچى

18. basa basa كەينى-كەينىدىن، ئارقا-ئارقىدىن

19. batutluq پىتىپ كەتكەن، كىرىپ كەتكەن

20. bodunluq بوياقلىق، رەڭلىك

21. bodī sīnī بوي-بەستى

22. bos qur- ئۆگەتمەك، نەسىھەت قىلماق

23. bəgiz ئېنىق

24. kər- سىيلىماق

25. bərtər-(~bərtər-) ئاغرىتماق، ئازار بەرمەك

26. bīsur- تاۋلىماق، پىشۇرماق

27. dintar دىندار

28. drm درم ("بۇددا قانۇنى، قانۇن، قائىدە" دېگەن مەنىدە)

29. id- بېزىمەك، ياسىماق

30. ilkisiz چەكسىز

31. inqgülüg خاتىرجەملىك

32. inqsiz خاتىرجەمسىز، تىنچسىز

33. inqə ḳaltī شۇنداق قىلىپ، دېمەك

34. irit- چىرىتمەك

35. irüksiz ئاراچىسىز، يېرىقسىز

36. izəngülüg ئۈزەڭگىلىك

37. kantarw كانتارۋ (جىن نامى)

38. kintiri كىنتىرى (جىنلارنىڭ چىشى)

39. kirtgür- ئىشەنمەك، سادىق بولماق

40. kisar arslan kan كىسار ئارسلان خان (بىر خىل ئارسلان نامى)

41. ksanti bol-	تۆۋە قىلماق، كىسانتى بولماق، كۆڭۈلدىن چىقارماق
42. kəl bar ķil-	كەلدى-باردى قىلماق
43. kəwəl	شالغۇت
44. kəzikqə	رەت، تەرتىپ
45. kөküs (~kөküx)	كۆكۈش
46. kөp kөni	تىنىك، ناھايىتى
47. kөrim	كۆرۈم (مۇنەججىملىك)
48. kөtki	دۆك، ئېگىزلىك
49. kөzüngü	ئەينەك
50. külqirə-	كۈلۈمسىرىمەك
51. kөnglən-	ئويلانماق
52. mangla-	ماڭماق، قەدەم تاشلىماق
53. mungada-	مۇڭلانماق، ئەجەبلەنمەك
54. munglu q ta qla q	مۇڭ، قايغۇلۇق
55. mөngilig	ھوزۇرلۇق، ھوزۇر-ھالاۋەتلىك
56. münsiz	ئەيىبسىز
57. namo	نامۇ ("بوي سۇنماق، ئېتىقاد قىلماق" دېگەن مەنىدە)
58. nigrut	نىگرۇت (دەرىخى)
59. nətəg	قانداق
60. ot qurati	چوقۇم
61. osu qlu q	...غا ئوخشاش، خىسلەتلىك، قىياپەتلىك
62. oysuz kөtkisiz	ئويسىز-دۆڭسىز، تەكشى
63. o qla k	چوڭ، ئۇلۇغ

64. oqrīn	سەۋەب
65. qəbik	قاراڭغۇلۇق، مەينەتچىلىك
66. sadraķsīz	پېرىقسىز
67. sang	ساڭ (راھىپ)
68. sasatar	شاستىر (نومنىڭ شەرھىسى)
69. sawrīl-	(پېشىنى) تۆكمەك، يىغىلماق
70. sizik	(1) سىزىك؛ (2) گۇمان، سوئال
71. smnu	سىمنۇ، جىن-ئالۋاستى
72. soķus quluķ	ئۇچرىشىدىغان
73. sudlan-	پارقىرىماق، يالتىرىماق
74. supaq	تازىلانغان، پەدەزلەنگەن
75. səki	قەدىمكى، پۇشتى
76. süskün	ئۇمۇرتقا
77. tang yarī	تاڭ سەھەر
78. tarķar-	تارقاتماق، كەتكۈزمەك
79. tay-	تېيىلماق
80. tilgən	چاق
81. tirnə-	تاقىماق، ئاسماق
82. titsi	شاگىرت، ئوقۇغۇچى
83. titürü kər-	تىكلىنىپ قارىماق، سىنچىلاپ قارىماق
84. tongīt-	غادايماق
85. toķīt-	تۆردۆرماق
86. turunqsīz	ئەنسىزلىك
87. tut-	تۇسماق، توستۇرماق
88. tutuķsīz	توسالغۇسىز

89. təgil- تەگمەك

90.təgriklə- دائىرىلىمەك، ئەتراپىنى ئورىماق

91. təgzin- ئايلانماق، دەۋر قىلماق

92. təgzinqlən- يۆگىلىپ تۇرماق، ئورالماق

93. təg təgirmi دۈپ-دۈگىلەك، يۇپ-يۇمىلاق

94. təpü تۆپە، چوققا

95. təs تۆش

96. təzlüg نەسەپلىك

97. təzü tükəti تەلتۆكۈس، پۈتۈنلەي

98. tükəl(~tügəl) تۈگەل، پۈتۈنلەي

99. tünki tünlə تۈن-كېچە، كېچە-كۈندۈز

100. tü türlüg ھەر تۈرلۈك

101. tīltaq سەۋەب، ۋەجى

102. udumbar ئۇدۇمبار (گۈلى)

103. udun- ھۆرمەتلىمەك، ئىززەتلىمەك

104. ulatī ۋە، ھەم، شۇنداقلا، قاتارلىق

105. urī ئوغۇل

106. usnir ئۇسنىر (باش بېزەكى)

107. uwut yin ئۇياتلىق يېرى، جىنسىي ئەزا

108. u kīt- ئۇقتۇرماق، بىلدۈرمەك

109. yadīy ياپىلاق

110. yadīy yarnī تاغاق سۆڭىكى

111. yaltrīd- يالتىراتماق، نۇر چاچماق

112. yaltrī k يالتىراق

113. yalīnqīq يالقۇن،

114. yana yana قايتا-قايتا
115. yap- ياسماق
116. yaslaq sīslaq ياش-قورامليق
117. yasru يوشۇرۇن
118. yasu- چاقنماق
119. yasuk(~yaxuk) نۇر، يورۇق
120. yaqru پيقىن، يېڭى
121. yaquktīnkī پيقىندىكى
122. yaqīz قوڭۇر
123. yil əsin شامال
124. yitinqsiz چەكسىز، پەتكىلى بولمايدىغان
125. yiwik tüzük زىبۇ زىننەت
126. yolan- ئۆسمەك، ئۆرلىمەك
127. yula چىراغ، يۇلا
128. yuka yalīnqa يۇپقا، نىپىز
129. yələsi ... غا ئوخشاش
130. yüp yürüng ئاپپاق
131. yürüg ئۇقۇم
132. yilinq ؟
133. yīlīnqqa يۇمران، يۇمشاق
134. kadaqsīz قاداقسىز
135. kamsa- قىمىشماق، تىترىمەك
136. kanamlaq قانائەتلىك، كۆڭلى-كۆكسى توق
137. kadas قېرىنداش
138. kanīnqsīz قانغۇسىز، تويغۇسىز

139. kasaq	قورساق
140. kas kawsutīnta orun	قاش تۈرۈلىدىغان ئورۇن (قوشۇما)
141. kataq	قاتتىق
142. kawxar-	قول قوشتۇرماق
143. koduru	ھەممە، بارلىق
144 kodīru	چوڭقۇر؟
145. kolu-	ئويلىماق
146. koluq	پەيت، ۋاقىت
147. kulut	قۇل
148. kuwraq	جامائەت، توپ
149. kīrtīs	چىراي
150. kīsqa	قىسقا
151. kīz	① ئىنتايىن، بەك؛ ②قىس، ئاز
152. ədzü tur-	ھۆرمەت بىلەن تۇرماق
əlp(~alp)	(1) باتۇر، مەرد؛ (2) قىيىن، تەس
154. əngit-	ئەگمەك، پۈكمەك
155. əngən	مۆرە
156. əngək	بارماق
157. əsnə-	(شامال) چىقماق
158. ət kīrtīs	رەڭگى-رۇخسارى
159. əw bark	ئۆي-ۋاق، مال-مۈلۈك
160. əwin	تال، دانە
161. əwinlig	ھاسىلدار ئاياق
162. əwril-	(1) ئايلانماق، چۆرگىلىمەك؛ (2) ئىگىلمەك

163. əzüksüz نۇقسانسىز، ئەيىبسىز
164. ədrül- تاللىنىپ چىقماق
165. ədüg ۋاقىت-پەيت
166. əgrünqülüg خۇشاللىق، شادلىق
167. ərit- تۇرغۇزماق، تىكلىمەك
168. əriki يۇقىرىقى، ئۈستۈنكى
169. ürdə bərü ئۆزۈندىن بېرى
170. üzlən- ئۆزۈلمەك، تۈگىمەك
171. üzəki يۈكسەك، يۇقىرى
172. īraktīnkī يىراقتىكى
173. īru bəlgü ئالامەت، بەلگە، نىشان

خاس ئىسىملار

1. aqiti ئاچىتى (ئادەم ئىسمى)
2. badari braman بادارى برامان
3. dksanapt دكساناپت (دۆلەت ئىسمى)
4. doniki دونىكى (ئادەم ئىسمى)
5. kasip burhan كاسىپ بۇرخان (ئادەم ئىسمى)
6. magit il ماگىت دۆلىتى
7. maitri مايىترى (ئادەم ئىسمى)
8. matyadis ماتىيادىس (دۆلەت نامى)
9. mogaraqi موگاراچى (ئادەم ئىسمى)
10. pasang taq پاسانگ تېغى

11. qakrirt	چاكرىرت (ئادەم ئىسمى)
12. sudaws	سۇداۋس (يەر نامى)
13. wit upawit yawagan lokayata	ۋىت ئۇ پاۋىت ياۋاگان لوكاياتا شاستىرى
14. ərzua	ئەرزۇئا (ئىلاھ نامى)

ئىزاھ

1. «مايترى سىمىت» ھەققىدە: «مايترى سىمىت» (مايترىنىڭ ئۇچرىشىشى)نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسى 1959-يىلى قۇمۇلدىكى تەڭرىتاغ گۇڭشېسىنىڭ تۇمۇردى دېگەن جايدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغان. ئەسەر جەمئىي 283 ۋاراق، 586 بەتتىن تەركىب تاپقان. بۇ نۇسخا ھازىر شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

«مايترى سىمىت» بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا (كىچىك كۆلۈڭگۈ) مەزھىپىگە دائىر تەرجىمە ئەسەر بولۇپ، ئەسەرنىڭ 3-بۆلۈمىنىڭ ئاخىرىدا، ئەسەرنىڭ ئالدى بىلەن ئەنەتكەك (قەدىمكى ھىندى) تىلىدىن توخار (قەدىمكى كۇچا — قارا شەھەر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى، ئاندىن توخار تىلىدىن تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق يېزىلغان. ئالىملار ئەسەرنى VII، IX ئەسىرلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن تەخمىندە.

تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئەسەرنىڭ توخار تىلىدىكى نۇسخىسىنىڭ نامى «مايترىيا سامىتىناتاكا» بولۇپ، بۇ بىرىكمىدىكى «ناتاكا» سۆزىنىڭ مەنىسى "دراما" ئىكەن. ئەسەرنىڭ توخار تىلىدىكى نۇسخىسىدا، ھەربىر بۆلۈمنىڭ بېشىدا ئورۇن، سەھنىگە چىققۇچىلار، ئورۇنلىنىدىغان كۈي

قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەنىكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئەسەرنىڭ سەھنە ئەسىرى (يەنى دراما) ئىكەنلىكى شۈبھىسىز. ئەگەر «مايترى سىمىت»نىڭ دراملىقى مۇقىملاشسا، ئۇنىڭ مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى تۇنجى سەھنە ئەسىرى بولۇپ قېلىشىمۇ شۈبھىسىزدۇر. لېكىن ھازىر ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىدا پەقەت ۋەقەلىك ئورنىلا كۆرسىتىلگەن. كۈي ۋە قەھرىمانلار كۆرسىتىلمىگەن.

«مايترى سىمىت»نىڭ يەنە لېكوك 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپاننىڭ مۇرتۇق، سىڭگىم قاتارلىق جايلىرىدىن قولغا چۈشۈرگەن نۇسخىلىرىمۇ بار، لېكىن ھەممىسى قالدۇق پارچىلار، ئۇلار ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

مەكتىپىمىزدىن پروفېسسور گېڭ شىمىن ئەسەرنىڭ 2-بۆلۈمىنى تەتقىق قىلدى ۋە شۇ بۆلۈمنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى، شىنجاڭ مۇزېيىدىن ئىسرائىل يۈسۈپ، دولقۇن قەمبىرى 1-بۆلۈمنى تەتقىق قىلدى ۋە شۇ بۆلۈمنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. يېقىندا يەنە ئىسرائىل يۈسۈپ، دولقۇن قەمبىرى، ئابدۇقېيۇم خوجالار 2-بۆلۈمنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. 1987-يىلى 7-ئايدا يەنە شۇلار «مايترى سىمىت»نىڭ ئالدىنقى بىر قىسمىنى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مايترى سىمىت» نامىدا نەشىردىن چىقاردى.

ئەسەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت بىلەن تەرجىمە قىلىنغان. ئەسەرنىڭ تىلى مول، يېقىملىق، ئوبرازلىق ۋە راۋان. دەرسلىكىمىزگە ئەمۇنە سۈپىتىدە ئەسەرنىڭ 2-بۆلۈمىنىڭ بىر قىسمىنى تاللاپ كىرگۈزدۇق.

بۇ بۆلۈمدە مايترى قاتارلىق 16 ئوغۇل ئۆز ئۇستازى بادارى برامانىدىن تەڭرى بۇرخان (ساكيامۇنى)نىڭ يېنىغا بېرىپ ئۆگىنىپ راھىپ بولۇپ كېلىشكە رۇخسەت سورىغانلىقى ۋە ئۇستازىنىڭ ئۇلارنىڭ بېرىشىغا رۇخسەت قىلغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ.

2. MS.I U.BP(A).1 namo but namo drm nmo sang : بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ namo "بوي سۇنماق، ئېتىقاد قىلماق" دېگەن مەنىدە، drm ، sang بولسا "بۇددا قانۇنى،قانۇن، قائىدە"، "راھىب" دېگەن مەنىدە. but ، drm ، sang سانسكرىت تىلىدا tri-ratna دېيىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بولسا üq ərdəni (ئۈچ گۆھەر) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇددا نوملىرى كۆپىنچە مۇشۇ ئىبارىنى ئېيتىش بىلەن باشلىنىدۇ.

3. MS.I U.BP(A).8 maitri: بۇددا دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى كەلگۈسىدە دۇنياغا كېلىدىغان بۇددانىڭ نامى.

4. MS.I U.BP(A).27 kasip burhan: بۇددا دىنىدىكى قەدىمكى يەتتە بۇرخان ئىچىدىكى ئالتىنچى بۇرخاننىڭ نامى. ساكيامۇنى (بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى) ئۇنىڭغا مۇرىد بولغان.

5. MS.I U.BP(B).4 mangit il (ماگىت دۆلىتى): قەدىمكى مەركىزىي ھىندىستاندىكى بىر دۆلەتنىڭ نامى. بۇ دۆلەت بۇددا دىنىنىڭ بۆشۈكى ھېسابلىنىدۇ. پايتەختى راجاگرى.

6. MS.I U.BP(B).7 sudaws: ئىلاھ، تەڭرىلەرنىڭ ئاسماندا تۇرىدىغان پاكىز بىر جاينىڭ نامى.

7. MS.I U.BP(B).7 smnu: قەدىمكى سوغدى تىلىدىكى smnw — جىن، ئالۋاستى دېگەن سۆزدىن كەلگەن.

8. -qir (~ -qïr): بۇ قوشۇمچىلار پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلسا، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۈس ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

külqir- = كۈلۈمسىرە-

9. MS.I U.BP(B).29 -qalïr (~ -kalïr ، -gəlir ، -kəlir) : ھەرىكەتنام قوشۇمچىلىرى.

tar kur qalïr üqün = تارقىتىش ئۈچۈن

barqalīr biz= بارماقچى بولۇۋاتىمىز

10. asur MS.I U̇.IP(A).5: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى asura ("تەڭرى ئەمەس، دۇرۇس ئەمەس" دېگەن مەنىدە) دىن ئۆزلەشكەن. ئۇ، قەدىمكى ھىندى ئەپسانىسىدا بالايى ئاپەت كەلتۈرگۈچى بىر خىل روھ ھېسابلىنىدۇ.

11. artuķta artuķ MS.I U̇.IP(A).19-20: بۇ ئىبارىنىڭ مەنىسى "ناھايىتى ئارتۇق" بولۇپ، بۇ ئىبارە artuķ دېگەن سۆزنىڭ تەكرارلىنىشى (بىرىنچىسىگە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى) ئارقىلىق ياسالغان. بۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق سۆزنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسىنى ئىپادىلەش قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. «مايترى سىمىت» نىڭ دەرسلىكىمىزگە كىرگۈزۈلگەن قىسمىدىلا تۆۋەندىكىلەر ئۇچرايدۇ.

artuķta artuķ= ناھايىتى ئارتۇق

alpta alp= ئىنتايىن تەس، ئىنتايىن قىيىن

aqlaķta aqlaķ= ھەممىدىن باشقىچە

12. udumbar qəqək MS.I U̇.IP(A).26-27 (ئۇدۇمبار گۈلى): بۇددا رىۋايەتلىرىدىكى ئۈچ مىڭ يىلدا بىر قېتىم ئېچىلىدىغان ئاجايىپ خىسلەتكە ئىگە گۈلنىڭ نامى.

13. bosuyu yarlīķazun MS.I U̇.IP(B).3: بۇ بىرىكمىدىكى bosuyu سۆزى bosu- (بوشىماق) دېگەن پېئىلنىڭ ھال پېئىل شەكلى، بۇ سۆز شەكلى yarlīķazun بىلەن بىرىكىپ bosuyu yarlīķazun بولۇپ كەلگەندە "ئىجازەت بەرسۇن، رۇخسەت قىلسۇن" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

14. qakrit MS.I U.IP.B.17: قەدىمكى ھىندى ئەپسانىسىدىكى "مۇقەددەس خان"نىڭ نامى.

15. MS.I Ū.IP.B.23 -ad(-əd): ئىسىمدىن پېئىل ياسىغۇچى
قوشۇمچە بولۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئېرىشىش ياكى ئۇنى
ۋۇجۇدقا چىقىرىش مەنىسىدىكى پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

mung (مۇڭ) + -ad 〉 mungad- (مۇڭلاندۇرماق)

küng (دېدەك) + -əd 〉 küngəd- (دېدەككە ئايلاندۇرماق)

16. MS.I U.TP(A).29 ərzua: سوغدى تىلىدىن كىرگەن سۆز
بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلار براھمان ۋە ھىندى دىنىنىڭ ئىجادچىسى بولغان
ئىلاھ براھماننى ərzua نامى بىلەن ئاتىغان.

17. tirigdə ɵlüg mən boltum əmti (timin) بۇ جۈملىنىڭ
تەرجىمىسى "ئەمدى مەن تىرىك تۇرۇپ ئۆلىدىغان بولدۇم" بولۇپ،
tirigdə 'ɵlüg دېگەن بىرىكمىنىڭ مەنىسى "تىرىك تۇرۇپ ئۆلۈش" تۇر.

مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى

ķarɋuqīlar kirzün, ķarg ... bolsar ymə ilkiə (?) ķanīķta kirsər, (man) istantaķī yarlīķ birlə kirzün. kirgür(sin) ......dəki tərüqə ilki (?) dəki tərüqə is (ayɋu)qī mozāķ ilimga tutuķ

islətzün. tas syyt bars t(a)rķan təmir yaķsī tutzun. ......zun. ərtüngü bolsar ikəgü...... a sur ...... tsangaɋ ikəgü birlə ... un. saqɋuqa ... lar ... daɋī isig (küqüg) (t)aɋay baɋs ilimɋa (is) ləzün. kidin balī(ķtaķī)

isig küqüg ķumar bars t(a)rķan isləzün. baɋ (borluķ) yir suw ķaķ timəzun, uz itürzün. əngtün b(alīķtaķī ba)ɋ borluķ tüssüz(?) bolsar taɋay bars (ilimɋa) (bəz)... qawrīķķa təzüzün. kidin balīķtaķī is (aɋduķ bolsar) ķumar bars

t(a)rķan ķīnga kīz (ɋutķa)təgzün. əngtüngi

n(ətəg) yīɋɋu tirgü bar ərsər, ilimɋa tutuķ yīɋīp yaķsī tutzun. (kidingi nətəg) y(ī)ɋɋu tirgü bar ərsər, ķumar- (nīng yumīs) qīsī yaķsī tutz(un). aɋilīķķa kirgüsin.

aɋilīķķa ķoɋu əw(?) ... (ka)a kirgüsin, tükəl

kigürzün. ikəgü b(irlə yaķsī) islətzun yungl (azun) birlə tutzun. əngtün yīngaķ yir suw ətüs üqün (ba)līķta

ķī aw turuķ koķpu yiɋɋu yir suwlar itgü ķumar bars ... (ɵ)tüng kidingi tütün dümən yir (suw) borning yaķa(?) ning altmis iki ķokpu üzə

bɵz təgsürüp tngri yat ... kədgü bɵz bir (zun). ay sayu iki ənqmn tngrilərgü səkizər on sīķ buɋday yiti sīķ kɵnqit iki sīķ burqaķ üq sīķ konuķ (birzun) liw tutzun. ɵdmə b(irip)... t(sang) ta basa iki is ayɋuqīlar (birzun).

uz uzaɋutķa (is ayɋu)qīlar liw tutzun. mo(zakka) liw birip tngrilər asī suwsusī təngsiz boolsar, iki hruhanlar ɵz asī azuķī birlə birip, solmi manistan ... ulurzun. is ayɋuqīlar ķinga kawrīķķa təgzün. (i)s ayɋqī aɋilīķķa kirür boɋuluķ)

yir tüsi tɵrt ming yüz bis otuz ķokpu barķ(an)(?) tɵrüqə srwsyyt ķanīķta kigürzün, manistantaķī (nə)təg türlüg is küq bolsar, iki hruharlar is ayɋuqīlar b(irlə is) lətzun. kədmə tikirmənning bis yüz kokpuda əlig ķokpu kədməgə birzun.

taķī kalmis tɵrt yüz əlig ķokpu ərəngə əspasi əspasanqķa kīsķī ton ətük bolzun. kəbəz bɵzi(ning) altmis bɵz (ərsər) əspasi əspasanqka yayķī ton bolzun. iki ənqmən tngrilərning asī boɋzī t(əngsiz) bolmazun. bir ay bir hruhan bir is ayɋuqī birlə

turup yīqanīp as boɋuz uz ķilturzun. taķī bir (a)yda bir h(rahan) bir is ayɋuqī birlə turup yīqanīp as boɋuz uz kilturzun. ķayu ayķī as bo(ɋuz) aɋduķ bolsar, ol

ayķī hrahan is ayɋuqī birlə ķawrīķķa təgzun. iki hrahan is ayɋuqīlar

birlə turup ... ig asqīlarag ətməkqilərig ķawīra turzunlar. tngrilər huanta olarsar, iki hruhan(lar) adakın turup as(ī)ɋ suwsusīɋ iwrhani zmastikkə təgi tüz tügürüp, anta kin əzləri huanta olurzun. manistanta nətəg is küq bolup tngri mozakkə

ətükkə ki(sər) ilkidəki tərüqə hruhanlar is ayɋuqīsīz kirməzün. is ayɋuqīlar ymə hruhan(sīz) kirməzün. hruhanlar is ayɋuqīlar birlə turup ətünzünlər. ķam(a)ɋ īnɋay əspasi ərən oɋlansīz tngrilər nəqə ər(sər), angaru tapīnzun. anta

kin ķalmis ķam(a)ɋ īnɋay oɋlan iwrhani zmastik (ta) tapīnɋuqī b(ə)lgülüg ķīlīp huanta uz tapīn turzun. bu bitigin ərən tngrilər ķīrķīn tngrilər manistanta asansar, ķanta ədməgə bir(ə)r ikirər küpqük tas suw kəlürüp bor süwi ķīlīp tngrilərgə iwrhani zmastikkə təgi

tüzü təgürzün, saqrangu tngrilər ədməgə barsar, īsmīs minin əngi yīɋturzun. ķaq(a)nta ķanlu ķīlɋu bolsar muni üzə ķīlzun. bu ismis tngri mozak əltadan yaɋmazun. ķanlu ķīlɋu bolsar, tngri mozak yrlīķ (īnqa) hruhanlar is ayɋuqīlar birlə turup ķīlturzun. iki

ənqmn tngriləning iki tawatsi suwsusīnga mozak əltadan yaɋmazun. tngri mozakkə əltadanga kim təggəli k(ə)lsər, əz suwsusīn birzun. bir y(īkī) liw (?) buɋ-

dayıı̇ng səktisi bolur iki yüz sik. bu iki yüz sik səktidə yüz sik səkti

k...(tarıquqı) udlar yizun. yüz sik səkti tngri mozakning əftadanning kawallarï yizun. bu yüz sik səkti yïqmis tutzun. atlarqa yizgü katurzun. üq orduda kï yirlərig üq kisigə birzun. bir kula ygamiri (?) kaqun manistanga k(ə)lürzün.

otuz kaqun uluq manistanta birzun. otuz kaqun kiqig manistanta birzun. bu kaqunung yïqmis yïqïp k(ə) lürzun. kəqing(?) kïlsar, yïqmïs kawrïkka təgzun. tngri mozakka bir küri bising songun iqintə(?)... bising songun. iki ənqmn tngrilərgə bir tənə

songun birzun. əngtün kidin nəqə manistanlarda kï baq borluk yir suw iki is ayquqïlar uz itürüp, yana kak yirləri nəqə bar ərsər, az əküs yakaqa birip yirig kəntürüp bor tüsingə təgürzün. tüs kirür yirlərig uz

itürüp tüsin aszun, iki is ayquqïlar itrə(s)məzün. itrəsip is küq aqduk kïlsar kïnga kïzqutka təgzün. bu yir suw baq borluk sawïnga tngri mozak əftadan hruhanlar katïlmazun. is ayquqïlar bilzun. is ayquqï

taqay bars ilimqa tutukka yumusqï kiqigi

kutadmïs ygan. is ayquqï kumar bars t(a)r kanga yumusqï (ki)qigi il kərmis. bu islərig is ayquqïlar uz kïlsar, əgdigə aqïkka təgzun. aqduk kïlsar, üq yüz kïnga təgzün. birər zyynkym

eqügi(?) birlə ķīzqut birzünlər. manistandaķī ərənlərig igəy qor basuķ birlə basta turup islətzun. is ayquqīlar künlüg isin ayītu turzun. bir yil ygrmi ķanglī ķamīs manistanqa kirzun, taķī ķalmīs ķamīsīq borluķlar sayu üləzün.

iwrhani zmastik srhan ügələr igləsər kərü t(urzun). əmlətküqi y(umu)s birzun. otaqī oķup klürüp otīn əmin is ayquqīlarda bk tutup alīp uz əmlətzün. ķayu dintarlar igləp yīqmīs isinməsər, üq yüz (ķū)nga təgzün. sawqa(?) küqkün barzun.

mənlig sangün oqlanī arslan tonga inisi birlə künkiə oqlanī īqaqqī bolmīs. bu tərt ilig kisi birər sīķ kəbəz īdīp k(ə)sürzün. yar manistanta iki küri kəbəz birzun, altī küri kəbəz ķoqu manistanķa (kə)lürzün ... manistantaķī otungqīlar lalak

kədtügmis, lisa sabi kərlə b(ə)gtur bu üqəgü bir kün birər otung k(ə)lürür. kutluq tonga kolmīs bu ikəgü iki küntə bir yük otung k(ə)lürür. bu otungqīlarnīng otungīn k(ə)lürüp alquqī yaķsī kutluq arslan. dintarlarnīng asī yig bolsar, üq yüz kīnka təgzün.

manistan san(ī)q otaqīlar yaksī aqarī qarī inisi oli birlə sürgünqī toyīn yapap oqlī taz ķazqi yaqtsīn toyīn. kədizqi oqul bars. zyqqīlar munta kisi manistan(ta) isləzün. otaqīlar turķaķ turzun. balīķ arķasīnta (t)oyīn arķasīnta yrkan qoban yagmazun. kim

125. kayu bolsar isləzün. adīn iskə yaqmazun.

(بۇ يادىكارلىق گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ «ئارخېئولوگىيە ئىلمى ژۇرنىلى»نىڭ 1978-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلغان "قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى «مانى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتى»نى دەسلەپكى يېشىپ ئوقۇشۇم" دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.)

سۆزلۈك

1. aqīk	98	موكاپات
2. as boquz	43	يېمەك-ئىچمەك
3. asqi	50	ئاشپەز
4. azuk	32	ئاشلىق، ئوزۇق-تۈلۈك
5. aqduk	52	يامان، ئەسكى
6. bising	83	ئالىي دەرىجىلىك، سۈپەتلىك
7. burqak	27	پۇرچاق
8. bəlgülük	61	بارلىققا كەلگەن، ۋۇجۇدقا چىققان
9. dintar	108	دىندار، ئىشقادچىلار
10. hruhan	24	خرۇخان
11. huan	51	تاماق
12. iglə-	105	ئاغرىپ قالماق، كېسەل بولماق
13. ilki-	4	دەسلەپكى
14. ilkiə(?)	1	? ①

① ؟ بەلگىسى ھازىرچە مەنىسى ئوقۇشلى بولمايدىغان ياكى مۇقىملاشتۇرۇش قىيىن بولغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

15. ilimgə	4	ئىلىمغا (ئەمەل نامى)
16. is ayquqī	4	ئىش بېجىرگۈچى
17. isin-	108	كۆڭۈل بۆلمەك، ئېتىبار بەرمەك
18. itrəs-	91	ئىتتىرىشمەك، دۈگگىمەك
19. kawal	76	ئۇلاق، يۈك ئېتى
20. kirgü	18	كىرىم
21. kula	79	ئامبار، ئورا
22. kəbəz	41	كېۋەز
23. kədgü	25	كىيىملىك
24. kədizqi	122	كىگىزچى
25. kədmə	38	كىيىم (راھىپلار كىيىدىغان)
26. kəqing	25	كېچىكىش
27. kəntür-	88	كۆندۈرمەك، ئاچماق، ياخشىلىماق
28. küqkün	109	قۇدرەتلىك، كۈچلۈك
29. küri	83	كۈرە
30. liw	28	ئۇسسۇزلۇق، ئىچىملىك
31. manistan	2	مانى ئىبادەتخانىسى
32. mozak (~mojak)	4	باش راھىپ (مانى دىنىدا)
33. ongtun	1	جەنۇب، ئوڭ تەرەپ
34. otaqī		تېۋىپ، دوختۇر
35. otung	116	ئوتۇن
36. otungqī	114	ئوتۇنچى
37. oku- (~okī)	106	چاقىرماق

38.	qoban	124	چوبان (كەنت باشلىقىنىڭ ياردەمچىسى)
39.	saqrangu	65	چېچىلاڭغۇ، چېچىلغان
40.	saw	93	سۆز، گەپ
41.	sangun	83	پىياز
42.	srhan	105	؟
43.	sruwsyyt	36	؟
44.	suwsus	31	ئىچىملىك، ئۇسسۇزلۇق
45.	səkti	73	كېپەك
46.	sürgünqi	121	مال باققۇچى
47.	sık	26	دەن (مىقدار سۆز)
48.	tabın-	61	باقماق، ئاسرىماق
49.	talī	40	يەنە، قايتا
50.	tas(~tax)	5	(1) تاشقىرى؛ (2) يامان، ئەسكى
51.	tawatsi	70	تاۋاق، قاچا
52.	taqay	9	تاغا، كىچىك دادا
53.	tikirmən	38	تىككۈچى، سەيپۇڭ
54.	tur kak	123	دائىم، داۋاملىق
55.	təgsür-	25	ئالماشتۇرماق، تېگىشمەك
56.	tənə	84	تەنە (مىقدار سۆز)
57.	təngsiz	31	...گە يەتمەسلىك، تەڭ كەلمەسلىك
58.	tüs	35	يەر ئىجارىسى
59.	tütün dümən	23	ھەربىر ئائىلە، ئۆيمۇ ئۆي

60. uzaq̣ut	29	ھۈنەرۋەن
61. yarḳan	124	كۆزەتچى
62. yayḳī (~yazḳī)	42	يازلىق، يازغى
63. yaq̣-	68	يىقىنلاشماق
64. yaḳa	24	ئىجارە
65. yakaq̣a bir-	86	ئىجارىگە بەرمەك
66. y(i)grmirir?	79	؟
67. yizgü	77	يەم، يەم-خەشەك
58. yīq̣q̣u tirgü	16	جۇغلانما
69. yumīs	18	ئىش، خىزمەت
70. yumīsqī	95	ياردەمچى، خىزمەتكار
71. yiqan-	45	كۆڭۈل بۆلمەك، غەمخورلۇق قىلماق
72. yīq̣mīs	77	خوجۇلۇق
73. zyykm	99	؟
74. ḳamaq̣ īnaq̣	60	ھەممە، بارلىق
75. ḳanlu	66	دىمىدىلەنگەن سۇ
76. ḳanta	63	قەيەردە، نەدە
77. ḳanīḳ	2	ئامبار، قازناق
78. ḳaq(a)nta	66	... چاغدا، ۋاقىتدا
79. ḳarq̣uqī	1	كۆزەتچى، قاراۋۇل
80. ḳawrīḳ	13	جازا
81. ḳawīr-	50	سۈرۈشتە قىلماق
82. ḳazqī	121	غاز باققۇچى

83. kak	11	قورۇق
84. konuk	28	قونۇق (زىرائەت نامى)
85. kokpu	22	ئۆشرە، نەپىقە
86. kizqut	15	جازا، جازالاش
87. kin	15	جازا، جازالاش
88. əmlət-	106	داۋالاتماق
89. ənqm(ə)n	26	راھىپلار ئۆمىكى
90. əspasanq	41	كۆتكۈچى (ئايال)
91. əspasi	40	كۆتكۈچى (ئەر)
92.əw turuk	22	ئۆي-ئىمارەت
93. ədmə	28	؟
94. əgdi	98	مەدھىيە، ماختاش
95. əküx	21	كۆپ، نۇرغۇن
96. əqigi?	99	؟
97.ərtüngü	6	تۇۋاق، ياپقۇچ
98. ətməkqi	50	ناۋاي
99. ügə	105	دانىشمەن، ئەقىللىق
100. ülə-	104	ئۈلەشتۈرمەك، بۆلمەك
101. īd-	112	ئەۋەتمەك، تەيىنلىمەك
102. īqaqqī	111	ياغاچچى

خاس ئىسىملار

1. bars tarkan	10	بارس تارقان (ئادەم ئىسمى)

2. basuķ	101	باسۇق (ئادەم ئىسمى)
3. bəg tur	115	بەگ تۇر (ئادەم ئىسمى)
4. igəy qor	101	ئىگەي چور (ئادەم ئىسمى)
5. il kərmis	97	ئىل كۆرمىش (ئادەم ئىسمى)
6. lalak kəd tuqmis	115	لالاك كەد تۇغمىش (ئادەم ئىسمى)
7. lisa sabi kərklə	115	لىسا سابى كۆركلە (ئادەم ئىسمى)
8. qor		چور (ئادەم ئىسمى)
9. solmi	32	سولمى (يەر نامى)
10. təmir	5	تەمىر (ئادەم ئىسمى)
11. yar	112	يار (يەر نامى)
12. yaksi	5	ياقسى (ئادەم ئىسمى)
13. ķolmis	116	قولمىش (ئادەم ئىسمى)
14. ķoqo	19	قوچو (تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى)
15. ķutadmis ygən	96	قۇتادمىش يگەن (ئادەم ئىسمى)
16. ķutluq tonga	116	قۇتلۇق توڭا (ئادەم ئىسمى)

ئىزاھ

1. «مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» ھەققىدە: مانى دىنى قۇملۇقنىڭ شىمالدىكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە (ملادى 762-

يىلدىن كېيىن) بۇ خانلىقنىڭ دۆلەت دىنى بولغانىدى. ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنمۇ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار يەنىلا مانى دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى ساقلاپ قالغان.

مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلار قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار بىلەن بىرمۇنچە يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان. دەرسلىكىمىزگە مانى مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن يادىكارلىقلارنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى»نى كىرگۈزدۇق.

بۇ ھۆججەتنى ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشى جەريانىدا تۇرپاندىن تاپقان. بۇ يادىكارلىق ئورالما ھۆججەت شەكلىدە يېزىلغان. ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 270 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 29.5 سانتىمېتىر بولۇپ، جەمئىي 125 قۇر خەت يېزىلغان. بۇ ھۆججەت ھازىر جۇڭگو تارىخي مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

بۇ يادىكارلىق قوچۇ مەھكىمىسىنىڭ ھۆكۈمەت ھۆججىتى قاتارىدا مانى ئىبادەتخانىسىغا تارقاتقان ھۆججىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىگىلەيدىغان يەر كۆلىمى، ئىمتىيازى قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەنگەن. بۇ ھۆججەت ئەينى زاماندىكى قوچۇ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي، دىنىي ئەھۋالى ۋە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئاددىي پۇقرالارغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيە ئەھۋالى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە مانى دىنى شارائىتىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

بۇ ھۆججەتنى گېڭ شىمىن ئەپەندى ئونجى بولۇپ تەتقىق قىلىپ، تەتقىقات نەتىجىسىنى «ئارخېئولوگىيە ئىلمى ژۇرنىلى»نىڭ 78-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلغان.

2. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 2-ta: ئورۇن كېلىش ۋ

چىقىش كېلىش ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن سىرت، بۇ يادىكارلىقتا بىرقانچە ئورۇندا يۆنىلىش كېلىش مەزمۇنىنىمۇ ئىپادىلەپ كەلگەن. ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ يۆنىلىش كېلىش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدىغان ئەھۋال باشقا يادىكارلىقلاردىمۇ ئانچە-مۇنچە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ķanīķta kirsər yalnguz (man) istantaķī yarlīķ birlə kirzun.

ئەمبارغا مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ يارلىقى بىلەن كىرىشكە بولىدۇ.

otuz ķaqun uluq manistanta birzun.

ئوتتۇز قوغۇننى چوڭ مانى ئىبادەتخانىسىغا بەرسۇن.

3. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 2 -takī: ئىسمىنىڭ چەكلىمە كېلىش قوشۇمچىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گىراممATIKىسىغا دائىر مەخسۇس ئەسەرلەردە بۇ قوشۇمچە ئىسمىنىڭ سۈپەت قوشۇمچىلىرى دەپ ئىزاھلىنىدۇ) بولۇپ، بۇ يادىكارلىقنىڭ 2-قۇردىكى جۈملىدە ئىككىلىك كېلىش مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

1-ئىزاھقا ئېلىنغان 1-مىسالدىن پايدىلىنىڭ.

4. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 4 mozak (mojak~): سوغدى تىلىدىكى mwqk تىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، مانى دىنىدىكى بىلىش راھىپلىرىنى كۆرسىتىدۇ. mozak خەنزۇچە خاتىرىلەردە 慕阇 دەپ خاتىرىلەنگەن.

5. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 17 -sər ... nətəg: شەرت بېقىندا قوشما جۈملە شەكلىنى ئىپادىلىگۈچى شەكىل. مەسىلەن:

(kidingi nətəg) y(ī)qqu tirgü bar ərsər, kumar(nīng yumīs)qīsī (yaksī tutz)un.

ئەگەر نەرسە باج-سېلىق يىغىدىغان ئىش چىقىپ قالسا، قومارنىڭ يارىمچىسى يىغسۇن ۋە ياخشى ساقلىسۇن.

manistantaḳ ī (nə) təg türlüg is küq bolsar, iki hruhanlar is ayqïqīlar b(irlə is) lətzün.

مانى ئىبادەتخانىسىدا ھەرقانداق ئىش چىقىپ قالسا، ئىككى خرۇخان بىلەن ئىككى ئىش بېجىرگۈچى بىرلىكتە مەسئۇل بولۇپ ھەل قىلسۇن.

6. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 26 -ər (-ar، -rər): سانلاق ساندىن مۆلچەر سان ياسىغۇچى قوشۇمچە. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 26 دىكى səkizər on دېگەن سۆز "سەكسەنچە" دېگەن مەنىدە. مەسىلەن:

ay sayu iki ənqmn tngrilərgə səkizər on sīḳ buqday yiti sīḳ kənqit iki sīḳ burqaḳ üq sīḳ ḳonuḳ (birzun) liw tutzun.

ھەر ئايدا ئىككى راھىپلار ئۆمكىدىكى راھىپلارغا يېمەك-ئىچمەك ھېسابىغا سەكسەن دەنچە بۇغداي، يەتتە دەن كۈنجۈت، ئىككى دەن پۇرچاق، ئۈچ دەن قوناق بېرىلسۇن.

7. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 32 solmi: ھازىرقى قارا شەھەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نامى. ئۇ يۈەن سالنامىسىدا 唆里米 دەپ خاتىرىلەنگەن.

8. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 40 əspasi، əspasanq: ھەر ئىككىلىسى سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇپ، "كۈتكۈچى" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. پەرقى əspasi ئەر كۈتكۈچىنى كۆرسەتسە، əspasanq ئايال كۈتكۈچىنى كۆرسىتىدۇ. تىكى -anq ئايالچە جىنسنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچە.

9. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 52: بۇ يادىكارلىقتا قەدىمكى پارس (ياكى سوغدى) تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان مانى دىنىغا ئائىت بىرمۇنچە مەخسۇس ئاتالغۇلار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

zyqqi 122, srhan 105, zyynkym99, iwragani 52,

ھازىرچە بۇ جەھەتتىكى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى كەم بولغاچقا، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېرەلمىدۇق.

10. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 59 garu- (qaru- ، -gərü ، -karu ، -kəru-): ئىسمنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ يەنە بىر يۇرۇش شەكلى. بۇ شەكىل قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ قوشۇمچىلار تىل تەرەققىياتى جەريانىدا: il⟨ilgiri (ئىلگىرى) giri+ (ئاۋال)، tax⟩tax kiri (تاش) kiri+ ، iq⟨iqkiri (ئىچ) kiri+ قاتارلىق ئايرىم سۆزلەر تەركىبىدە ساقلىنىپ قالغانىنىڭ سىرتىدا، ئىستېمالىمىزدىن چۈشۈپ قالغان: «مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 59 دىكى ol>olgaru (ئۇ)دىن كەلگەن بولۇپ «ئۇنىڭغا» دېگەن مەنىدە.

11. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 63 ngqu- (anggü- ، angqu-): پېئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە qaqra- دېگەن پېئىلغا ngu- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەت qaqrangu بولۇپ، «چېچىلاڭغۇ» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى izilənggü ، yiqlangqu قاتارلىق سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ.

12. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 124 qoban: ھازىرقى بەزى تۈركىي تىللاردا «چارۋىچى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ يادىكارلىق «دىۋان»دا ئىزاھلانغان «كەنت باشلىقى ياردەمچىسى» دېگەن مەنىدە كەلگەن. مەسىلەن:

balïk arkasïnta (t)oyïn arkasïnta yrkan qoban yagmazun.

كۆزەتچىلەر ۋە كەنت باشلىقى ياردەمچىلىرى شەھەر ئارقىسىغا يېقىنلاشمىسۇن ۋە راھىبلارنىڭ كەينىگە كىرىۋالمىسۇن.

نېستورى دىنىغا ئائىت يادىكارلىق پارچىسى

barīp yükünəlim anīng uluq kutīnga tip ətündilər. ol ədün hirodis kan īnqa tip y(a)rlīkadī olarka: ya əmti amrak oqlanlarīm, ədgükia barīnglar.

kəd kəngül təgürüp tilənglar, istənglər! nəqükin bulsarsizlər, yana yanīp k(ə)lip manga ixitdürünglar, mn ymə barīp yükünəyin angar tip tidi. īnqīp ol moqoqlar nəqükin urīsīlīmtīn ənüp bardīlar

ərsər, ol yultuz ymə olarnī birlə barīr ərdi. kaqan ol moquqlar bidilhīn ka təgdilər ərsər, ol yultuz təbrəmədin xük turdī. ətrü anta bultīlar msiha t(ə)ngrig. ol ədün

titinü (titirü?) yakīn barīp kirdilər. oz yüklərin aqtīlar; ərtüdin aquqīn ətündilər kim, kəlürmix ərdilər üq türlüg kəzünq: altun, zmuran, küji. ymə yükünq yükündilər, əgmək,

alkīx ətündilər ilig kan msiha t(ə)ngrikə. ol moqoqlar inqə sakīnīp kirdilər. t(ə)ngri oqlī ərsər, zmuran, küqi alqay, ilig kan ərsər, altun alqay, birük otaqī əmqi ərsər,

ot ymə alqay tip bir kabanda urup kigürdilər.

mənggü t(ə)ngri oqlı ilig kan msiha ol moqoqlarning kənglindəki sakinqin bilü y(a)rlikap, üq türlüg kəzünqin ərtüdin yumki

alı y(a)rlikadī. inqa y(a)rlīkadī olarka;ay moqoqlara, sizlər üq türlüg sakinq üzə kirtingizlər. t(ə)ngri oqlī ymə m(ə)n ək ərürm(ə)n. ilig kan ymə m(ə)n ərürm(ə)n. otaqı əmqī ymə m(ə)n

ək ərürmən tip yarlikadī. siziksiz bolup baringlar tip y(a)rlikadi. ol moqaqlarka tax bixikning bulunginta min üzmix təg bir yumqak taxīq üzüp birdi. moqoqlar ol taxīq alıp əz ət'eziəri kəturgəli umatılar.

yilkika yütürsər, yilki kərürü umadī. anīn kinggəstilər. bu tax ərtingü aqīr tutur. bu yumqak tax nəgülüg ol bizingə yilka ymə kətürü

umatin tutur. iltgəli umaqay biz tip səzləztilər. ətrü antaqa bir kuduq bəlgü(r)ti. ol taxıq kətürüp ol (ku)duq iqintə kəmixidilər.anqaa barip kina kordilər. ol kuduq

iqintə bir korkünqiq yaruk oot yalīn birlə ətüp. kək kalikka təgi turur ərdi. inqip ol tanganqiq bəlgü kərüp moqoqlar anglap bilip korkup təpün tüxüp

yüküntilər. inqa tiyur ərdilər: biz (ingə) tapīnqu yüküngü ərdini birüpə ərmis. biz tapinquka təginsiz ərmisbiz. biləmətin kudduqka kəmixmix biz tip əkünülər. ol ooturka bukün

kirka təgi moquzlar ootka tapinmak tiltaqi bu

ərür, ol ədün bəlgülüg boltī olarka t(ə)ngridəm wrixti, utuzup antīn əngi yolqa yorutti ol moqoqlarīq. hirodis kan-

65. ka təgmədilər.

سۆزلۈك

1. anqa	49	ئاندىن كېيىن
2. antaqa	46	ئۇ يەردە
3. aquq	16	سوۋغا
4. birük	24	ئەگەر
5. bixik	24	بۆشۈك
6. ilt-	45	يۆتكىمەك، ئېلىپ بارماق
7. kəzünq	18	سوۋغا
8. küji	19	كۆجى
9. moqoq	8	موغۇچ (قەدىمكى پېرسىيە دىنىدىكى راھىب)
10. tanglanqīq	53	ئاجايىپ، قالتىس، ھاڭ-تاڭ قالغۇدەك
11. tapīnqu	56	ھۆرمەت-ئېھتىرام
12. təbrə-	13	تەۋرىمەك، قوزغالماق
13. təgimsiz	57	لايىق ئەمەس، مۇناسىپ ئەمەس

14. utuz-	63	باشلىماق، يېتەكلىمەك، رەھ- بەرلىك قىلماق
15. wrixti	63	پەرىشتە
16. yumqaķ	38	يۇملاق، دۈگىلەك
17. yükün-	1	سەجدە قىلماق، باش ئۇرماق، تازىم قىلماق، ئۇلۇغلىماق
18. yüküngü	56	ئىززەت-ھۆرمەت
19. yükünq	19	ھۆرمەت، ئېھتىرام، سەجدە
20. zmuran	18	زۇمران تاش
21. ķaban	25	تەقسە، تاۋاق
22. əmqi	24	دوختۇر، تېۋىپ
23. ərtüdin	16	ئەكەلگەن، ئېلىپ كەلگەن
24. əgmək	19	مەدھىيە

خاس ئىسىملار

1. bidilhim	12	بىدىلخىم (شەھەر نامى)
2. hirodis	64	خىرودىس (ئادەم ئىسمى)
3. msiha	14	ئەيسا (خرىستىئان جۇملىدىن نېستورى دىنىدىكى قۇتقۇزغۇ- چى خۇدا)
4. urīslīm	9	ئىروساليم (قۇددۇس)

ئىزاھ

1. نېستورى دىنى ۋە نېستورى دىنىغا ئائىت يادىكارلىق پارچىسى ھەققىدە: مىلادى ٧ ئەسىردە خىرىستىئان دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىرقانچە مەزھەپ شەكىللەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە بىر مەزھەپنىڭ ۋەكىلى شەرقىي رىملىق نېستورىئۇس (مىلادى ؟ — 451-يىللىرى) بولۇپ، كېيىن بۇ مەزھەپ نېستورىنىڭ نامى بىلەن نېستورى دىنى دەپ ئاتالغان. نېستورى دىنىدا ئۇتقا چوقۇنۇش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. مىلادى 635-يىلى نېستورى موغۇچلىرى پېرسىيە ئارقىلىق جۇڭگوغا دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن ھەمدە چاڭئەندە (ھازىرقى شىئەن) ئىبادەتخانا سېلىپ نېستورىزمنى تارقاتقان. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمىمۇ نېستورى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. «نېستورى دىنىغا ئائىت يادىكارلىق پارچىسى» يۇقىرىقى ئېتىقاد سەۋەبىدىن تەرجىمە قىلىنغان نېستورىزمغا دائىر يادىكارلىقلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ يادىكارلىقنى گېرمانىيىنىڭ 2-قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن. بۇ يادىكارلىقلارنى مۇللۇر ۋە مالوۋلار تەتقىق قىلغان.

2. جۈملىدە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورنىنىڭ يۆتكىلىشى: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمە ئەسەرلىرىدە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. «نېستورى دىنىغا ئائىت يادىكارلىق پارچىسى» دىمۇ بۇنداق ئەھۋال بىرقانچە ئورۇندا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

1. ol ədün hirodis kan ïnqa tïp y(a)rlïkadï olarka:

بۇ چاغدا خىرودىس خان ئۇلارغا مۇنداق دېدى:

2. otrü anta bultïlar msiha t(ə)ngrig.

ئاندىن كېيىن، ئەيسا تەڭرىنى ئىزدەپ تاپتى (ياكى: ئەيسا تەڭرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدى).

3. ymə yükünq yükündilər, əgmək, al kïx ətündilər ilig kan msiha t(ə)ngrikə.

(ئۇلار) يەنە ئىلىكخان ئەيسا تەڭرىگە ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلدۈردى، ئالقىش-مەدھىيە ئوقۇشتى.

4. utuzup antïn əngi yolqa yorutdï ol moqoqlarïq.

ئاندىن ئۇ موغوچلارنى باشلاپ باشقا يولغا سېلىپ قويدى.

1. 3-جۈملىدە olar ka، msiha təngrikə قاتارلىق ھالەتلەرنىڭ، 2. 4-جۈملىدە təngrig، moqoqlarïq قاتارلىق تولدۇرغۇچىلارنىڭ ئورنى خەۋەرنىڭ كەينىدە بولۇپ قالغان. مۇئەييەن گرامماتىكا قائىدىسى بويىچە بولغاندا، بۇ ھالەت ۋە تولدۇرغۇچىلارنىڭ ئورنى خەۋەرنىڭ ئالدىغا يۆتكىلىشى كېرەك.

4. olarnï birlə: بۇ بىرىكمىدە olar غا قوشۇلغان چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى -nï ئۇشۇقتەك تۇيۇلىدۇ، ئەمەلىيەتتە، birlə ئىركەلمىسى (بىرلەشمەك، بىرگە تۇرماق) دېگەن پېئىلدىن تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بۆلۈنۈپ چىققان. birlə- ئەسلىدە ئۆتۈملۈك پېئىل بولۇپ، -nï شۇ سەۋەبتىن قوشۇلغان. بۇنداق چۈشۈم كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەھۋال تۈركىي يېزىقتىكى يادىكارلىقلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ.

olarnï birlə =ئۇلار بىلەن بىللە.

5. otaqï، əmqi: بۇ ئىككى سۆز مەنىداش سۆز بولۇپ "تېۋىپ، دوختۇر" دېگەن مەنىنى بىرىدۇ. پەرقى otaqï كۆپرەك ئوت-چۆپ دورىلار بىلەن كېسەل داۋالىغۇچىنى كۆرسىتىدۇ.

6. -u: ئىمكانىيەتنى بىلدۈرگۈچى ياردەمچى پېئىل. كۆپىنچە تۈرلۈك مەزمۇننى ئىپادىلىگۈچى ھال پېئىللارنىڭ كەينىدە كېلىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىش ئىمكانىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئىپادى-

لەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

زامان، راي، u- قاتارلىقلار. بولالا- =bol qalï u- قىلالا- =kïlu u-

بولۇشلۇق-بولۇشسىز شەكىللەردە تۈرلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

moqoqlar ol taxïq alïp ɵz ət ɵzləri kɵtürgəli umatïlar, yïlkïka yütürsər, yïlkï kɵtürü umatï.

ئۇ تاشنى موغۇچلار كۆتۈرەلمىدى، ئۇلاققا ئارتسا، ئۇلاقلارمۇ كۆتۈرەلمىدى.

bu bir yumqak tax ... nəgülüg bizingə yïlkï ymə kɵtürü umatïn turur, iltgəli umaqay biz tip sɵzləztilər.

بۇ يۇمىلاق تاش ... (ئۇنى) نېمىشقا ئۇلاقلارمۇ كۆتۈرەلمەيدۇ، بىزمۇ كۆتۈرەلمەيمىز: (ئۇنى) ئەكەتەلمەيدىغان ئوخشايمىز دېيىشتى.

7. birüpə: بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى bir- (بەرمەك) بولۇپ، ئۇنىڭغا ئارقا ئارقىدىن، -üp ۋە -ə دېگەن ئىككى ھال پېئىل قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن. بىر سۆز يىلتىزىغا ئوخشاش گرامماتىكىلىق ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ كەينى-كەينىدىن قوشۇلۇشى تىل قائىدىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا birüpə دە ھال پېئىل قوشۇمچىسى -ə ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ چۈشىنىش كېرەك.

8. -mix (-mïx، -mïs، -mis): پېئىلنىڭ ۋاستىلىق ۋە ئاڭلاتما رايى قوشۇمچىسى. مەسىلەن:

biz(ingə) tapïnqu yüküngü ərdəni birüpə ərmix. biz tapïnquka təgimsiz ərmix biz. biz bilmətin kudukka kəmixmix biz tip ɵküntilər.

(ئۇلار) بىزگە ئىززەت-ھۆرمەت ۋە گۆھەر مەدھىيە قىلغانىكەن. بىز ئىززەت-ھۆرمەتكە مۇناسىپ ئەمەس ئىكەنمىز. بىز (ئۇنى) بىلمەستىن قۇدۇققا تاشلىۋېتىپتۇق دەپ ئۆكۈنۈشتى (پۇشايمان قىلىشتى).

9. künkə təgi: غەربنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تېكىستتە ھەرەم ئەتراپىنى كۆرسىتىپ كەلگەن.

قاراخانىيلارغا دائىر يادىكارلىقلار

ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھ

قاراخانىيلار (خاقانىيە) ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەن. بىز بۇ يېزىقنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى (خاقانىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ ئاتايمىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى سۆزلەر ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بېرىلگەن. «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭمۇ ئاشۇ يېزىق بىلەن يېزىلغان نۇسخىلىرى بار. قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكىنىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى پۈتۈنلەي تاشلىۋەتمىگەن. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، قاراخانىيلارنىڭ ئوردا مەكتۇپلىرى يەنىلا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

XIV، XV ئەسىرگە كەلگەندە تۇرپان، قۇمۇل ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئۆزگەرگەندىن كېيىنلا، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئورتاق قوللىنىلىدىغان يېزىققا ئايلانغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بولسا، پەيدىن پەي ئىشلىتىلىشتىن قالغان.

ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملا

قائىدىسى كېيىن "چاغاتاي يېزىقى" دەپ ئاتالغان يېزىقنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. چاغاتاي يېزىقى ۋە ئۇنىڭ ئىملا قائىدىسىگە دائىر بىلىملەر "چاغاتاي تىلى دەرسلىكى"دە بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، دەرسلىكىمىزدە كونا ئۇيغۇر يېزىقى ئۈچۈن ئايرىم بەت ئاچمىدۇق.

ئەتەبەتۇلھەقايىق (پارچە)

ئەدىب ئەخمەت بىننى مەخمۇت يۈكنەكى

A

بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم

I

ئاللانىڭ مەدھىيىسى ھەققىدە[1]

1. Ilaḥi ɵküx ḥəmd ayurmən sanga
   Səning rəḥmətingdin umarmən onga

2. Sənamu ayuqay səza bu tilim
   Unarqa ayayin yari bər manga

3. Səning barlīḳingḳa tanuḳluḳ bərür
   Jəmad janwar uqqan yügürgən nənggə

4. Səning birlikinggə dəlil arḳaqan

[1] ماۋزۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قولىيازما نۇسخىلىرىدا ئەرەبچە يېزىلغان.

Bulur bir nəng iqrə dəlillər migə

5. Yoķ ərdim yaratting yana yoķ ķilip
Ikinq bar ķilursən muķirmən munga

6. Aya xək yol inda yiligli odum
Kəl ottin əzüng yul əlümdin əngə

7. Yaratti ol uqan tününg kündüzüng
Udup biri birkə yorir əng songa

8. Tünətür tününgni kününg kitərip
Tününg kitərip baz yarutur tanga

9. Əlügdin tirig ḩəm tirigdin əlüg
Qiķarur kərürsən muni kəd anga

10. Bu ķudrət idisi uluq bir bayat
Əlüglərni tirgüzmək asan anga

II

پەيغەمبەر مەدھىيىسى ھەققىدە

11. Əxit əmdi ķaq səz ḩəbib fazlidin

Uķux ḩux yititip sezümni anga

12. Ol ol ḩalķ talusi kixi ķutluqi
Terütmixtə yoķ bil anga tux təngə

13. Rasullar erüng yüz bu ol yüzkə kez
Ya ular ķizil əng bu əngkə məngə

14. Aning egdisindin tatir bu tilim
Aning mədḩi bolsa xəkər xaḩd anga

15. Bu kün təgsu məndin dürüd ol yarin
Ə lig tuttaqimeə əgirsə munga

Ⅲ

تۆت سەھابە مەدھىيىسى ھەققىدە

16. Yimə tert ixingə idürmə səlam
Ulardin usanmaķ ķaqan ol manga

17. Ə tiķ birlə Faruķ üqünq Zinnurəyin
Ə li tertilənqi ol ərsig tonga

18. Kim ərsə bu tert ixkə bəd itiķat
Tutar ərsə ning ləin idürmən anga

19. Ilahi kəqürgən idimsən kəqür
Nəqə mə hətalīq kul ərsəm sanga

20. Manga bolsa fəzling kutuldī ezüm
Əgər bolsa ədiling katīqlīk manga

IV

بۈيۈك ئەمىر مۇھەممەت داد ئىسپەھسالار بەگ
مەدھىيىسى ھەققىدە

21. Aya til terüt mədh etünigil kanī
Mən artut kilayīn xahimka anī

22. Xahim mədhi birlə bəzəyin kitap
Okīqlī kixining səwinsun jani

23. Əgü bilməz ərkə egüt egrətür
Anīng birru yudi bəd'i ihsani

24. Ol ol əkl ukux hux hirədkə məkan
Bilig məidini həm fəzilət kani

25. Simaktin ədizrət tutar himmət ol
Səhasi məkarim iki dərmani

26. Rəiyyət ķa muxfi ķ səlim til ḩəlim
Wəlekin buxarda xərə arslanī

27. Səlabət iqintə emər təg ərip
Səhawət səma ḩət tutar Osmani

28. Tətikliktə kəndü Ayastīn ozup
.Dad insap tutar qin Anuxirwani

29. Anīng bahxixindin bulīt uwtanur
Bu səz bütün qin tutar düxməni

30. Aya xa ḩim ərdəmlərin sana qan
Sanarmu ədiz ķum uxa ķ tax sanī

31. Siyasət riyasət ķiyasət kərəm
Ziyadət ula ədl əxit u ķ munī

32. Yəmən məjd mürüwwət fütüwwət u qan
Ata ķildī xa ḩım ķa bu jümləni

33. Əküx az təp aymaz pəzirlər təngiz
Bulīt hədyə ķilsa uxa ķ ķətrəni

34. Təngizdin kərimrək xaḩim mīng ķata
Ķobul ķilsa tang yoķ bu az ḩədyəni

V

كتابنىڭ يېزىلىشى ھەققىدە

35. Dad Ispəḩsalar bəg üqün bu kitap
Qīkardīm azunda atī ķalsu təp

36. Kitabimni kərgən əxitgən kixi
Xaḩimni dua birlə yad ķīlsu təp

37. Anīng wuddi birlə kəngüllər tolup
Anīng yadī birlə azun təlsu təp

38. Kidinki kəligli kixilər ara
Anīng zikri tangsuķ ədiz bolsu təp

39. Bəzədim kitapni nəwadir səzün
Baķīqlī oķīqlī asīq alsu təp

40. Bələk īddīm anī xaḩimķa mən ək
Həwadarlīķīmnī tükəl bilsun təp

VI

بىلىمنىڭ پايدىسى ۋە بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى ھەققىدە

41. Biligdin ururmən səzümgə ula
Biligligkə ya dost əzüngni ula
Bilig birlə bulnur səadət yoli
Bilig bil səadət yolini bula

42. Bəhaliq dinar ol biliglig kixi
Bu jahil biligsiz bəhasiz bixi
Biliglig biligsiz kaqan təng bolur
Biliglig tixi ər jahil ər tixi

43. Səngəkkə yilig təg ərənkə bilig
Ərən kərki əkl ol səngəkning yilig
Biligsiz yiligsiz səngək təg hali
Yiligsiz səngəkkə sunulmaz əlig

44. Bilig bildi boldi ərən bəlgülüg
Biligsiz tiriglə yitük kərgülüg
Biliglig ər əldi ati əlmədi
Biligsiz tirig ərkən ati əlüg

45. Biliglig biringə biligsiz mingin
Təngəgli təngədi biligning təngin

Ba ķa kərgil əmti u ķa sīnayu
Nə nəng bar bilig təg asī qlī əngin

46. Bilig birlə alim yo ķar yo ķladī
Biligsizlig ərni qəkərdi ķodī
Bilig yind usanma bil ol ḩək rəsul
Bilig Qində ərsə siz ar ķang tədi

47. Biliglig biligni ədərgən bulur
Bilig tat ķīn ay dost biliglig bilür
Bilig bildürür bil bilig ķədrini
Biligni biligsiz otun nə kīlur

48. Biligsizkə ḩəķ səz tatī qsiz ərür
Angar pənd nəsi ḩət asī qsiz ərür
Nə türlüg arī qsiz arir yuma kīn
Ja ḩil yup arīmaz arī qsiz ərür

49. Biliglīg kixi kər bilür ix ədin
Bilip itər ixni əkünməz kidin
Kamu q türlüg ıxtə bılıgsız ongı
Əkünq ol angar yo ķ ong anda adīn

50. Biliglig kərəklig səzüg səzləyür
Kərəksiz səzini kəmüp kizləyür

Biligsiz nə aysa ayur uķmadin
Anīn ɵz tili ɵz baxīnī yəyür

51. Bilig birlə bilnür tərütgən idi
Biligsizlig iqrə ķanī həyir yədi
Bilig bilməgəndin bir anqa bodun
Ɵz əlgin but ətip idim bu tədi

52. Biliglig sɵzi pənd nəsiħət ədəb
Biligligni ɵgdi əjəm ħəm ərəp
Tawarsīz ķa bilgi tükənməz tawar
Nəsəbsiz ķa bilgi yirilməz nəsəp

XIII

زامانىنىڭ بۇزۇقلىقى ھەققىدە

116. Məjaz boldi dostluķ ħəķiķət ķanī
Mingər dostta biri bulunmaz kəni
Ɵküxrək kixining iqi qadir ərür
Kəni dostung ərsə taxī bil munī

117. Bu kün bu azunda kixilik isiz
Kani ķanqə bardi kixilik isiz
Wəfa kəli suqlup kurup yullarī
Jəfa toldī taxtī təngizdin ədiz

118. Ķanī əḩd əmənət ķanī ədgülüg
Kidin kündə hayr ix mə kətrülgülüg
Baxī bardī həyrnīng songī bar ɋusī
Өngī kəldi xərrning songī kəlgülüg

119. Azum boldī udwan jəfa jəwr bilə
Ķanī bir wəfalīɋ bar ərsə tilə
Sən artaķ sən anīn azun artadī
Nəlüg bu azunķa ķilursən gilə

120. Olərip ərdi islam ɋərip boldī baz
Ibadət riya boldī abid məjaz
Hərabat oramī bolup abadan
Harab boldī məsjid bodum binəmaz

121. Əməl ķoddī alim wə zaḩid wərə (ۋەرەئ)
Arif rəķs qiķarīp ətər hux səma (سامائ)
Bidəitin yīɋīɋlī kixi ķalmadī
Anīn künd ə arta turur bu bidə(بىدەئ)

122. Ķani əmrü məruf (مەئرۇف) ķilur ədgü ər
Ķanī kəndü ədgü kixi turɋu yər
Yirər sən zəmanəngnī həlķīn ķodup
Zəmanəngni yirmə kixisini yir

123. Kim ol yüzqi ərsə kixi yigi ol
Kərək ərəs yiglig yorī yüzqi bol
Kim ol yolluq ərsə aning yolī yok
Kim ol yolsuz ərsə angar kingrü yol

124. Aya artak ixlig səwinqin salīn
Səning ruzgaring bu kəngülqə kilīn
Tiləkqə tiril inq fariq kadqusuz
Nə yərkə yīqar baz səni nə tilīn

125. Uwut yitti yindip bulunmaz yidi
Həlal yigli kanī kərünməz bodī
Həlal kəndü kayda bu kün kanī kim
Həramni yəyürdə həram təp yədi

126. Bodum mallīq ərkə urup yüzlərin
Təzü kul kilurlar azad əzlərin
Kim ol malsīz ərsə ol ərni kərüp
Yüz əwrüp kəqərlər yumup kəzlərin

127. Aya malka suk ər yakīn bil bu mal
Bu kün kadqu sakīnq yarīn yük wəbal
Həram ərsə maling əzap ol songī
Hisap ol əgər bolsa maling həlal

128. Nəlük malka munqa suk ol bu əzüng
Kəngüldə qəming ol tilingdə səzüng
Barursən bu maling yaqingka kalur
Uyadip birurlər sarinqu bəzüng

129. Səning maling ol mal axindurdukung
Sanga həsrət ol tək tutup turdukung
Bu kün kəndü süqüg bu tərmək sanga
Aqiq bolqa yarin kodup bardukung

130. Bu azun məzəsi katiqliq məzə
Izasi əküxrək məzəsi aza
Əsəl kayda ərsə bilə ərisi
Əri zəhri tatqu əsəldin oza

131. Hünərliqka azun wəfasizrak ol
Hünərsizka mundin jəfa azrak ol
Əünər birlə dəwlət birikməkligi
Bulunmaz kamuq kizda ol kizrak ol

132. Nə yazdi azunka bu sahip hünər
Nəgükə bu ani ulaxu kinar
Həsislərni kətrüp nəfisni qalip
Azu kutsuz azun karipmu munar

133. Aya ḳükmin azun tapa üggüqi
Yirip muni birər yana əggüqi
Uqan ḳəkmi birlə kəlür kəlgən ix
Aning əmri birlə təgür təggüqi

134. Azunka bu səküx məlamət nəlik
Ḳəzalar yorit ḳan yarat ḳan məlik
Ḳəza birlə sanqlu ada ḳḳa tıkən
Ḳəza birlə ilnur tuza ḳḳa əlik

135. Kamuq təgdəqi nəng kəzadin ərür
Uḳuxsizlar ani səbəbdin kərür
Ḳəza birlə uqqan ḳali ḳ ḳuxlari
Ḳari ḳa ḳonar ḳəm ḳəfaskə kirür

136. Ḳəza kəlsə yügrük yügürməs urup
Ḳəza ḳayturulmaz katiq ya ḳurup
Sanga rənq anga gənq birigli uqan
Jəza kilma ya rənq idisi tarup

كىتاب ئىگىسىنىڭ ئۆزۈرى ھەققىدە

137. Bitidin kitapni məwaiz məsəl
Okisa tatir til yomix tog osol
Kim ərsə bu səzgə adinlar səzin

Təngəsə təngədi durust ķa bədəl

138. Ədip əhmət atīm ədəp pənd sezüm
Sozüm munda ķalur barur bu ezüm
Kəlür küz kəqər yaz barur bu emür
Tükətür emürni bu yazīm küzüm

139. Anīn ux qīķardīm bu Türki kitap
Kərək ķil tap ay dost kərək ķil itap
Bitidim bu tangsuķ turaf sezlərin
Ķalī barsa ezüm sezüm ķalsu təp

140. Anīn uz ərür bu kitap bir sezük
Talulap kəltürdüm kəmixtin qezük
Nəwadir süzük az bolur ḥəl eküx
Quz ətləp bulur ķiz uquzi bez ek

141. Aya məndin kidin kəligli muni
Oķisang duada unītma məni
Sanga ḥədya ķildīm bu tangsuķ sezüm
Manga ḥədyə ķilsu dua təp səni

ئەدىپ ئەخمەت ھەققىدە

I

(مۇئەللىپى نامەلۇم)

142. Toqa kərm əz ərdi ədibning kezi
Tükədi bu on tərt bab iqrə sezi
Yaqan bolsa yüklüg ezənində zər
Anīng tüxi bolqay bu seznüng azī

II

ئەمىر سەيفەددىن

143. Ədiblər ədibi fazillar baxī
Gehərdin sez aymīx egüt sez bixi
Oqan rəhmət ītsun bu saət anga
Yarīn kopsa bolsun yaranlar ixi

III

بۈيۈك ئەمىر ئارسلان خوجا تارخان

144. Ədibning yəri atī Yüknək ərür
Safalīq əjəp yər kengülləri yarur

145. Atasī atī Məhmudi Yüknəki
Ədib Məhmut oqlī yok ol hiq xəki

146. Kitabning atı ərür ətəbətul
Həkayik ibarət ərəbtin usul

147. Tamami ərür kaxqari til bilə
Ayī tmix ədib rikkati dil bilə

148. Əgər bilsə kaxqar tilin hər kixi
Bilur ol ədibning nə kim aymixī

149. Kixi tilni bilsə bilür mənisin
Bilürmən təsə ayb əzi bilməsin

150. Kəp ilin kərür biz ədib səzini
Bilə bilməgəndin ular əzini

151. Əyibka koyuptur həlayik ara
Oləlat mənilərni ayītmīx yana

152. Səbəb ərdi bu ix bitidük kitap
Kərək kil ijabət kərək kil itap

153. Bilip tutsa hər kim ədibning səzin
Həlayik ara ol güzinlər əzin

سۆزلۈك

1. abadan	120	ئاۋات
2. abid	120	ئېتىقادچى، ئىبادەت قىلغۇچى
3. anīn ux	139	شۇنىڭ ئۈچۈن
4. anga-	9	ئاڭقىرماق، چۈشەنمەك
5. artaķ	119	بۇزۇق، يامان
6. arif	121	بىلگۈچى
7. artut	21	سوۋغا، ھەدىيە
8. arķa-	4	ئىزدىمەك، ئاقتۇرماق
9. arīl-	48	ئېرىمەك
10. arīqsīz	48	مەينەت، كىر
11. axīndur-	129	يولغا سالماق، كەتكۈزمەك
12. aya	6	ھەي
13. balıxix	29	ئىھسان، رەھىم-شەپقەت
14. bayat	10	تەڭرى، خۇدا
15. baz	8	قايتا، يەنە
16. bidə(بىدەئ)	121	بىدئەت، يات دىندىكىلەر
17. birr	23	ياخشىلىق، ساۋابلىق
18. bux-	26	غەزەپلەنمەك، ئاچچىقلانماق
19. bədi	23	مىسلىسىز، ئالىيجاناب
20. bədəl	137	يالغان، ساختا
21. bələk	40	سوۋغا
22. dad insap	28	ئادالەت ۋە ئىنساپ
23. dürüt	15	سالام

24.	fariz	124	راھەت، ھالاۋەت، ھۇزۇر
25.	fəzl	11	پەزل، پەزىلەت
26.	fütüwwət	32	مەردلىك
27.	gilə	119	شىكايەت
28.	gənq	136	غەزىنە
29.	hirəd	24	ئەقىل، پەم-پاراسەت
30.	hərabat	120	مەيخانا
31.	həsis	132	پەس، رەزىل
32.	həyir	51	ياخشىلىق، خەيرلىك
33.	idi	10	ئىگە
34.	ijabət	152	قوبۇل قىلىش
35.	isiz	117	ناچار، ئەسكى
36.	isiz	117	ئىسسىت
37.	it-	49	قىلماق، ئەتمەك
38.	itap	139	ئەيىبلەش
39.	iḥsan	23	ئىھسان، شەپقەت
40.	jud	23	مەردلىك
41.	jəmad	3	ئۇيۇل تاش، مەدەن
42.	kixilik	117	ئىنسانلىق، كىشىلىك
43.	kizlə-	50	كۆممەك، تاشلىماق
44.	kərəm	31	كەڭ قورساقلىق
45.	ləin	18	لەنەت
46.	mun-	132	قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالماق، ئاجىزلاشماق
47.	muxfiķ	26	شەپقەتلىك، رەھىملىك

48.	muķir	6	ئىقرار، ئىشىنىش
49.	mədin	24	ئوچاق، مەنبە
50.	məjaz	120	ساختىلىشىش
51.	məjd	32	شەرەپ
52.	məkan	24	ماكان
53.	məkarim	25	كەڭ قورساق، مەرد
54.	məlamət	133	قارىلاش، ئەيىبلەش
55.	məwaiz	137	نەسىھەت، ئۆگۈت-نەسىھەت
56.	mürüwwət	32	ئادەمگەرچىلىك، ئىنسانچىلىق
57.	nəfis	132	ئەزىز، چىرايلىق، نەپىس
58.	nəwadir	140	نادىر، ئاز ئۇچرايدىغان، قىممەتلىك
59.	odun-	6	ئويغانماق
60.	ong	1	(1) ئالدى، ئىلگىرى؛ (2) ئوڭ (3) قىممەت
61.	oram	120	مۆھىت، كەيپىيات
62.	otun	47	ئەخمەق، دۆت
63.	pərizlə-	33	قوبۇل قىلماق
64.	qal-	132	تاشلىماق، يەرگە ئۇرماق
65.	quz ətləs	140	زەرلىك ئەتلەس
66.	qəzük	140	كېرەكسىز، نامرات
67.	riya	120	ساختىلىق
68.	riyasət	31	رىياسەت، باشقۇرۇش
69.	riķķat	147	(1) يۇمشاق؛ (2) چىن
70.	ruzgar	124	زامان، دەۋر، كۈن
71.	rəiyyət	26	رەئىييەت، پۇقرا

72. rənq	136	كۆلپەت، كېلىشمەسلىك
73. rəḳs	121	ئويۇن، ئۇسسۇل
74. salin-	124	يۆرمەك، كەزمەك
75. sarinqu	128	كېپەنلىك
76. saḥip ḥünər	132	ھۈنەرۋەن، ھۈنەر ئىگىسى
77. suqul-	117	سۇغالماق، ئازلىماق، قۇرۇماق
78. suḳ	127	ئامراق، ھېرىس
79. səha	25	سېخىي، مەرد
80. səlabət	27	غەيرەت-شىجائەت، كۈچ-قۇدرەت
81. səlim	26	لىللا، توغرا
82. səmaḥət	27	ئالىيجانابلىق
83. səna	2	مەدھىيە، ماختاش
84. səza	2	مۇۋاپىق، مۇناسىپ
85. səküx	133	سۆكۈش، ئەيىبلەش، قارىلاش
86. talu	12	سەردەر، ئېسىل
87. tanuḳluḳ	38	گۇۋاھلىق
88. tangsuḳ	38	مىسلىسىز، ھاڭ-تاڭ قالارلىق
89. tang yoḳ	34	ئەجەپ ئەمەس، ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس
90. tatiqsiz	48	تېتىقسىز
91. tırıl-	124	ياتىماق، تىرىكچىلىك قىلماق
92. turaf	139	گۈزەل، چىرايلىق
93. təng	45	سالماق، قەدىر، قىممەت
94. təngə-	10	تەڭلەشتۈرمەك، سېلىشتۇرماق
95. tətiklik	28	ئەقىللىق، زېرەكلىك

96. tərüt-	21	ياراتماق، تۆرەلدۈرمەك
97. təzü	126	پۈتۈنلەي
98. tükənməs	52	تۈگىمەس، پۈتمەس
99. ud-	7	ئەگەشمەك، ماسلاشماق
100. udwan	119	ئۆچمەنلىك
101. ula-	150	ئازابلانماق، ئۇۋۇلانماق
102. ula-	31	ئۇلىماق، قوشماق
103. ulaxu	132	ئۈزلۈكسىز، ئۈزۈلمەي، داۋاملىق
104. uquz	140	(1) ئاسان؛ (2) ئەرزان
105. usan-	16	تانماق، ۋاز كەچمەك، يۈز ئۆرۈمەك
106. uwtan-	29	ئۇياتماق، خىجىل بولماق
107. uwwut	125	ئۇيات، ئىزا
108. uɋan	7	خۇدا، ئاللاھ
109. uķuxsīz	135	بىلىمسىز، ئوقۇمىغان
110. uķux ḩux	11	ئەقىل-ھوش
111. wudd	37	مۇھەببەت
112. wərə	121	تەقۋادارلىق
113. xərr	118	يامانلىق
114. xəḩd	14	بال، ھەسەل
115. yari	2	كۈچ، قۇۋۋەت
116. yarīn	15	ئەتە
117. yaɋan	142	پىل
118. yaķīn bil-	127	ھەقىقىي بىلمەك، راستىنلا بىلمەك
119. yind-	46	ئىزدىمەك
120. yir-	122	ئەيىبلىمەك، زارلانماق

121.	yiril-	52	ئۈزۈلمەك
122.	yitit-	11	يەنكۈزمەك
123.	yorīt-	134	يولۇقتۇرماق، كەلتۈرمەك
124.	yoķla-	46	كۆتىرىلمەك، يۇقىرىلىماق، ئۆسمەك
125.	zikr	38	ئەسكە ئېلىش، سۆزلەش
126.	ziyadət	31	زىيادە، زىيادەت
127.	q̧adr	116	ۋاپاسىز
128.	q̧ələt	152	خاتا
129.	q̧ərip	120	غېرىب، مۇساپىر، يات
130.	ḩəbib	11	پەيغەمبەر
131.	ḩəlim	26	يۇمشاق
132.	ḩəmd	1	مەدھىيە
133.	ḩəwadarlīķ	40	ھەۋادارلىق، تەشەببۇس
134.	ḩəzl	140	ھەزىل، سۆز-چۆچەك
135.	ķarī	135	شاخ
136.	ķatīq̧liq̧	130	ئارىلاشما، ئارىلاشتۇرۇلغان
137.	ķatīq̧liķ	20	پالاكەت، قىيىنچىلىق، قاتتىقلىق
138.	ķiyassət	31	قىياسەت، يىراقنى كۆرۈش
139.	ədgülüg	118	ياخشىلىق، ساۋاپلىق
140.	ədiz	20	ئېتىز، چۆل
141.	ədl	20	ئادالەت
142.	ədər-	47	ئىزدىمەك
143.	əməl ķod-	121	ئەمەل قىلىشنى قويماق
144.	əng	13	مەڭىز، يۈز
145.	ərsig	17	قەھرىمان، باتۇر

146. əd	49	ۋاقت، پەيت
147. əggüqi	133	مەدھىيىلىگۈچى، ماختىغۇچى
148. əgü	23	مەدھىيە، ماختاش
149. əkün-	49	ئۆكۈنمەك، پۇشايمان قىلماق
150. əkünq	49	پۇشايمان، ئۆكۈنۈش
151. ətün-	21	سۇنماق، ھەدىيە قىلماق
152. əgüt	23	مەدھىيە، ماختاش
153. üggüqu	133	يۇرگۈزگۈچى

خاس ئىسىملار

1. Anuxirwan	28	ئانۇشىرۋان (ئادەم ئىسمى)
2. Ayas	28	ئاياس (ئادەم ئىسمى)
3. Dad Ispəhsalar bəg	35	دات ئىسپەھسالار بەگ (ئادەم ئىسمى)
4. Paruk	17	پارۇق (ئۆمەر)
5. Qin	46	چىن (جۇڭگو)
6. Simak	25	سىماك يۇلتۇزى
7. Xərə	26	شەرە (يەر نامى)
8. Yüknək	144	يۈكنەك (يەر ۋە ئادەم ئىسمى)
9. Zinnurəyin	17	زىن نۇرەيىن (ئوسمان)
10. ķaxqər	147	قەشقەر
11. əjəm	52	ئەجەم (يەر نامى، پېرسىيەنى كۆرسىتىدۇ)

12. əli	17	ئەلى
13. ətik	17	ئەتىق (ئابابەكرى)

ئىزاھ

1. ئەخمەت يۈكنەكى ۋە ئەتەبەتۇلھەقايىق:

ئەخمەت يۈكنەكنىڭ تولۇق ئىسمى ئەدىپ ئەخمەت بىننى مەخمۇت يۈكنەكى بولۇپ، يۈكنەكلىك مەخمۇتنىڭ ئوغلىدۇر. ئەخمەت يۈكنەكنىڭ تەرجىمىھالى توغرىسىدا ھازىرغىچە يېتەرلىك مەلۇمات يوق. بىز «ئەتەبەتۇلھەقايىق»تا تەمىن ئېتىلگەن قىسمەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئۇنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ئاتاغلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى دەپ قارايمىز.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان، ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە، قەشقەر تىلى بىلەن يېزىلغان دىداكتىك داستان. ئۇنىڭدا ئىلىم-مەرىپەتنىڭ پايدىسى، بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى، تىلنى مۇھاپىزەت قىلىش، سېخىي بولۇش، بېخىل بولماسلىق قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەر گۈزەل ئۇسلۇب، ئوبرازلىق مىساللار بىلەن بايان قىلىنغان. بۇ قاراشلار ئەينى دەۋر ئۈچۈن زور ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى. لېكىن دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئەسەردە يەنە بىرمۇنچە پاسسىپ قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بىز ئەسەرنى ئۆگەنگىنىمىزدە ئۇنىڭ ئىلغارلىققا ئىگە مېغىزلىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرلىكتە، ئۇنىڭدىكى پاسسىپ شاكاللارغا تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولۇشىمىز كېرەك.

ھازىر بۇ ئەسەرنىڭ ئۈچ خىل قولىيازما نۇسخىسى بار: بىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان سەمەرقەنت نۇسخىسى (A نۇسخا)، ئىككىنچىسى،

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا قۇرمۇ قۇر پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن ئىستامبۇل نۇسخىسى (B نۇسخا)، ئۈچىنچىسى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ئىستامبۇل نۇسخىسى (C نۇسخا)، (B نۇسخىسى بىلەن C نۇسخىسىدا ئەسەر نامى «ھىبەتۇلھەقايىق — ھەقىقەتلەر سوۋغىسى» دەپ تىلغا ئېلىنغان) بولۇپ ھازىر تۈركىيەدىكى مۇناسىۋەتلىك كۈتۈپخانىلاردا ساقلانماقتا.

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپلا قالماي، ئۇيغۇر تىلى تارىخىنى ئۆگىنىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 1. ḥamd سۆزى "مەدھىيە" دېگەن مەنىدە بولۇپ، كۆپرەك "ئاللاھ"نىڭ مەدھىيىسى ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. «ئەتەبەتۇلھەقايىق»تا "مەدھىيە" ئۇقۇمى ئۈچۈن ḥamd دىن باشقا يەنە ɵgüt ، ɵgü ، məd ḥ ، ɵgdi ، səna قاتارلىق سۆزلەرمۇ قوللىنىلغان. بۇ سۆزلەر مەنبە جەھەتتىن پەرقلىنىشمۇ (مەسىلەن، məd ḥ ، səna ، ḥamd ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن. ɵgüt ، ɵgü ، ɵgdi تۈركىي تىللارغا ئورتاق سۆزلەر)، لېكىن مەنىسى ئومۇمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇنداق ئەھۋال (يەنى تەڭ مەنىلىك ياكى مەنىداش سۆزلەرنىڭ تەڭ ئىشلىتىلىشى) «ئەتەبەتۇلھەقايىق»تا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭغا دائىر مىساللارنى كۆپلەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

3. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 3 -a (-ə) : «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاپىيە تەلەپىدىن ئىسىملارغا (ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە) -a قوشۇلغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ. بىز ئەسەرنى ئۆگىنىشىمىزدە قاپىيە تەلەپىدىن قوشۇلغان a نى يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ قەدىمكى شەكلى -a (-ə) دىن پەرقلەندۈرۈشىمىز كېرەك. مەسىلەن، nəngə نى "نەرسە، شەيئىي" دەپ چۈشىنىش كېرەككى، "نەرسىگە" دەپ

چۈشـىـنـىشتىن ساقلىنىش كېرەك. بۇ شېئىردا ئۇچرايدىغان mingə، aza، munga، məngə، tux-təngə، tanga، songa، anga لاردىمۇ -a (-ə) يوْنولۇش كېلىش ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەيدۇ.

4. «ئەتـەبەتـۇلھەقايىق» 6 -gli (-kli، -qili، -kili، -gili، -kili): پىئىلنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى. ئومۇمەن دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچىنىمۇ كۆرسىتىپ ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. (خەۋەر بولۇپ كېلەلمەيدۇ). مەسىلەن:

yiligli	=	يۈرگەنلەر
o kïqlï	=	ئوقۇغانلار
kəligli	=	كەلگەنلەر
ba kïqlï	=	كۆرگەنلەر
təngəgli	=	تەڭلەشتۈرگەنلەر
yï qïqlï	=	يىغقانلار

5. «ئەتـەبەتـۇلھـەقـايـىق» 7 -qan (-kan، -gən، -kən): پـىئىلدىن ئىسىم خاراكتېرلىك (ئاساسەن ئىسىم ۋە سۈپەت) ياسىغۇچى قـوشـۇمچە. u->uqan (قادىر بولماق، ئىمكان بولماق) +qan دىن كەلگەن بولۇپ "خۇدا"، "ئاللاھ" دېگەن مەنىدە.

ھـازىرقـى ئـىستېمالىمىزدىكى "توغان، قاپقان، قورغان" قاتارلىق سـۆزلـەرمـۇ پىئىل ئۆزەكلىرىگە يوقىرىقى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلىشىدىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن.

6. «ئـەتـەبەتۇلھەقايىق» ətik17 :ətik " كونا، پىشـقـەدەم، بـۇزۇنـقى" دېگەن مەنىدە. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ بىرىنچى خەلىپىسى ئابابەكرىنىڭ يەنە بىر ئىسمى.

7. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» faruķ: Faruķ 17 ” گۈزەل، بەخت“ دېگەن مەنىدە. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى ئۆمەرنىڭ يەنە بىر ئىسمى.

8. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» Zinnurəyin 17: ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئۈچىنچى خەلىپىسى ئوسمان ئىبنى ئەففاننىڭ يەنە بىر ئىسمى. بۇ بىرىكمە zin — ئىككى — ۋە — royn — نۇرلۇق — دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ”ئىككى نۇرلۇق“ دېگەن مەنىدە. ئوسمان ئىبنى ئەففان ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى رۇقەييە ۋە ئۇممۇگۇسۇملارغا ئۆيلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئاشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

9. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» su 14- (sü-) : پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى Ⅲ شەخس قوشۇمچىسى. مەسىلەن:

təgsu	=	تەگسۇن
ķalsu	=	قالسۇن
ķilsu	=	قىلسۇن

10. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» Simak 25: يۇلتۇز نامى، سىماك يۇلتۇزى ئەرەب رىۋايەتلىرىدە ئەڭ ئېگىز يۇلتۇز دەپ قارىلىدۇ.

11. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» Xərə؛ Xərə arslani 26 يەر نامى، ئەرەب رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە Xərə نىڭ ئارسلانى ئىنتايىن قەھرلىك بولارمىش.

12. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» Ayas 28 : ئىلاھ نامى. ئەرەب رىۋايەتلىرىدە بۇ ئىلاھ ناھايىتى ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك ۋە قوللارغا گۈزەل ھۆسن ئاتا قىلغۇچى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

13. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» Anixurwan 28 : پىرسىيە ساسانى

سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ نامى.

14. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 129 aqīq bolqa: بۇ بىرىكمىدىكى bolqa <- bol- بولماق + qa- دىن كەلگەن. qa- بۇ بىرىكمىدە پۈتمىگەن ھازىرقى زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، شۇڭا aqīq bolqa نى "ئاچچىق بولىدۇ" دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. مەسىلەن:

Bu kün kəndü süqüg bu tərmək sanga

Aqīq bolqa yarīn kodup bardukung

تۇپلاش سەن ئۇچۇن تاتلىق (بولغىنى بىلەن)،

ئەتە تاشلاپ كېتىش ئاچچىق بولىدۇ.

15. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 147 Kaxqəri til (قەشقەر تىلى): كونكرېتنى قەشقەر شېۋىسىنى كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ماقال-تەمسىللەردىن نەمۇنە

1. Ⱪux ⱪanatīn, ər atīn.

(ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 48-بەت)

2. Ərməgükə əxik art bolur.

(...1-توم، 59-بەت)

3. Tilkə əz in'gə ürsə uduz bolur.

(... 1-توم، 76-بەت)

4. Əküz adaⱪī bolqīnqə, buzaqu baxī bolsa yik.

(... 1-توم، 81-بەت)

5. Sartnīng əzuⱪī ariq bolsa, yol üzə yər.

(... 1-توم، 90-بەت)

6. Anuⱪ otru tutsa, yoⱪⱪa sanmas.

(... 1-توم، 92-بەت)

7. Əringəngə əlik ⱪarī bəz üm tikəməs.

(... 1-توم، 158-بەت)

8. In'gən ingrəsə botu bozlar.

(1-توم، 163-بەت)

9. Bəx əmgək tüz ərməs.

(... 1-توم، 164-بەت)

10. Umayka tapinsa oqul bolur.

(... 1-توم، 167-بەت)

11. Əmiklik uraqat kesəkqi bolur.

(... 1-توم، 207-بەت)

12. Usukmixta sakiq kamuq suw kerümür.

(1-توم، 257-بەت)

13. Sakak biqar, sakal ohxar.

(... 1-توم، 372-بەت)

14. Yadaq atī qaruk, küqī azuk.

(... 1-توم، 494-بەت)

15. Kaqun karma bolsa, idisi ikki əligin təgir.

(... 1-توم، 533-بەت)

16. Yazīdakī süwlun ədərgəli, əwdəki takīqu īqqīnma.

(... 1-توم، 583-بەت)

17. Sundīlaq īxī ərməs ertügün təpmək.

(... 1-توم، 682-بەت)

18. Əwək singək sütkə tüxər.

(... 2-توم، 17-بەت)

19. Yoqurkanda artuk adak kesülsə üxiyur.

(... 2-توم، 193-بەت)

20. Küz kəligi yazīn bəlgürər.

(... 2-توم، 242-بەت)

21. Kiqikdə katīqlansa ulqadu səwünür.

22. Nəqəmə oqrak kədük ərsə yaqmurka yarar.

(... 3-توم، 50-بەت)

23. Yatnīng yaɋlīɋ tiküsində əznüng k̡anīɋ yudruk̡ yig.

(... 3-توم، 57-بەت)

24. Yīparlīɋ kəyürgüdin yīpar kətsə yidi k̡alīr.

(... 3-توم، 65-بەت)

25. Bilmix yək bilmədük kixidə yig.

(... 3-توم، 219-بەت)

26. Təwəy bədük ərsə, mayak̡ bədük ərməs.

(... 3-توم، 230-بەت)

27. Sapanda sandrīx bolsa, ərtkündə irtəx bolmas.

(... 1-توم، 307-بەت)

28. Buɋday k̡atīnda sark̡aq suwalur.

(... 3-توم، 330-بەت)

29. K̡urtɋa büdig bilməs yirim tar tir.

(... 3-توم، 354-بەت)

30. Təngsizdə təgirmən turɋursa, yaraɋsizda yar barīr.

(... 3-توم، 354-بەت)

31. Süsəgən udk̡a təngri məngüz bərməs.

(... 3-توم، 498-بەت)

32. Suw kərməginqə ətük tartma.

(... 3-توم، 580-بەت)

33. Kündə ərük yok̡, bəgdə k̡īyik̡ yok̡.

(... 1-توم، 95-بەت)

34. Ərkəq əti əm bolur, əqkü əti yəl bolur.

(... 1-توم، 128-بەت)

35. Izlik bolsa ər üldiməs, iqlik bolsa at yaɋrīmas.

(... 1-توم، 141-بەت)

36. Kəzdən yīrasa, kəngüldən ymə yīrar.

(... 3-توم، 500-بەت)

37. Arpasīz at axumas, arķasīz alp qərik sīyurmas.

(... 1-توم، 167-بەت)

38. Tatsīz Türk bolmas, baxsīz bərk bolmas.

(... 2-توم، 410-بەت)

39. Yər basruķī taɋ, bodun basruķī bəg.

(... 1-توم، 609-بەت)

40. Ədgülükni suw adaķīnda kəmix, baxīnda tilə.

(... 1-توم، 154-بەت)

41. Kiqik uluɋķa turuxmas, ķīrɋuy songķurķa ķarīxmas.

(... 2-توم، 126-بەت)

42. Kangdax ķuma urur ikdax ərü tartar.

(... 3-توم، 521-بەت)

43. Tatīɋ kəzrə, tikənig tüprə.

(... 2-توم، 409-بەت)

44. Barqin yamaɋī barqīnķa, ķarīx mamaɋī ķarīxķa

(... 3-توم، 35-بەت)

45. Yax ot küyməs, yalafar əlməs.

(... 3-توم، 63-بەت)

46. Yalnguk məngü tirilməs, sīnķa kirüp kirü yanmas.

(... 3-توم، 87-بەت)

47. Kowī ər kuduqka kirsə yəl alīr.

(... 3-توم، 312-بەت)

48. Birin birin ming bolur, tama tama kəl bolur.

(... 3-توم، 492-بەت)

49. Yazmas atīm yaqmur, yangīlmas bilgə yangku.

(... 3-توم، 518-بەت)

50. Yaqī ərür yalngukīng nəngi tawar, bilig əri yaqīsīn nəlik səwər.

(... 3-توم، 525-بەت)

سۆزلۈك

1. anuk	6	تەييار (نەرسلەر)، هازىرلانغان (نەرسلەر)
2. art	2	تاغ ئۈستى، تاغ چوققىسى
3. arkasīz	37	ياردەمچىسىز، تايانچىسىز
4. axu-	37	ئاشماق، قىر ئاشماق
5. barqīn	44	يىپەك
6. basruk	39	باستۇرۇق، باسقۇرغۇ
7. botu	8	بوتا، ئەركەك تۆگە
8. bərk	38	بۆك، دوپپا
9. büdik	29	ئۇسۇل
10. in	3	ئۇۋا
11. in'gən	8	هىنگان، ئۇرغاچى تۆگە

12. izlik	35	چورۇق
13. kirü	46	ئارقا، كەيىن
14. kədük	22	كېيىم
15. kəsürgü	24	خالتا
16. kəsəkqi	11	ئىشتەيلىك، تاماخور
17. kəsül-	19	(پۇتنى) سۇنماق
18. küni	27	كۈنچى، قىزغانچۇق
19. ohxa-	13	ئويناتماق، ئەركىلەتمەك
20. ohxanqīq	47	زوقلىنارلىق، ئوماق
21. opraķ	22	كونا، جۇلجۇل
22. qahxaķ	40	چوخچا تاش
23. qərik	37	(1) سەپ، قاتار، (2) قوشۇن، چېرىك
24. san-	6	ھېسابلانماق، سانالماق
25. sart	5	سودىگەر، كارۋان
26. sarķaq	28	قارمۇق
27. saķaķ	13	ساقاق، ئېڭەك
28. saķīq	12	ئالۋۇن
29. songķur	41	لاچىن
30. sundīlaq	17	سېرىق قۇشقاچ
31. süsəgən	31	ئۆسكەك
32. süwlün	16	قىرغاۋۇل
33. sin	46	گۆر، مازار
34. sīyu-	37	يىمىرمەك، بۇسمەك
35. tikü	23	پارچە، بۇردا

36. turux-	41	ئۆرۈشماق
37. tutun-	42	يانماق، تۇتاشماق
38. təgirmən	30	تۈگمەن
39. təngsiz	30	قاملاشمىغان، مۇۋاپىق بولمىغان
40. təwəy	26	تۆگە
41. tüb (~tüp)	43	تۈۋ، يىلتىز
42. uduz	3	قوتۇر
43. uldï-	35	ئۇلدىماق، قاپارماق
44. umay	10	بالا ھەمرىيى
45. uraqat	11	خوتۇن
46. yalafar	45	ئەلچى
47. yaz-	49	ئازماق، يېڭىلمەك، ئاداشماق
48. yoqurkan	19	يوتقان
49. yudruk	23	مۇش
50. karma bol-	15	تالانماق
51. karï	7	قارى (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىر گەزگە تەڭ)
52. karïx	44	يۈك
53. karïx=	41	قارشىلاشماق
54. kaqrul-	42	قۇرۇلماق
55. kurtqa	29	قىرى، قىرى ئەر
56. kusïnqïq	47	بىزارلىق، زېرىكىشلىك
57. kïrquy	41	قۇرغۇي
58. kïyïk	33	پىنۇيلىش
59. əmiklig	11	ئۈمىتلىدىغان بالىسى بار

60. ərməgü	2	هورۇن
61. ərin′gən	7	بويتاق
62. ərkəq	33	تېكە
63. ərsək	36	ئەرسىرىگەن
64. ərin gək	9	بارماق، قول
65. ərük (~irük)	18	پىرىق، چاك
66. əwək (~iwək)	18	ئالدىراڭغۇ، قورقۇنچاق
67. ədik (~üdik)	17	مۇھەببەت، سۆيگۈ
68. ətrügün	17	خامان
69. üm	7	ئىشتان
70. ür-	3	هۇۋلىماق
71. üxi-	19	توڭلىماق
72. īq qīn-	16	ئايرىلماق، قولدىن كەتمەك

خاس ئىسملار

1. Tat	38	(1) ئۇيغۇر (توخسى ۋە ياغما قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا؛ (2) مۇسۇلمان بولمىغانلار؛ (3) پارسلار

ئىزاھ

1. مەھمۇد قەشقەرى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»: ئالەمشۇمۇل ئۆلمەس ئەسەر «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى مەھمۇد

قەشقەرىنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدا «دىۋان»دا تەمىن ئېتىلگەن ۋە يېقىنقى تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىخ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئالىمنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەت قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، ئۆز ھاياتىدا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا بارسخانغا ھاكىم بولغان. ئانىسى بۇبى رابىيە ئۆز زامانىسىغا لايىق ئالىي مەلۇماتلىق ئايال بولغان.

ئالىم باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئائىلىسىدە ۋە ئوپالدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئالغان، ئالىي مەلۇماتنى قەشقەردىكى "مەدرىسى ھامىدىيە" ۋە "مەدرىسى ساجىيە"دە ئالغان. بۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا، ئالىم ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىپلا قالماي، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، تېبابەتچىلىك قاتارلىق ئىلىملەرنى ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن. ئۇ يەنە شۇ چاغدا ئومۇمىي ئادەت ۋە مەجبۇرىيەت ھېسابلانغان ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، نەيزىۋازلىق قاتارلىق جەڭ ماھارەتلىرىنىمۇ ئۆگەنگەن. 1058-يىلى ئوردىدا بولغان بىر قىرغىنچىلىقتا ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئالىم بەختىگە يارىشا ئامان قالغان. شۇندىن كېيىن، ئۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان شەھەر-قىشلاقلارنى، قىر-داللارنى 15 يىل كېزىپ يۈرۈپ، يازماقچى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. ئاخىرى 1072-يىلى باغداتقا بېرىپ، 1074-يىلغىچە بولغان ئىككى يىل ئىچىدە، يىغقان ماتېرىياللىرىنى رەتلەپ، «دىۋان»نىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى پۈتكۈزگەن. 1074 — 1076-يىللىرى قايتا تەكشۈرۈپ، تولۇقلاپ چىقىپ، ئۇنى ئاباسىيلار خەلىپىسىنىڭ 27-سى ئوبۇل قاسىم ئابدۇللابىننى مۇھەممەدىل مۇقتەدى بىئەمرىللاغا تەقدىم قىلغان.

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان»دا بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى قاتارلىقلارنى ئىزاھلىغىنىدا، ماقال-تەمسىل (200 دىن

ئارتۇق) ۋە قوشاقلار (300 دىن ئارتۇق) دىن مىسال كەلتۈرگەن. بۇ ماقال-تەمسىل ۋە قوشاقلار بىزنى XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئېغىز ۋە يازما ئەدەبىياتى توغرىسىدا مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. دەرسلىكىمىزگە نەمۇنە سۈپىتىدە بۇلاردىن بىر قىسمى تاللاپ كىرگۈزۈلدى. ئالىمنىڭ يەنە «كىتابى جاۋاھىرۇننەھۋى فىللۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى) دېگەن كىتابىمۇ بولغان.

2. «تۈركىي تىللار دىۋانى» 10 umay : umay ئەسلى شامانىزم ئېتىقادىدىكى ئاياللار ۋە بالىلارغا مېھىر-شەپقەت قىلغۇچى ئىلاھنىڭ ئىسمى. مەھمۇد قەشقەرى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ سۆز "بالا ھەمرىيى" دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. مەسىلەن:

Umayqa tapīnsa oqul bolur.

ئەشكە تېۋىنسا، ئوغۇل تاپار (كىم ئۇغۇت ئېشىغا خىزمەت قىلسا، ئوغۇللۇق بولىدۇ.)

3. «تۈركىي تىللار دىۋانى» 16 -gəli (-kəli ، -qalī ، -ķalī) : ھال پېئىل قوشۇمچىسى، ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى -gili (-kili ، -qili ، -ķili) بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

Yazīdaķī süwlün ədərgəli، əwdəki taķīqu īqqīnma

دالىدىكى قىرغاۋۇلنى ئۇۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇڭدىن قۇرۇق قالما.

4. «تۈركىي تىللار دىۋانى» 21 ulqadu (چوڭ بولغاندا): ulqadu ‹ uluq (ئۇلۇغ) + -ad- (ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە) | -u- (ھال پېئىل قوشۇمچىسى) دىن كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش قوش بوغۇملۇق بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئارىلىقىدا كەلگەن i ، ī ، ü ، u سوزۇق تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەر باشقا

قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەندە چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال بار. مەسلەن:

uluq	ئۇلۇغ	→	ulqad-	چوڭ بولماق
tulum	تۇلۇم	→	tulmun	تۇلۇمنى
kəküs	مەيدە	→	kəksi	كۆكسى، مەيدىسى
ķīķīr-	چاقىرماق	→	ķīķrīp	چاقىرىپ

5. «تۈركىي تىللار دىۋانى» 43 -rə (-ra): قەدىمكى يۆنۈلۈش كېلىش قوشۇمچىسى -qaru، -ķaru، -gərü، -kərü نىڭ قالدۇق شەكلى بولۇپ، يەنىلا يۆنۈلۈش كېلىش ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسلەن:

Tatīq kezrə, tikəning tüprə.

تاتىنىڭ كۆزىگە (ئۇر)، تىكەننىڭ يىلتىزىنى (يۇل).

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئەقلىيە ۋە قوشاقلاردىن نەمۇنە

I

ئەقلىيە

1. Alqil əgüt məndin oqul ərdəm tilə,
Boyda uluq bilgə bolup bilginig ula.
(ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 72-بەت)

2. Əgrən aning biligin kündə anga baru,
Kodkulikin tapingil Kkodqil küwəz naru.
(... 2-توم، 197-بەت)

3. Oqulum səngə kodurmən ərdəm əgüt humaru,
Bilgə ərig bulup sən bakkil aning taparu.
(... 3-توم، 597-بەت)

× × ×

4. Kəlsə kixi atma angar ərtər külə,
Bakkil angar ədgülügün aqzin külə.
(... 1-توم، 174-بەت)

5. Kəlsə uma tüxürgil, tinsin aning arukluk,

Arpa saman yaqutqil, bulsum atī yaruk̡luk̡.

(... 2-توم، 412-بەت)

6. K̡oldax bilə yaraxqil k̡arxīp adīn üdürmə,

Bək tut yawax tak̡aqu süwlin yazīn ədərmə.

(... 3-توم، 12-بەت)

7. Tawar yīqīp suw ak̡īn indi sak̡īn,

K̡orum kibi idisin k̡odī yuwar.

(... 3-توم، 27-بەت)

8. Yak̡īn yaquk̡ kərmədip nəngni kərur,

k̡adax taba īt kibi k̡ingru bak̡ar.

(... 3-توم، 27-بەت

9. Kiqig bolup yaqīnī yirgü əməs,

Ədgərmədip k̡odsa anī ilni k̡unar.

(... 2-توم، 38-بەت)

10. Yaqīng tapa titrü bak̡īp bügdəng bilə,

Oqrap k̡alī kəlsə səngə k̡arxu sülə.

(... 3-توم، 370-بەت)

× × ×

11. Əxidip ata ananginig sawlarīnī k̡adīrma,

Nəng k̡ut bulup güwəzlik k̡īlnīp yana k̡uturma.

(... 1-توم، 660-بەت)

12. Bulqak̡ əküx bolsa, k̡aqan bilging yitər,

Yangxuk̡ təlim sayrap anī tamqak̡ k̡atar.

(... 1-توم، 610-بەت)

13. Kəlsə k̡alī k̡atīqlīk̡ ərtər təyü səringil,

Ɵdlük ixin bilip tur anqa angar tirəngil. –
(... 3-توم، 321-بەت)

II

قوشاقلار

1

ئوۋ قوشاقلىرى

1. Yigitlərig ixlətü
Yiqaq yəmix irqatu
Kulan kəyik awlatu
Badram kilip awnalim
(ئويغۇرچە نەشرى 1-توم، 348-بەت)

2. Qaqri bərip kuxlatu
Tayqan idip tixlatu
Tilkə tonguz taxlatu
ərdəm bilə əgləlim
(... 2-توم، 502-بەت)

3. Kəqə turup yorur ərdim
Kara kizil bəri kərdüm
Katiq yani kura kordüm
Kaya kərüp baka aqdi

(... 3-توم، 303-بەت)

4. Itīm tutup ķodī qaldī
Anīng tüsin ķīra yuldī
Baxīn alīp ķodī saldī
Boquz alīp tükəl boqdī

(... 2-توم، 31-بەت)

2

قش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى

5. Kīx yay bilə toķuxtī
Kīngīr kəzin baķīxtī
Tutuxķalī yaķīxtī
Utqalīmat oqraxur

(ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 230-بەت)

6. Kīx yayqaru səwlənür
Ər at mənin yawrayur
Iglər yəmə sawrayur
Ət yin taķī bəkrixür

(... 3-توم، 379-بەت)

7. Ol ķar ķamuq ķīxīn inər
Axlīķ tarīq anīn ünər
Yawlaķ yaqī məndə tīnar
Sən kəlipən təbrəxür

(... 2-توم، 292-بەت)

8. Səndə ķopar qadanlar
Kudqu sinək yīlanlar
Dük mīng Kuyu tümənlər
Kudruķ tikip yügrüüxür

(... 3-توم، 501-بەت)

9. Yay ķīx bilə ķarīxtī
Ərdəm yasīn ķurīxtī
Qərig tutup kəruxti
Oķtaqalī ərtüxür

(... 2-توم، 130-بەت)

10. Balqīķ balīķ yuqrulur
Qīqay yawuz yīqrīlur
əringəkləri oqrīlur
Odquq bilə əwrixür

(... 1-توم، 329-بەت)

11. Səndə ķaqar sundīlaq
Məndə tīnar ķarlīqaq
Tatlīq ətər sunduwaq
Ərkək tixi uqraxur

(... 3-توم، 246-بەت)

12. Yīlķī yazīn atlanur
Otlap anīn ətlənür
Bəglər səmiz atlanur
Səwnüp əgür īsrīxur

(... 1-توم، 375-بەت)

3

جەڭ قوشاقلىرى

13.Əpkəm kəlip oqradim
Arslanlayu kəkr ədim
Alplar baxin toqradim
Əmdi məni kim tutar

(... 1-توم، 169-بەت)

14. Budraq yəma kudurdi
Alpaqutin adirdi
Süsin yənə kadirdi
Kəlgəlimək irkəxür

(... 1-توم، 195-بەت)

15. Usitqan koyax kapsadi
Umunqliq adax yaysadi
Ərtix süwin kəqsədi
Bodum anin ürküxür

(... اتوم، 210-بەت)

16. Tangqut süsin üxüklədi
Kixi ixin əlikledi
Ərin atin bəliklədi
Bolum bolup baxi tiqdi

(... 1-توم، 403-بەت)

17. Kəlingizləyü aktīmīz
Kəndlər üzə qiktīmīz
Furhan əwin yiktīmīz
Burhan üzə sīqtīmīz

(... اتوم، 447-بەت)

18. Tünlə bilə bastīmīz
Təgmə yangak pustīmīz
Kəsmələrin kəstimiz
Mīngla kərin bīqtīmīz

(... 1-توم، 564-بەت)

19. Təlim baxlar yuwaldīmat
Yaqī andīn yawaldimat
Küqi anīng kəwəldimat
Kīlīq kīnka küqin sīqdī

(... 1-توم، 515-بەت)

20. Kodruk katīq tügdimiz
Təngrig əküx əgdimiz
Kəmxip atīq təgdimiz
Aldap yana kaqtīmiz

(... 1-توم، 617-بەت)

21. Pəqkəm urup atlaka
Uyqur daki Tatlaka
Oqrī yawuz ītlaka
Kuxlar kəbi uqtīmīz

(... 1-توم، 629-بەت)

22. Kimi iqru oldurup
Ila süwin kəqtimiz
Uyqur tapa baxlanīp
Minglak əlin aqtīmīz

(... 3-توم، 323-بەت)

23. Yaqī bəgdin udukladī
Korüp süni adīkladī
Əlüm anī konukladī
Aqīz iqrə aqu saqdī

(...1-توم، 463-بەت)

24. Anī yətip süngülədi
Baxīn yanduru yangīladī
Ərən bayup müngilədi
Anīng alpīn kīra boqdī

(...3-توم، 553-بەت)

4

مۇھەببەت قوشاقلىرى

25. Yüknüp məngə imlədi
Kəzüm yaxīn yamladī
Baqrīm baxīn əmlədi
Əlkin bolup ol kəqər

(...3-توم، 113-بەت)

26. Kizləp tutar səwüklük

Adrīx küni bәlgürәr
Baxlīq kәzüg yapsama
Yaxī anīng sawru ḳar
(... 2-توم، 243-بەت)

27. Udik mәni küqәyür
Tün kün turup yīqlayu
Kәrdi kәzüm tawra ḳīn
Yurtī ḳalīp aqlayu
(... 3-توم، 353-بەت)

28. Kәglәr ḳamuq tüzüldi
Īwrīq idix tizildi
Sәnsiz әzüm üәldi
Kәlgin amul oynalīm
(... 3-توم، 180-بەت)

29. Aydīm angar sәwük
Bizni tapa nә әlük
Kәqting yazī kәrik
Ḳīrlar әdiz bәdük
(... 1-توم، 125-بەت)

5

مەرسىيە

30. Yaqī otīn әqürgәn

Toydīn anī kəqürgən
Ixlər üzüp kəqürgən
Təgdi oķī əldürü

(... 1-توم، 676-بەت)

31. Ķaqan kərsə anī türk
Bodun anƣa anīng aydaqī
Mungar təgir uluƣluķ
Munda naru kəslinür

(... 1-توم، 455-بەت)

32. Alp ər tonga əldimu
Isiz azun ķaldīmu
Ɵdlək əqin aldīmu
Əmdi yürək yīrtīlur

(...1-توم، 58-بەت)

33. Ərdi axīn taturƣan
Yawlaķ yaƣīq ķatarƣan
Boynīn tutup ķadīrƣan
Bastī əlüm aƣtaru

(...2-توم، 96-بەت)

34. Basmīl süsin ķumītti
Barqa kəlip yumītti
Arslan tapa əmitti
Korķup baxī təzginər

(... 2-توم، 456-بەت)

35. Aƣdī ķīzīl bayraķ

Toqdi ķara toprak
Yətxu kəlip oqrak
Tokxip anin kəqtimiz

(...3-توم، 253-بەت)

سۆزلۈك

(ئەقلىيەدىكى)

1.	aruķluķ	5	هارغىنلىق
2.	bolqak	12	ئەنسىزلىك، پىتنە-ئىغۋا
3.	bügdə	10	پىچاق، شەمشەر
4.	güwəzlik (~küwəzlik)	11	مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق
5.	kəd-	8	پايدا ئالماق، نەپ ئالماق
6.	küwəz	2	مەغرۇر، هاكاۋۇر
7.	naru	2	نېرى
8.	oqra-	10	(1) ئۇچۇنمەك؛ (2) مەيدانغا كەلمەك، پەيدا بولماق؛ يولۇقماق؛ (3) ئۇچرىمەك
9.	sərin-	13	سەۋرى قىلماق
10.	tirən-	13	پۇت تىرەپ تۇرماق، تىرەلمەك
11.	titrü bak-	10	دىققەت بىلەن قارىماق، تەپسىلىي كۆزەتمەك
12.	uma	5	مېهمان
13.	yangxuk	12	قۇرۇق گەپ

14.	yaruḳluḳ	5	يورۇق، ھالاۋەت
15.	yaqut-	5	يېقىنلاشماق، يېقىنلاشتۇرماق
16.	yaquḳ	8	يوغان، ئورۇق
17.	yirgü əməs	9	سەل قارىماسلىق
18.	yuw-	7	يۇمىلاتماق
19.	ḳadïr-	11	قايرىماق، رەت قىلماق
20.	ḳodur-	3	قالدۇرماق، قويماق
21.	ḳodḳuluḳ	2	كەمتەرلىك
22.	ḳorum	7	كەلكۈن، سەل
23.	ḳum-	9	تارتىنىۋالماق، شىلىنىۋالماق
24.	ḳutur-	11	قۇتۇرماق
25.	ḳïngru	8	قىڭغىر
26.	ədgər-	9	(1) ياخشى كۆرمەك؛ (2) ئاڭلىماق، تىڭشىماق؛ (3) تۈزەتمەك
27.	ɵgüt	1	ئۆگۈت-نەسىھەت، نەسىھەت
28.	ɵrtə-	4	ياندۇرماق، تۇتاشتۇرماق، كۆيدۈرمەك
29.	üdür-	6	كۆز سالماق، قارىماق

(قوشاقتىكى)

30.	adïḳla-	23	ھەيران قالماق، ئەجەبلەنمەك
31.	alpaqu	14	قەھرىمان، باتۇر
32.	aq-	22	ئاچماق، ئالماق، ئىگىلىمەك
33.	awna-	1	ئويناماق، كۆڭۈل ئاچماق

34. aq-	35	لەپىلدىمەك، جەۋلان قىلماق
35. aqla-	27	يىراقلاشماق
36. aqtar-	33	ئاغدۇرماق
37. badram	1	بايرام، توي
38. balqīķ balīķ	10	لاي-پېتىق
39. baxlīq	26	جاراھەت، يارا
40. bolun bol-	16	ئەسىر بولماق، تۇتقۇن بولماق
41. bəkrix-	8	ياخشىلانماق، چىڭىماق
42. bəliklə-	16	(1) غەنىمەت ئالماق؛ (2) تارتۇق قىلماق، سوۋغا قىلماق
43. bəqkəm	21	بەلگە، نىشان
44. dük	8	قانچە، نەچچە
45. imlə	25	ئىشارەت قىلماق، بىشارەت بەرمەك
46. irkəx-	14	توپلانماق، يىغىلماق
47. kəlingizləyü	17	سەلدەك، كەلكۈندەك
48. kəm(i)x-	20	(ئاتنى) ئىزەڭگۈلىمەك
49. kəq-	35	كېچىكمەك
50. kərik	29	كەڭ، پايانسىز
51. kəslin-	31	كېسىلمەك
52. kəsmə	18	چاچ، يايلا
53. kəwəl	19	ئاجىزلاشماق
54. kəg	28	ناخشا ئاھاڭى، كۈي
55. kəkrə	13	ھۆركىرىمەك
56. müngilə-	24	بەختكە ئېرىشمەك، نەپ ئالماق
57. odquq	10	ئوت، گۈلخان

58.	oqra-	13	تاشلانماق، سەكرىمەك
59.	oqrīl-	10	سىرقىرىماق
60.	pus-	18	يوشۇرۇن كىرمەك، بىسىپ كىرمەك
61.	qadan	8	چايان
62.	qaqrī	2	قارچىغا
63.	sawra-	6	ئازلىماق، يوقالماق
64.	sawruķ-	26	ئىچىپ تاشلىماق، بەلگە بەرمەك
65.	saq-	23	قويماق، سالماق
66.	sunduwaq	11	بۇلبۇل
67.	sundīlaq	11	(سىرىق) قۇشقاچ
68.	sələn-	6	ۋارقىرىماق، چىك سۆزلىمەك
69.	süngülə-	24	نەيزە سانجىماق
70.	tatur-	33	تېتىماق
71.	tawraķ	27	تېز، دەرھال
72.	taxla-	2	تاش ئاتماق
73.	toq-	35	كۆتىرىلمەك، ئۆرلىمەك
74.	təzgin-	34	ئايلانماق
75.	uduķla-	23	تەپ تارتماق، قورقماق، ھودۇقماق
76.	umunqlīq	15	ئىشەنچلىك
77.	usītqan	15	ئۇسسىتىلغان، چاڭقىتىلغان
78.	yamla-	25	سۈرتمەك، ئاۋلىماق
79.	yangīla-	24	ئالماشتۇرماق، يېڭىلىماق
80.	yapsa-	26	(كۆزنى) يۇماق
81.	yawal-	19	ياۋاشلانماق
82.	yawra-	6	چىڭىماق، مۇستەھكەملەنمەك

83. yaysa-	15	زىتلەشمەك
84. yaķix-	5	يېقىنلاشماق
85. yin	6	مۇسكۇل، بەدەن
86. yumit-	34	توپلانماق
87. yuwal-	19	دومىلىماق
88. yuqrul-	10	قاتماق
89. yiqril-	10	قىينالماق
90. yiķ-	17	يىقىتماق
91. ķadiir-	14	قايتۇرماق
92. ķatar-	33	چېكىندۈرمەك، ياندۇرماق
93. ķay-	3	قايرىماق، ئارقىسىغا قايرىماق
94. ķodruķ	20	قۇيرۇق
95. ķonuķla-	23	مېھمان قىلماق
96. ķudur-	14	قۇترىماق
97. ķudqu	8	چۈۋن
98. ķumit-	34	قوزغىماق، سەپەرۋەر قىلماق، ھاياجانلاندۇرماق
99. ķuyu	8	زىچ، قويۇق
100. əliklə-	16	زاڭلىق قىلماق، مەسخىرە قىلماق
101. əlkin	25	مۇساپىر
102. əlük	29	ئەركىلەش، ئويناش
103. əmit-	34	ئەگىلمەك
104. ərix-	10	ئورماق، چاپلاشماق
105. øg-	20	مەدھىيىلىمەك
106. øg(i)l-	2	ماختانماق

107. əpkə	13	غەزەپ، ئاچچىق
108. ərtü-	9	ئىنتىلمەك
109. üdik	27	مۇھەببەت
110. ürküx-	15	ئۈركمەك، قورقماق
111. üxüklə-	16	سوغۇقتا ھۇجۇم قىلماق
112. üzəl-	28	بىئارام بولماق
113. idi-	2	قوغلىماق، ئەگەشمەك
114. īsrīx-	12	چىشلەشمەك

خاس ئىسىملار

1. Alp ər Tonga	32	ئالىپ ئەر توڭا (ئادەم ئىسمى)
2. Basmīl	34	باسمىل (قەبىلە نامى)
3. Budraq	14	بۇدراچ (ئادەم ئىسمى)
4. Minglak	18	مىڭلاق (قەبىلە شۇنداقلا يەر نامى)
5. Oqrak	35	ئوغراق (قەبىلە نامى)
6. ərtix süwi	15	ئېرتىش دەرياسى

ئىزاھ

1. «(تۈركىي تىللار دىۋانى) قوشاق» 5 -qalīmat (-gəlimət) (-
مىقسەت ھال پېئىل قوشۇمچىسى بولۇپ، مەلۇم مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن :
ئىلىپ بېرىلىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ قوشۇمچە قاراخانىيلارغا دائىر
يازما يادىكارلىقلاردا، بولۇپمۇ «دىۋان» دا كۆپ ئۇچرايدۇ. ut qalīmat ⟩ut-
(ئۇتماق) + qalīmat -تىن كەلگەن بولۇپ، "ئۇتۇش ئۈچۈن، ئۇتۇشقا"

دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

Kīx. yay bilə toķuxtī
Kīngīr kəzin baķīxtī
Tutuxķalī yaķīxtī
Ut qalīmat oqraxur

قىش بىلەن ياز توقۇنۇشتى،
(بىر-بىرىگە) قىڭغىر كۆز بىلەن بېقىشتى.
ئۇتۇشماق بولۇپ يېقىنلاشتى،
(ئۇلار) بىر بىرىنى يېڭىشنى خالايدۇ.

2. «(تۈركىي تىللار دىۋانى) قوشاق» 7 ipən - (īpan - ، -pən ، -pan ، -übən ، -üban) : چېتىلما ھال پېئىل قوشۇمچىسى بولۇپ، پۈتكەن ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ قوشۇمچە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلاردا ئومۇمەن ئاز ئۇچرايدۇ. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى -matīn ، -mətin دىن كەلگەن kəl- (كەلمەك) + -ipən > kəlipən بولۇپ "كېلىپ، كېلىپلا، كېلىش بىلەن تەڭلا" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

Ol ķar ķamuq ķīxīn inər
Axlīq tarīq anīn ünər
Yawlaķ yaqī məndə tīnar
Sən kəlipən təbrəxür

قىشتا دائىم قار ياغىدۇ،
شۇڭا بۇغداي، تېرىق ئۈنىدۇ.
مەندە يامان دۈشمەنلەرمۇ تىنجىپ قالىدۇ،
سېنىڭ كېلىشىڭ بىلەن (ئۇلار يەنە) قوزغىلىدۇ.

3. «(تۈركىي تىللار دىۋانى) نەقلىيەلەر» 8 -mədip (-madīp) :

چېتىلما هال پېئىل قوشۇمچىسىنىڭ يوقلۇق شەكلى بولۇپ، هازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى -may، -məy-گە تەڭ. kərmədip= كۆرمەي، بۇ قوشۇمچىمۇ قاراخانىيلارغا دائىر يازما يادىكارلىقلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

4. «‹تۈركىي تىللار دىۋانى› قوشاقلار» 19 (-dimət) -dimat: ئاددىي ئۆتكەن زامان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچە بولۇپ، قاراخانىيلارغا دائىر يازما يادىكارلىقلاردىلا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

Təlim baxlar yuwaldīmat
Yaqī andīn yawaldīmat
Küqi anīng kəwəldimət
Ķīlīq ķīnqa ķüqün sīķdī

تالاي ياشلار دومىلىدى،
يېغا ئاندىن ياۋاشلىدى.
كۈچى ئۇنىڭ ئاجىزلاشتى،
قىلىچ قىنىغا تەستە سىغدى.

«قۇتادغۇبىلىك» دىن پارچە

IV

YARUK YAZ FÄSLIN ULUƣI BU ƣIRA HAN ƏGDISIN AYUR

63. Toqardin əsə kəldi əngdün yili
    Azun ətgükə aqti uqtmak yoli
64. Yaƣiz yir yipar toldi kafur kitip
    Bəzənmək tilər dünya kərkin itip
65. Irinqiƣ kixiƣ sürdi yazki əsin
    Yaruk yaz yana kurdi dəwlət yasin
66. Yaxik yandi bolƣay yana ornïnga
    Balik kudrukindin kozi burninga
67. Kurimix yiƣaqlar tonandi yaxil
    Bəzəndi yipün sariƣ kək kizil
68. Yaƣiz yir yaxil torku yüzkə badi
    Kitay arkixi yadti tawƣaq ədi
69. Yazi taƣ kir opri təxəndi yadip
    Itindi koli kaxi kək al kədip
70. Tümən tü qiqəklər yazildi külə
    Yipar toldi kafur azun yid bilə
71. Saba yili kəpti karanfil yidin
    Azun barqa bütrü yipar burdi kin

72. Kaz ərdək kuqu kil kali kiq tudi
Kakilayu kaynar yokaru kodi
73. Kayusi kopar kər kayusi konar
Kayusi qapar kər kayu suw ıqər
74. Kəkix turna kəktə ünür yang kular
Tizilmix titir təg uqur yilkürər
75. Ular kux ünin tüzdi ündər ixin
Silig kiz okir təg kəngül birmixin
76. Ünin ətti kəklik külər kat qura
Kizil aqzi kan təg kaxi kap kara
77. Kara qumquk ətti sita tumxu kin
Üni oqlaqu kiz üni təg ya kin
78. Qiqəkliktə sandwaq ətər ming ünün
Okir suri ibri tünün həm künün
79. Əlik külmiz oynar qiqəklər əzə
Siqun muyqak aqnar yorir tip kəzə
80. Kalik kaxi tügdi kəzi yax saqar
Qiqək yazdi yüz kər külər kat qurar
81. Bu ədtə azun əz əzingə bakip
Küwənip səwinip ədingə bakip
82. Ilətü manga aqti dünya səzin
Ayur kərmədingmü bu hakan yüzin
83. Udir ərding ərsə tur aq əmdi kəz
Əxitmədin ərsə əxit mində səz
84. Tümən yilda bərü tul ərdim tulas

Bu tul tonī suqlup ərüng kədtin as
85. Bəzəndim bəgim boldī hakan uluq
Ətündün munu kolsa janīm yuluq
86. Bulīt kəkrədi urdī nəwbət tuqī
Yaxīn yaxnadī tarttī hakan tuqī
87. Biri kīnda qīktī sunup il tutar
Biri küsi qawī azunka yətər
88. Azun tuttī tawqaq uluq buqra han
Kutadsu atī birsü iki jihan
89. Ay din izzi dəwlətka nasir muir
Ay millətka taj ay xəriatka din
90. Bayat birdi barqa tiləmix tilək
Bayat ok bolu birsü arka yülək
91. Ay dünya jəmali uluqlukka kərk
Ay mülkətka nur ay yayīq kutka ərk
92. Bulu birdi əwrən ilig birdi taht
Tuta birsü təngri bu taht birlə baht
93. Azun tīndī ornap bu hakan əzə
Anīn īdtī dünya tanguklar tüzə
94. Əsirdin kəligli kalīk kuxlarī
Kayu ray-i hindi kayu kaysarī
95. Əgər atīn ündəp ünin türtüxüp
Küwənq birlə awnur səwinqkə tuxup
96. Bu türlüg qiqək yirdə munqa bədiz
Yazī taq kīr oprī yaxīl kək məngiz

97. Kayusī yīdī birlə tapnur tapuq
Kayu kərk məngiz birlə aqtī kapuq
98. Kayusī əlig sundī tütsüg tutar
Kayu büwkürər kin azun yīd kopar
99. Kayusī toqardīn tutar ming tanguk
Kayusī batardīn tapuqqī anuk
100. Tapuqka kəlip kut kapuqda turur
Kasuqda turuqlī tapuqda turur
101. Bu yanglīq tapuqka itindi azun
Yaqī boynī əgdi kətürdi əzün
102. Azunda qawī birdī hakan küsi
Kərüməgli kəzlərdə kitti usī
103. Azun inqkə təgdi tüzüldi tərü
Tərü birlə atīn kopurdī ərü
104. Akī surətin kim kərəyin tisə
Kəlip kərsü hakan yüzini usa
105. Jəfasīz wəfalīq tiləsə kutun
Yüzi kər kīlīnqī wəfa ol bütün
106. Asīq bolsa barqa əzüng yassīzīn
Bərü kəl tapuq kīl kəngül bir īsīn
107. Tüzün kīlkī alqak baqīrsak kəngül
Kərəyin tisə kəl munī kər amul
108. Ay ədgli kīlīnq əslī ədgü uruq
Azun kalmasunī sizingsiz kuruq
109. Bayat birdi dəwlət ay tərkən kutī

Aning xükri ķilqu oķip ming atī
110. Idi kiqki səz ol məsəldə kəlir
Ata ornī atī oqulķa ķalīr
111. Ata ornī ķaldī atī ma bilə
Adīn ma taķī bolsu ming ming ula
112. Talu nəng tanguķ tuttī ming ming əlig
Munu ķil tanguķī ķutadqu bilig
113. Olarnīng tanguķī kəlir ḩəm barīr
Məning bu tanguķ boldī məngü ķalīr
114. Nəqə tirsə dünya tükər alķīnur
Bitisə ķalīr səz azun təzginür
115. Kitabķa bitindi bu haķan atī
Bu at məngü ķaldī ay tərkən ķutī
116. Ya rəb üstə dəwlət tükəl ķil tilək
Ķamuq ixtə bolqil sən arķa yələk
117. Səwərin əsən tut yaqīsīn kətür
Səwinqin tolu tut saķīnqīn ķotur
118. Yaqa tursu yaqmur yazīlsu qiqək
Ķurīmux yīqaqtīn salīnsu küzək
119. Bolu birsü əwrən tuqī əwrilü
Kodī bolsu düxman baxī ķawrilu
120. Yaqiz yir baķīr bolmaqīnqa ķizīl
Ya otta qiqək ünməginqə yaxīl
121. Tirilsüni tərkən kutī ming kutun
Yalīnsunī kərməz ķaraķī otun

122. Takī ma nəgü ərsə arzu tilək
Bayat ok bolu birsü arka yülək
123. Səwinqin awīnqīn küwənqin ili
Axasu yaxasunī lukman yilī

VII

TIL ƏRDƏMRN MUNIN ASI OIIN YASIN AYUR

162. Ukuxka biligkə bu tilmaqī til
Yaruttaqī ərni yorīk tilni bil
163. Kixig til aqīrlar bulur kut kixi
Kixig til uquzlar barīr ər baxī
164. Til arslan turur kər ixiktə yatur
Aya əwlig ər sak baxīngnī yiyür
165. Tilin əmgəmix ər nəgü tir əxit
Bu səz ixkə tutqil ezüngə ix it
166. Mini əmgətür til idi ək təlim
Baxīm kəsməsüni kəsəyin tilim
167. Səzüngni küdəzgil baxīng barmasun
Tilingni küdəzgil tixing sinmasun
168. Biliglig bilig birdi tilkə bīxiq
Aya til idisi küdəzgil baxīq
169. Əsənlik tiləsə səning bu ozüng
Tilingdə qīkarma yaraqsīz səzüng

170. Bilip sezləsə səz biligkə sanur
Biligsiz sezi ez baxīnī yiyür
171. Ɵküx sezdə artuķ asīq kermədim
Yana sezləmixtə asīq tulmadīm
172. Ɵküx sezləmə səz birər sezlə az
Tümən səz tügünin bu bir sezdə yaz
173. Kixi səz bilə ķopti boldī məlik
Ɵküx səz baxīq yirkə ķildi kəlik
174. Ɵküx sezləsə yangxadī tir bilig
Yana sezləməsə aqīn tir tilig
175. Ķalī mundaq ərsə yorīķ utru ur
Yorīķ utru ursa kixig yoķlatur
176. Tilig kəd küdəzgil küdəzildi bax
Sezüngni ķisurqil uzatīldī yax
177. Til asqī təlim bar yasī ma əküx
Ara egdilür til ara ming səküx
178. Ķal mundaq ərsə bilip sezlə səz
Sezüng bolsu kezsüz ķaraquķa kez
179. Biligsiz ķaraqu turur bəlgülüg
Yorī ay biligsiz bilig al ülüg
180. Toquqli əlür kər ķalīr bəlgü səz
Sezüng ədgü sezlə ezüng əlgüsüz
181. Iki nəng bilə ər ķarīmaz ezi
Bir ədgü kilīnqī bir ədgü sozi
182. Kixi toqdī əldi sezi ķaldī kər

Ɵzi bardī yalnguķ atī ķaldī kɵr

183. Tiriglik tilɵsɵ ɵzüng ɵlmɵgü
Kilinqing sɵzüng ɵdgü tut ay bügü

184. Tilig ɵgdüm anqa ara sɵktüküm
Tilɵkim sɵz ɵrdi sanga yɵrdüküm

185. Ķamuq sɵzni yīqsa uķux taplamaz
Kɵrɵk sɵzni sɵzlɵr kixi kizlɵmɵz

186. Sɵzüm oqluma sɵzlɵdim mɵn tonga
Oqul mindɵ altīn manga nɵ tɵngɵ

187. Sanga sɵzlɵdim mɵn sɵzüm ay oqul
Sanga birdi bu pɵnd ɵzüm ay oqul

188. Kümüx ķalsa altun mɵningdin sanga
Anī tutmaqil sɵn bu sɵzkɵ tɵngɵ

189. Kümüx ixkɵ tutsa tükɵr alķinur
Sɵzüm ixkɵ tutsa kümüx ķazqanur

190. Kixidin kixikɵ ķumuru sɵz ol
Ķumaru sɵzüg tutsa asqī yüz ol

L I

BILGƏ ALIMLƏR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4341. Taķī bir ķutu bilgɵ alimlɵr ol
Olar ilmi hɵlķķa yaruttaqī yol

4342. Olarnī ķatīq sɵw aqīrla sɵzin

Biliglərin əgrən əküx ya azīn

4343. Bular ol yarar ya yaramazlarīq
Səqip adra tutqan kəni yol arīq

4344. Usa ilmi əgrən biliglari bil
Nəngin ədgülük kīl küdəz bəkrü til

4345. Bular ol haķiķat bu din tirgüki
Olar bilgi ol qīn xəriat kəki

4346. Yok ərsə azunda bu alim bügü
Tikip ənməgəy ərdi yirdə yigü

4347. Olar ilmi boldī bodunka yula
Yarusa yula tünlə azmaz yola

4348. Nəngingdə ülüg kīl süqig səz bilə
Ax iqgü yitürgil tapuq kīl külə

4349. Tilin irmə sərmə tuz ətmək yitür
Aqīr tut olarīq aqīrla kətür

4350. Əxit ilmi ixlət tilin songdama
Ya kīlkīn kīlīnqīn yawuz tip tīmə

4351. Olardīn kəraki sanga ilmi ol
Kənilikkə yitsə ayu birsə yol

4352. Bular ol sürüg koyka ərkəq sanī
Koyuq baxlasa sürsə yolqa kəni

4353. Katīlqil bularnīng bilə ədg üləx
Kutadqay sanga iki azun ulax

L II

OTAQILAR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4354. Bularda basa ķaq ķutu bar adīn
Baķa kərsə bilgi biligdə əngin
4355. Olarda birisi otaqī turur
Ķamuq ig toqaķa bu əmqi ərür
4356. Yimə ək kərəklig sanga bu kixi
Anīngsīz ongulmaz tiriglik ixi
4357. Tirig bolsa yalnguķ yimə iglər ək
Igin əmqi kərsə otun əmlər ək
4358. Ig ol kər kixikə əlüm ķoldaxī
Əlüm ol kixikə tiriglik tuxī
4359. Bularnī yimə ədgü tutqil yaķīn
Kərəklig kixi bu küdəzgil ḥaķīn

L VI

XAIRLƏR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4392. Basa kəldi xair bu səz tirgüqi
Kixig əggüqilər yimə yirgüqi
4393. Ķiliqta yitigrək bularnīng tili
Yana kilda yinqkə batīr yolī
4394. Batīq yinqkə səzlər uķayīn tisə,

Bulardīn əxit səz uķulqay basa
4395. Təngizkə kirür kərsə kənglün tükəl
Gühər yinqüyaķut qīķarur məsəl
4396. Olar əgsələr əgdi ilkə barīr
Ķalī səksələr atī artap ķalīr
4397. Usa ədg ü tutqil bularnī ķadax
Bularnīng tilingə ilinmə adax
4398. Ķalī ədgü əgdi tiləsə əzüng
Bularnī səwindür kəsildi səzüng
4399. Nəgü ķolsa birgil bularķa tükəl
Bularning tilindin əzüng satqīnal

L VII

TARI QIQILAR BIRLƏ ĶATILMAĶNI AYUR

4400. Tarīqqī turur kər taķī bir ķutu
Kərəklig kixilər turur bu butu
4401. Bularnīng bilə sən ķatil həm ķaril
Boquzdīn singar sən saķīnqsiz tiril
4402. Kamuq təprənürkə bulardīn asīq
Təzükə təgir yim iqimdin tatīq
4403. Təzü tīn toķiqī aqīp todquqī
Mungar boldī mungluq tirig bolquqī
4404. Sanga ma siziksiz kərək bu kixi
Itilsə anīn ətrü boqzung ixi

4405. Bularnīng bilə mə ķatil ay ķadax
Arīq bolqa boqzung ḩalal bolqa ax
4406. Nəgü tir əxitgil saķīnuķ baxī
Ķamuq türlüg ıxtın saķīnmīx kixi
4407. Kəni yol tutayīn tisə yinqkəlig
Boquzuq arītqu ay ķilķī silig
4408. Saķīnuķ bolayīn tisə bəlgülüg
Boquzķa əginkə ḩalal bir ülüg
4409. Qīqay bolmayīn bay bolayīn tisə
Zina ķilma ḩərgiz ķatīqlan usa
4410. Aqīrlīķ bulayīn tisə sən əzün
Fəsədķa ķatilma ay ķiķi tüzün
4411. Fasad ol buzuqlī tüpüg yīldizīq
Fasəd ol buzuqlī bu ədgü īzīq
4412. Fasaddīn kərər ol bulunmīx ķutuq
Fəsad tamdurur ol udunmīx otuq
4413. Idi yaķxī aymīx ķilinqī silig
Bilig birlə ıxkə yətürmix əlig
4414. Fəsad təgrə turma yorīma yaquķ
Fəsad kayda bolsa uquzluķ anuķ
4415. Fəsad birlə dəwlət turumaz ķaqar
Ķalī tursa tang yoķ tünərqə ķonuķ
4416. Ţarīqqī kixilər bolur əlgi king
Bayat birmixindin tutar kongli king
4417. Ķamuq təprənigli təzü yir əngi

Yoriqli axi ol uququli məngi
4418. Bularka katilqil karilqil əzüng
Tilin yakxi səzlə aquk tut yüzüng

LVIII

SATIOIQILAR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4419. Muningda basasi satiqqi turur
Satiq birlə tinmaz asiqqi turur
4420. Azun təzginürlər tirilgü tiləp
Əgi kəngli bütrü bayatka ulap
4421. Olarka katilqil kəlix han barix
Nəgü kolsa birgil alix həm birix
4422. Olarda bolur bu azun arzusi
Bodun kərki ədrüm talu ədgüsi
4423. Toqardin batarka yorip təzginür
Tiləmix tiləking sanga kəldürür
4424. Tümən tü aqilar azun tangsuki
Olarda bolur ay biliglig aki
4425. Satiqqi yok ərsə azun kəzgüqi
Kaqan kədgəy ərding kara kix iqi
4426. Hitay arkixi kəssə arkix toqi
kayun kəlgəy ərdi tümən tü aqi
4427. Satiqqi yorimadi ərsə kəzip

Kəzün kim kərür ərdi yinqü tizip

4428. Saka barsa mundaq bu yangliq təlim

Uzun bolqa səz tip tirəldi tilim

4429. Bu yangliq bolur bu satiqqi kamuq

Katilqil olarka aquk tut kapuq

4430. Katiqlan olariq idi ədgü tut

Səning atīng ədgüng yirak barqa büt

4431. Bular ol azunda kər at iltgüqi

Isiz ədgü ərsə ani yadquqi

4432. Sanga az əküx nəng tərü kilsalar

Yanut kilqu ətrü səwinq bulsalar

4433. Asiq yasta yinqkə bolur kilklari

Katilsa muni kəd küdəzip yori

4434. Nəgü tir əxitgil azun kəzmix ər

Baxinda kəqürmix təlim kərmix ər

4435. Azunda atiingni yadayin tisə

Uməg ədgü tutqil katiqlan usa

4436. Qawikmak tiləsə əzüng bəlgülüg

Satiqqika ədgü yanut kil ülüg

4437. At ədgü tiləsə əzüng ay uri

Uməg arkixiq ədgü tutqil yori

4438. Bu yangliq katilqil satiqqi bilə

Tiril ədgü atin səwinqin külə

LIX

IGDIXQIL ƏR BIRL Ə KATILMAKNI AYUR

4439. Muningda basa ol bu igdixqilər
Ķamuq yilķilarķa bolur baxqilar
4440. Bütün qin bolurlar ķati yoķ büki
Kisilərkə təgməz bularning yüki
4441. Yigü kədgü ningü at adqir sülük
Bulardin qiķar ḩam yüdürgü kəlük
4442. Ķimiz süt ya yüng yaq ya yoqrut ķurut
Yadim ya kidiz ḩam ərəz əwkə tut
4443. Asiqliq kixilər bolur bu ķutu
Bulariq yimə ədgü tut ay botu
4444. Ķatilqil ķarilqil yitür ḩam iqür
Kənilik ezələ tiriglik kəqür
4445. Nəgü ķolsa birgil kərək bolsa al
Kəni kərdüm ux bu ķutu bilməz al
4446. Bularda tiləmə tərü ya bilig
Yoriķlari kingrü bolur ay silig
4447. Bularķa ķatilsa ezüngni tutun
Tərüsüz toķusuz bolurlar otun
4448. Tilin ədgü sezlə iximsinməgil
Basinqan bolurlar biligsiz qigil
4449. Idi yaķxi aymix torü birgüqi
Bodun birlə ķatlip sinap bilgüqi

4450. Biligsizni artuķ yaķīn tutmaqu
Yaķīn tutsa xəksiz ķilur ķilmaqu
4451. Taķī munda yaķxī ayur kər bilig
Bilig birlə ixkə təgürgü əlig
4452. Biligsizkə yaķma əzüngni tutun
Əzin tutquqī ər tirildi ķutun
4453. Biligsiz kixidin yīraķ tur təzə
Biligsiz səzi ķilķī barqa otun
4454. Bu yanglīq bolur əmdi igdixqilər
Ķatilmaķ tiləsə səzüm yolqilar
4455. Ayu birdim əmdi sanga bəlgülüg
Nəgü təg tirilgü alīnqu ülüg

LX
UZLAR BIRLƏ ĶATILMAĶNI AYUR

4456. Taķī bir ķutusī bu uzlar turur
Tirilgü tiləp əzkə uzluķ ķilur
4457. Kərəklig kixilər yimə bu sanga
Yaķīn tut bulurīq tusulqay tonga
4459. Təmürqi ətükqi yana ķirmaqī
Ya sīrqī bədizqi ya oķqī yaqī
4459. Bu dünya itigi bulardīn turur
Azunda tang ixlər bulardīn torür
4460. Təlim bar bu yanglīq aysa səz uzar

Өzüng sən uķa bar ozüm səz üzər
4461. Bularnī bilə mə ķatīl ḩəm ķarīl
Səwinqür olarīq səwinqin tiril
4462. Ixıng ķılsalar tərk tırın təgrü bır
Yitürgil iqürgil axīn kingrü bir
4463. Ayīnglamasunlar sini halķ ara
Atīng artamasun munī kəd kərə
4464. Yimə yaķxī aymīx biliglig süzük
Bodunķa baqīrsaķ nə kəngli tüzük
4465. Tiriglik tiləmə at ədgü tilə
At ədgü kərək bu tiriglik bilə
4466. Өezüng əlgü ahir bu atīng ķalīr
Atīng ədgü bolsa tiriglik tatīr
4467. Kiming atī isiz bolup artasa
Angar yigrəki ol tirig turmasa
4468. Mün ol bu tiriglik tilə ədgü at
Isiz ķılma ədgü kilīn məngü at

LXI

QIQAYLAR BILRƏ KATILMAKNI AYUR

4469. Bularda basasī qi qaylar turur
Nəngin ədgülük kil iqür həm yitür
4470. Duaqī tururlar sanga ay kədax
Idi ədgü nəng bu dua ay adax

4471. Olardīn tiləmə tawarīn yanut
Yanutī baat birgə ədgü ķonut
4472. Bu ol ildə türlüg ķatīlqu kixi
Sanga tüxsə ix ya olarķa ixi
4473. Tərü bir ixində baqīrsaķlīķīn
Sanga bolqa barqa kixilər yaķīn
4474. Əzüng bolqa iki azun ədgüsi
Atīng ədgü bolqay yadīlqay küsi

سۆزلۈك

1. alqaķ	107	كەمتەر، كىچىك پېئىل
2. arķīx	68	(1) سودىگەر، كارۋان؛ (2) ئەلچى
3. as	84	(1) ئاغمىخان؛ (2) ئاغمىخان تېرىسى
4. asīqqī	4419	پايدا يەتكۈزگۈچى
5. asīq tul-	171	پايدا كۆرمەك، نەپ ئالماق
6. aw(ī)n-	95	شادلانماق، (كۆڭۈل) يايرىماق
7. awīnq	123	شادلىق، غەم-قايغۇسىز
8. ayīngla-	4463	ئابروينى چۇشۇرمەك
9. aqīn	174	گاچا-كېكەچ
10. aķī	104	سېخىي، مەرد، قولى ئوچۇق
11. batīq	4394	(1) پاتقاق؛ (2) پەس، تۆۋەن
12. botu(~butu)	4443	ئەزىز، ھۆرمەتلىك
13. bügü (~bogü)	183	دانا، دانىشمەن، ئالدى بىلەن
14. bük	4440	سىر

15. büwkür -	98	(پۇراق) تارقاتماق
16. fəsat	4410	پىتنە-پاسات
17. hatir yolī	4393	پىكىر قىلىش يولى، تەپەككۇر يولى
18. ibri süri	78	ئىبرى سۈرىسى
19. igdixqi	4439	چارۋىچى
20. iltgüqi	4431	توشىغۇچى
21. ilət -	82	يېتەكلىمەك، ئېلىپ بارماق
22. ir -	4350	(سۆزنى) يېرماق
23. īrīnqīq	65	(1) ئېرىنچەك؛ (2) كۆرۈمسىز
24. it -	64	تولىماق
25. itig	4459	زىننەت
26. itin -	69	ياسانماق، بېزەتمەك
27. itin -	101	ئېنتىلمەك، ھازىرلانماق
28. ixit -	165	دەستۇر قىلماق
29. ixkə tut -	165	ئەمەلگە ئاشۇرماق
30. izzi	89	ئىززەتلىك
31. jihan	88	جاھان، ئالەم
32. kafur	64	(1) كاپۇر (دورا نامى)؛ (2) قار
33. kin	71	ئىپار، پۇراق
34. kəkix	74	كۆكىش (قۇش نامى)
35. kəlik	173	سايە
36. küdən -	168	قوغدىماق، ساقلىماق، مۇھاپىزەت قىلماق
37. küzək	118	تۇس، رەڭ، گۈل، چېچەك
38. küsi qawī	87	ئاتاق-ئابرويى، شان-شۆھرىتى

39. küwən -	81	قاتلانماق
40. küwənq	123	شادلىق، خۇشاللىق
41. lukman yili	123	مەڭگۈ، ئۇزۇن
42. munglu q	4403	ئېھتىياج، ھاجەت
43. məlik	173	پادىشاھ
44. mülkət	91	مىللەت
45. mün	4468	بايلىق، مەبلەغ
46. nasirmuin	89	باشپاناھ بولغۇچى
47. nəwbət	86	نۆكەر، قاراۋۇل
48. ongul -	4357	(ئىش) ئوڭغا تارتماق، يۈرۈشمەك
49. oprï	69	ئۆيمان
50. otaqï	4356	تۆۋپ
51. qawï kma k	4436	شۆھرەت، ئابروي
52. rab	116	ئاللا، خۇدا
53. rayï hindi	94	ھىندى مەملىكىتى
54. saba	71	سابا، يۇمشاق شامال
55. sat qïn		باھا
56. sa ka	4428	تاغ ئېتىكى
57. sa kïnu k	4406	لىللا، ساپ دىل
58. silig kïz	75	ئىپپەتلىك قىز
59. songda -	4351	ئارقىسىغا كىرىۋالماق، پېيىغا چۈشمەك، پايلاپ يۈرمەك
60. səwər	117	سۆيۈملۈك
61. sülük ad qïr	1111	جەڭ ئايغىرى
62. sït -	77	(تۇمشۇقىنى) سوزماق

63. siqun muyqak	79	بۇغا-مارال
64. tang ix	4459	مۆجىزە
65. tanguk	93	تاڭ قالارلىق
66. tirəl -	4428	سۆزنى توختاتماق
67. titir	74	كارۋان
68. tonan -	67	تون كەيمەك
69. tonga tusul -	4457	پايدا يەتمەك
70. torku	58	يىپەك
71. toqar	63	كۈن چىقىش
72. tu -(~to -)	72	توسماق
73. tulas	84	تۇل خوتۇن
74. təgri	4462	نېسىۋە، ھەق
75. təprən -	4402	تەۋرەنمەك، تىرىكچىلىك قىلماق
76. tərk	4462	تېز، تۈز ۋاقتىدا
77. tərkən	109	خان، پادىشاھ، ھۆكۈمدار
78. təxən -	69	تۆشەنمەك، قاپلىماق
79. təzü	4403	بارلىق، ھەممە
80. tümən tü	70	تۈمەن-تۈرلۈك
81. tütsüg	98	شام، ئىسرىق
82. tilmaq	162	تىلماچ، تەرجىمان
83. u	102	ئۇيقۇ
84. uqtmak	63	جەننەت
85. uquzla -	163	خورلىماق، كەمسىتمەك
86. uri	1137	يىگىت
87. usa	4344	تەشنالىق بىلەن

88. utru ur -	175	ماھىرلىق قىلماق
89. uz	4456	ھۆنەرۋەن
90. yadīm	4442	تۆشەك، پالاز
91. yanut	4436	قايتۇرۇش، ياندۇرۇش
92. yangķula -	74	ياڭراتماق
93. yaxīķ	66	قۇياش، كۈن
94. yayīq	91	كەڭ
95. yazīl -	70	ئېچىلماق، يېيىلماق
96. yigü	4346	ئاشلىق، يېمەكلىك
97. yilkür -	74	ئۇچماق، پەرۋاز قىلماق
98. yipün	67	سۆسەن، بىنەپشەرەڭ
99. yitig	4393	ئۆتكۈر، ئىتتىك
100. yorīķ	175	راۋان
101. yoķlat -	175	يۇقىرىلاتماق، ئۆرلەتمەك
102. yula	4347	مەشئەل، يۇلا
103. yərd- (yürd-)	184	ئىزاھلىماق، چۈشەندۈرمەك
104. yüdürgü kəsük	4441	يۈك ئارتىدىغان كولۇك (ماللار)
105. ķaranfil	71	قەلەمپۇر
106. ķara qumquk	77	قارا قۇشقاچ
107. ķaraqu	178	قارغۇ
108. ķarīl -	4401	ئارىلاشماق، مۇناسىۋەت قىلماق
109. ķatqur -	76	قاقاقلىماق
110. ķaxī	69	يوتا، دۆڭلۈك
111. ķayu	73	قايسى، بىر قىسمى

112.	ḳaḳıla -	73	قاقىلدىماق
113.	ḳoli	69	ۋادا
114.	ḳonut	4471	پاناھ جاي، ماكان
115.	ḳutadu	88	بەختكە ئېرىشمەك
116.	ḳutu	4341	قاتلام، تەبقە، خىل
117.	ḳuqu	72	ئاققۇ
118.	ḳıl ḳalı q	72	قىل ئاسمان
119.	ḳırmaqı	4458	ياغاچچى
120.	ḳısur -	176	قىسقارتىلماق
121.	əd	68	تاۋار-دۇردۇن، مال
122.	əlik külmüz	79	تاغ ئۆچكىلىرى
123.	ərəz	4442	بىسات
124.	əsir	94	ئاسمان، ئالەم
125.	əsə	63	شامال
126.	əwlig	164	ئۆيلۈك
127.	əwran	92	ئاسمان، پەلەك، تەڭرى
128.	ɵdrüm	4422	خىل كىشىلەر، ئېسىللار
129.	ɵgi kɵngli	4420	ئەس-يادى، پىكىر-خىيالى
130.	ɵmək	4435	سەپەر قىلغۇچى، يول يۈرگۈچى، ئۆمەك
131.	ɵrk	91	(ئاتنىڭ) نوقتىسى، يۈگەن
132.	ɵt -	76	سايرىماق
133.	ülüg	179	ئۈلۈش، تېگىشلىك
134.	ünin türtüx -	95	ئۈنىنى قاتتىق چىقارماق
135.	ısı	106	قىزغىن، ئىسسىق

خاس ئىسىملار

1. Balïk kudrukï	66	بېلىق قۇيرۇقى (يۇلتۇز نامى)
2. Tawqaq	68	تاۋغاچ (ئوتتۇرا جۇڭگونى كۆرسىتىدۇ)
3. Tawqaq Uluq Baqra han		تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان (ئادەم ئىسمى)
4. kaysarï	94	قايسارى (رىم خاقانى)
5. kozï burnï	66	قوزى بۇرنى (يۇلتۇز نامى)

ئىزاھ

1. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبىلىك»:

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرغىچە تېخى يېتەرلىك مەلۇمات يوق. «قۇتادغۇبىلىك» دىكى بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ مىلادى 1019-يىللىرى ئەتراپىدا قۇز ئوردۇ (بالاساغۇن) دا تۇغۇلغان، كېيىن قەشقەرگە كېلىپ بىلىم تەھسىل قىلغان. شۇنداقلا دۆلەت ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان. 50 يېشىدا، يەنى ھىجرىيە 462-يىلى (مىلادى 1069 — 1070-يىللىرى) قەشقەردە «قۇتادغۇبىلىك»نى يېزىپ قاراخانىيلار خانى بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان. جۇملىدىن خاندىن "خاس ھاجىپ" (ئوردا ۋەزىرى) ئۇنۋانى ئالغان.

«قۇتادغۇبىلىك» دىن مەلۇمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىرلا بولۇپ قالماستىن، بۈيۈك مۇتەپەككۇر، يېتۈك پەيلاسوپ، ئالىم، شۇنداقلا يارامىلىق دۆلەت ئەربابىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ زور ھەجىملىك (13 مىڭ مىسرادىن ئوشۇق) ئەسىردە قانداق قىلغاندا «قۇتادغۇبىلىك — بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم»نى ئىگىلىگىلى بولىدۇ، دېگەن تۈگۈننى كۈن تۇغدى (خان)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىشتىن ئىبارەت تۆت شەخسنىڭ شېئىرىي دىئالوگى ۋە مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئارقىلىق ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە، ساپ تۈرك ئۇيغۇر تىلىدا 18 ئايدا يۇقىرى بەدىئىي ئۇسلۇب بىلەن يېشىپ بەرگەن. بۇ تېما ئەينى زامان ئۈچۈن ناھايىتى ئىلغار تېما ئىدى.

ھازىر «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئۈچ خىل قوليازما نۇسخىسى ساقلانماقتا. بىرىنچىسى، 1438-يىلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ھىراتتا كۆچۈرۈلگەن ھىرات (ياكى ۋېنا) نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر ئاۋستىرىيەنىڭ ۋېنا شەھرىدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا؛ ئىككىنچىسى، XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئەرەب يېزىقى بىلەن قاھىرەدە كۆچۈرۈلگەن قاھىرە (ياكى مىسىر) نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر قاھىرەدە ساقلانماقتا. ئۈچىنچىسى، تەخمىنەن XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېزىقى بىلەن نەمەنگاندا كۆچۈرۈلگەن نەمەنگان (ياكى پەرغانە) نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىلمىي ئورنىدا ساقلانماقتا.

XIX ئەسىردىن كېيىن، ۋېنگرىيەلىك ۋامبېرىي، روسىيەلىك رادلوف، تۈركىيەلىك رەشىت راخمانى ئارات قاتارلىق ئالىملار بۇ ئەسەرنى تەتقىق قىلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلدى. 1979-يىلى مەكتىپىمىزدىن گېڭ شىمىن، ۋېي سۈيىيلار بۇ ئەسەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلدۇردى (بەزى بابلار تەرجىمە قىلىنمىغان).

2. «قۇتادغۇبىلىك» 66 balïķ kudrïqï : بالىق (بېلىق) يۇلتۇزىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە "ھۇت" دېيىلىپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھەر يىلى 2-ئاينىڭ 22-كۈنىدىن 3-ئاينىڭ 21-كۈنىگىچە شەرق تەرەپتىن كۆرۈلىدۇ.

3. «قۇتادغۇبىلىك» 66 ḳoẓi burnī: قوي يۇلتۇزى (ياكى قوزى يۇلتۇزى)نى كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە «ھەمەل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھەر يىلى 3-ئاينىڭ 22-كۈنىدىن 4-ئاينىڭ 21-كۈنىگىچە شەرقتىن كۆرۈلىدۇ. balīḳ ḳudrıqı كۆرۈلىدىغان چاغ قىشنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە، ḳoẓi burnī كۆرۈلىدىغان چاغ باھارنىڭ باشلانغان مەزگىلىگە توغرا كېلىدىكەن، شائىر بۇ يەردە "قىش كېتىپ باھار كەلدى" دېگەن ئۇقۇمنى balīḳ ḳudrīqīdīn ḳoẓi burnīqa دەپ كىنايە سەنئىتى بىلەن ئىپادىلىگەن.

4. «قۇتادغۇبىلىك» 78 irbi suri: داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ مۇقام بىلەن ئوقۇغان سۈرىلىرى.

5. «قۇتادغۇبىلىك» 108 ḳalmasunī: بۇ سۆز شەكلىدىكى ī(i~) ھېچقانداق گراماتىكىلىق ئۇقۇم بەرمەيدۇ، پەقەت شېئىردىكى بوغۇم ۋە تۇراق تەلىپىدىن قوشۇلغان. شۇڭا ḳalmasunīنى "قالمىسۇن" دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. 121، 123، 166 بېيىتلاردىكى tirilsunī، yalīnsunī، yaxasunī، kəsməsuni قاتارلىق سۆز شەكىللىرىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق.

6. «قۇتادغۇبىلىك» 123 luḳman yili: لۇقمان رىۋايەتلەردىكى مەشھۇر تېۋىپ بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنمىش. luḳman yili ۋاقىتنىڭ ناھايىتى ئۇزاقلىقىغا تەقلىد قىلىنغان. شۇڭا luḳman yili نى "مەڭگۈ، ئۇزۇن" دېگەن مەنىدە چۈشىنىش كېرەك.

قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار

قەدىمكى تۈرك يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

قەدىمكى تۈرك يېزىقى قەدىمكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئالدى-كەينىدىن تارتىپ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغان يېزىقنى كۆرسىتىدۇ. ھازىر بۇ يېزىق تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، بەزىلەر بۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاشلارنىڭ كۆپى ھازىرغىچە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورقۇن دەرياسى ۋە سىبىرىيىدىكى يەنسەي دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغىنىغا ئاساسەن ئۇنى ئورقۇن يېزىقى، يەنسەي يېزىقى، ئورقۇن-يەنسەي يېزىقى دەپ ئاتىسا، بەزىلەر بۇ يېزىقنىڭ شەكلى قەدىمكى شىمالىي ياۋروپادا قوللىنىلغان رۇنىك يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىغا قاراپ ئۇنى رونىك يېزىقى ياكى تۈرك-رونىك يېزىقى دەپمۇ ئاتايدۇ.

بۇ يېزىق 38 دىن 40 قىچە بولغان بەلگىدىن تەركىب تاپقان (بەزى بەلگىلەرنىڭ ۋارىيانتلىرىنى قوشقاندا بەلگە سانى 100 گە يېتىدۇ). بۇ يېزىقنىڭ تۈرى ئۈستىدىمۇ ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت، بەزىلەر ئۇنى ئېلىپبەلىك يېزىق بىلەن بوغۇملۇق يېزىقنىڭ ئارىلاشما شەكلى دەپ قارىسا، بەزىلەر ساپ ئېلىپبەلىك، ياكى ساپ بوغۇملۇق يېزىق دەپ ھېسابلايدۇ. بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزچە، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا گەرچە بوغۇملۇق يېزىقنىڭ قىسمەن تەركىبلىرى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭدا ئېلىپبەلىك يېزىقنىڭ

خۇسۇسىيىتى مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چاغلىرىدىلا (ئەمەلىيەتتە تۈرك خانلىقى دەۋرىدىلا) بۇ يېزىقنى قوللانغان.

بۇ يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىڭ كۆپى مەڭگۈ تاشلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قوليازمىلار كۆپ ئەمەس.

بۇ يېزىق ئارامى يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلىنى مەنبە قىلغان بولۇپ، ئىشلىتىش داۋامىدا ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلگەن، يېڭى بەلگىلەر قوشۇلغان.

قەدىمكى تۈركلەر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

ئوقۇلۇشى	ھەرپلەر	№	ئوقۇلۇشى	ھەرپلەر	№
t¹	𐱃	21	a, ə	𐰀	1
t²	𐱅 𐱅	22	ï, i	𐰃	2
y¹	𐰖	23	o, u	𐰆	3
y²	𐰘	24	ö, ü	𐰇 𐰇	4
oq, uq, q qo, qu	𐰸	25	b¹	𐰉 (𐰉)	5
ök, ük, k kö, kü	𐰜 (𐰝)	26	b²	𐰋 (𐰌)	6
ïq, qï, q	𐰶 (𐰷)	27	d¹	𐰑 (𐰑)	7
iq	𐰲	28	d²	𐰓	8
q	𐰳	29	ɣ	𐰍 (𐰍)	9
m	𐰢	30	g	𐰏 (𐰏)	10
ny (ñ)	𐰪	31	q	𐰴 𐰴	11
ng	𐰭	32	k	𐰚 (𐰚)	12
p	𐰯	33	l¹	𐰞	13
x	𐰱	34	l²	𐰠	14
z	𐰔 (𐰕)	35	n¹	𐰣	15
š	𐱁	36	n²	𐰤 (𐰤)	16
nq	𐰨	37	r¹	𐰺 𐰺	17
nt	𐰦 (𐰧)	38	r²	𐰼	18
ax	𐰡	39	s	𐰽	19
bax	𐰉	40	s²	𐰾	20

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئاساسلىق ئىملا قائىدىسى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى:

(1) قەدىمكى تۈرك (ياكى تۈرك-يەنسەي، تۈرك-رونىك، ئورقۇن-يەنسەي) يېزىقىدا تۆت بەلگە ئارقىلىق قەدىمكى تۈرك (ياكى ئۇيغۇر) تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش ئىپادىلەنگەن: [illegible] بەلگىسى a، ə گە، [illegible] بەلگىسى ī، i غا، [illegible] بەلگىسى o، u غا، [illegible] بەلگىسى ө، ü گە ۋەكىللىك قىلغان.

(2) سۆز بېشى ۋە بىرىنچى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلگەن a، ə يېزىقتا ئومۇمەن ئىپادىلەنمىگەن. مەسىلەن، [illegible] (t[1]) at— ئات، [illegible] (t[2]) ət — ئەت، گۆش، [illegible] (l[1]) al — ئالماق، [illegible] (l[2]) əl — ئەل، يۇرت قاتارلىقلار. a، ə سۆز ئاخىرىدا كەلگەن يېزىقتا ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، [illegible] (kra) —kara— قارا، [illegible] (tmqa) —tamqa— تامغا قاتارلىقلار.

(3) سوزۇق تاۋۇش ī، i ۋە o، u، ө، ü لەر سۆز بېشى ۋە بىرىنچى بوغۇمدا كەلگەندە، يېزىقتا ئومۇمەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، [illegible] (iti) — ïtï — ئەۋەتتى، [illegible] (idk) — ïduk — مۇقەددەس، [illegible] (oqlm) — oqlum — ئوغلۇم، [illegible] (üqn) — üqün — ئۈچۈن قاتارلىقلار.

سوزۇق تاۋۇش o، u، ө، ü ياكى [illegible] ئۈزۈك تاۋۇش [illegible] (k[illegible])، [illegible] (k[illegible]) نىڭ ئالدى، كەينىدە كەلگەندە، يېزىقتا كۆپىنچە ئىپادىلەنمىگەن. قوشۇمچىلاردا

u ، ü لار كۆپىنچە ئىپادىلەنمىگەن.

ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

(1) قەدىمكى تۈرك-يەنسەي يېزىقىدا b ، d ، l ، n ، r ، s ، t ، y دىن ئىبارەت سەككىز ئۆزۈك تاۋۇش يېزىقتا ئايرىم-ئايرىم ئىككىدىن ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇلاردىن بىر يۈرۈشى قاتتىق (يەنى تىل كەينى) سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كەلگەن. يەنە بىر يۈرۈشى يۇمشاق (يەنى تىل ئالدى) سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كەلگەن.

(2) 𐰴 ، 𐰶 ، 𐰸 (k ، q) لار پەقەت تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كەلگەن. 𐰚 ، 𐰏 (k ، g) لار بولسا، پەقەت تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كەلگەن.

(3) 𐰦 ، 𐰡 ، 𐰭 دىن ئىبارەت ئۈچ بەلگە nt ، lt ، nq تىن ئىبارەت ئۈچ قوشما ئۆزۈك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلغان.

(4) ↓ (k) o ، u نىڭ ئالدى-كەينىدىلا كەلگەن، 𐰜 (g) ö ، ü نىڭ ئالدى-كەينىدىلا كەلگەن، 𐰚 (k) نىڭ ئالدى-كەينىدىلا كەلگەن.

(5) D (y) (قاتتىق) a ، o ، u لارنىڭ ئالدىدىلا قوللىنىلغان، سۆز ئاخىرىدا بولسا، ئۇ كۆپىنچە ay دېگەن تاۋۇش بىرىكمىسىنى كۆرسىتىپ كەلگەن.

(6) تۈرك-يەنسەي يېزىقىدا كەينى-كەينىدىن تەكرارلانغان ئوخشاش ئۆزۈك تاۋۇش ئۈچۈن پەقەت بىرلا بەلگە قوللىنىلغان. مەسىلەن، — ītti- 𐰃𐱅𐰃 (ītī) ئەۋەتتى.

تۈرك-يەنسەي يېزىقى ئومۇمەن ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلغان، لېكىن ئايرىم مەڭگۈ تاشلاردا سولدىن ئوڭغا، ياكى بىر قۇر ئوڭدىن سولغا

يەنە بىر قۇر سولدىن ئوڭغا يېزىلغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. سۆزلەر ئومۇمەن (:) بەلگىسى ئارقىلىق ئايرىلغان، ئايرىم يادىكارلىقلاردا ~ بەلگىسىمۇ ئايرىش بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

(16) [illegible]

قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار

ئىرق بىتىگ

(پالنامە)

1. tənsimən yarīn kiqə altun əgin üzə olturupan mənggiləyürmən, anqa bilinglər, ədgü ol.

2. ala atlīq yol təngrimən, yarīn kiqə əxürmən, utru əki aylīq kixi

3. oqlīn sokuxmīx, kixi korkmīx, korkma timix, kut bərgəymən timix, anqa biling, ədgü ol.

4. altun kanatlīq talīm kara kuxman, tanīm tüsi takī tükəməzkən, taluyda yatīpan tapladukīmīn

5. tutarmən, səbdükimin yiyürmən, andaq küqlügmən. anqa bilinglər, ədgü ol.

6. ərüng əsri toqan kuxmən, qīntan īqaq üzə olurupan mənggiləyürmən.

7. anqa bilinglər. bəg ər yontingaru barmīx, ək bisi kulunlumīx, altun tuyuqluq

8. adqīrlīk yaraqay, təbəsingərü barmīx, ərüng ingəni botulamīx, altun budluq buqralīk yaraqay, əbingərü kəlm

9. ix üqünq kunquyī urīlanmīx, bəglik yaraqay tir. məngilig bəg ər ərmix, ayīq ədgü ol.

10. adīqlī tonguzlī art üzə sokuxmīx ərmix, adīqīn karnī yarīlmīx,

11. tonguzun azīqī sīnmīx tir. anqa biling yablak ol. ər tərkləyü kəlir, ədgü səz.

12. sab əlti kəlir, anqa bilinglər ədgü ol. altun baxlīq yīlanmən,

13. altun kuruqsa kīmīn kīlīqīn kəsipən əzüm yolīntīn, baxīmīn yol əbintin tir. anqa bilinglər, yablak ol.

14. uluq əb ərtənmix, katīnga təgi kalmaduk, bəkingə təgi kodmaduk tir, anqa bilinglər, yablak ol.

15. əsin'gən barsmən kamux ara baxīm, andaq alpmən, ərdəmligmən, anqa bilinglər.

16. sarīq atlīq sabqī, yazīq atlīq yalabaq ədgü səz sab əlti kəlir tir. anqa biling, yig ədgü ol.

17. ər abka barmīx, taqda kammīx təngridə ərklig tir. anqa bilinglər, yabīz ol.

18. təngrilig kurtqa yurtda kalmīx, yanglīq kamīq bulungīn yalqayu tirilmix, əl ümdə əzmīx tir.

19. anqa bilinglər. kuzqunuq īqaq kabamīx, katīqtī ba, ədgüti ba tir, anqa bilinglər.

20. üzə tuman turdī, asra toz turdī, kux oqlī uqa aztī.

21. kiyik oqlī yügürü aztī, kixi oqlī yorīyu aztī, yana tengri ķutīnta üqünq yīlta ķop əsən tükəl

22. kərüxmix, ķop egirər səbinür tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

23. turuķ at səmirti, yirin epən yügürü bamīs, utru yərdə

24. oqrī soķuxup tutupən minmix, yilingə ķudursuqīnga təgi yaqrīpan ķamxayu umatīn turur tir. anqa biling, yablaķ ol.

25. ezlük at eng yirdə arīp ongup turu ķalmīx, tengri küqingə taq üzə yol sub kərüpən, yīx üzə

26. yax ot kərüpəm yorīyu barīpan sub iqipən yax yipən, elümdə ozmīx tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

27. kərəkü iqi nətəg ol, tügünüki nətəg ol, kəzünüki nətəg kərüklüg

28. ol, əgni nətəg ədgü ol, baqīxī nətəg bar ol tir. anqa bilinglər, ayīq ədgü ol.

29. aķ at ķarxīsīn uq boluqta talulapan aqanka etügkə īdmīx tir. ķorķma, ədgüti etün, ayīnma,

30. ədgüti yalbar tir. anqa biling, ədgü ol. titir buq ramən, erüng

31. kəpükümin saqarmən, üzə tengrikə təgir, asra yirkə kirür tir. udīqmaq

32. odquru, yatīqlīq turquru yorīyurmən, andaq küqlügmən . anqa bilinglər, ədgü ol. ķara epgük yīl yaru-

33. mazkən tədi, ədməng, kərməng, ürkitting tir, anqa biling. uzun tonluq küzün'güsin

34. kəlkə iqqinmix, yarin yangrayur, kiqə kəngrənür tir. anqa bilinglər, mungluq ol, yablak ol.

35. oqlan kəkük təzkin bultī, quk ting kutluq bolzun tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

36. təglük kulun irkək yon (d) da əmig tiləyür, kün ortu yütürük, tün orut kanta nəgüdə

37. bolqay ol tir, anqa bilinglər, yabīz ol. əki əküzüg bir bukasīqa

38. kəlmix, kamxayu umatīn turur tir. anqa biling, yablak ol. tang tanglardī, udu yir

39. yarudī, udu kün toqdī, kamaq üzə yaruk boltī tir, anqa biling, ədgü ol.

40. bay ər koyī ürküpən barmīx, bərikə sokuxmīx, bəri aqzī əmsimix,

41. əsən tükəl bolmīx tir, anqa bilinglər, ədgü ol. kan olurupan ordu yap -

42. mīx, ili turmīx, tərt bulungtakī ədgüsi uyurī tirilipən məngiləyür

43. bədizləyür tir. anqa bilinglər, ədgü ol. oyma ər oqlunīn kixisin tutuq urupan, usiq oyuq alp

44. barmīx, oqlīn kixisin utuzmaduk, yana tokuzon box koy utmīx,

45. oqlī yutuzī kop əgürər tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

qiqay ər oqli kazqanqka

46. barmix ,yolu yaramix, egirə səbinü kəlir tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

47. bars kiyik əngkə məngkə barmix, əngin məngin bulmix bolupan, uyasing ar egirə səbinü

48. kəlir tir. anqa biling, ədgü ol. bir tabilku yüz bolti, yüz tabilku ming bolti, ming

49. tabilku tümən bolti tir. anqa bilinglər, asiq bar, ədgü ol.

50. kidizig subkasuukmix, takiur, katiqti ba tir. anqa bilinglər, yablak ol.

51. kan sükə barmix, yaqiq sanqmix, keqürü konturu kəlir, ezi süsi egirə səbinü ordusingaru.

52. kəlir tir, anqa bilinglər, ədgü ol. ər sükə barmis, yolta ati

53. armix,ər koqu kuxka sokuxmix, koqu kux kanatinga urup anin k a liyu baripan egingə k a nginga təgürmix, egü

54. kangi egirər səbinur tir, anqa bilinglər, ədgü ol. eküx atliq egrünqüng yok,

55. kobi atliq korkinqin (g) yok, uqruqluq kutung yok tir. anqa bilinglər, ayiq yablak ol.

56. bir kari eküzüg bilin biqə komursqa yimix, kamxayu umatin turur tir. anqa bilinglər, yablak ol.

57. kamix ara kalmix, təngri unamaduk abinqu katun

bolzun tir. anqa bilinglər, ədgü ol.

58. atïq tərtrü kixəmix, kamxayu umatïn turur tir, anqa bilinglər,

59. yablak ol. talïm urï yarïnqa yasïqïn yalïm kayaq yara urupan yalngusun

60. yorïyur tir, andaq alp ərmix. anqa bilinglər, ədgü ol. ərüng əsri ingək boz-

61. aqulaqï bolmïx, əlgəymən timix, ərüng əsri irkək bozaqu kəlürmix, ïdukluk yaraqay, əlümdə ozmïx

62. tir, anqa biling, ədgü ol. uzun tonluq idixin aya kïn

63. kodupan barmïx, yana ədgüti sakïnmïx, idiximtə ayakïmta əngi kanqa barïr mən tir, yana kəlmix, idixin ayakïn əsən tükəl

64. bulmïx, əginər səbinür tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

65. toqan ügüz kuxï kuxlayu barmïx, utru talïm kara kux kopupan barmïx tir, anqa bilikglər, yawlak ol.

66. toqan kux təngridin koddï, tabïsqan tipən kapmïx, toqan kux

67. tïrïngkï suqulumïx, yana tïtïnmïx, toqan kuxun tïrïngakï əgüxüpən kaliyu barmïx, tabïxqan tərisi

68. əngüxüpən yügürü barmïx, andaq tir. anqa biliglər, yabïz ol. kiyik oqlïmən, otsuz

69. susuz kaltï, uyïn nəqük yorïyïn tïr, anqa bilinglər,

yabīz ol.

70. təbə titigkə tüxmix, basīnu yimix, ezin tilkü yimix tir, anqa bilinglər yablak̡ ol.

71. ər emələyü barmīx, təngrikə sok̡uxmīx, k̡ut k̡olmīx, k̡ut

72. birmix, aqīlīngta yīlk̡īng bolzun, ezüng uzun bolzun timix, anqa bilinglər, ədgü ol.

73. k̡a ra yol təngrimən, sīnuk̡ īngīn səpərmən, üzükingin ulayurmən, ilig itmixmən

74. ədgüsi bolzun tir. anqa bilinglər. bars kiyik əngləyü məngləyü barmīx, ortu yirdə maqaka sok -

75. uxnīx, əsri maqa yalīm k̡ayak̡a enüp barmīx, elümtə ozmīx, elümtə ozupan egirə səbinü yorīyur

76. tir, anqa biling, ədgü ol. tīq at k̡udruk̡īn tügüp

77. tigrət, yazīq k̡odī, yadr at tok̡uz k̡at üqürgüng topu uluq anqa təritzun tir, anqa bilinglər, yabīlak ol.

78. talīm k̡ara k̡uxmən, yaxīl k̡aya yaylaqīm, kīzīl k̡aya

79. kīxlaqīm, ol taqda turupan məngiləyürmən, anqa bilinglər. ər bosuxluq, təngri bulītlīq

80. boltī, ara kün toqmīx, busanq ara məngi kəlmix tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

81. boz bulīt yorīdī, bodun üzə yaqdī, k̡ara bulīt yorīdī, k̡amīq üzə yaqdī, tarīq bixdi,

82. yax ot endi, yīlk̡ïka kixikə ədgü boltī tir. anqa bilinglər, ədgü ol.

83. kul sabī bəgingərü ətünür. kuzqun sabī təngrigərü yalbarur. üzə təngri əxidti

84. asra kixi bilti tir. anqa biling, ədgü ol. alp ər oqlī sükə barm -

85. īx, sü yirintə əriklig sabqī türtmix tir, əbingərü kəlsər, əzi atanmix, əgrünqülüg atī yitiglik

86. kəlir tir, anqa bilinglər, ayīq ədgü. əgringə kutluq adqīrmən, yaqak īqaq yaylaqīm, kuxluq

87. īqaq kīxlaqīm, anda turupan məngiləyürmən tir, anqa bilinglər, ədgü ol. kanqī əlmix, kəngəki

88. tongmīx kanqī nəlük əlgəy, bəglig ol, kənəki nəlük tongqay ol, künəxkə olurur ol. anqa

89. bilinglər, bu īrk baxīnta az əmgəki bar, kin yana ədgü bolur. oqlī əgintə kangīnta

90. əbkələpən təzipən barmīx, yana sakīnmīx, kəlmix, əgüm ətin alayīn, kangīm sabīn tīnglayīn

91. tip kəlmix tir. anqa bilinglər, ədgü ol. yilka təgmixig yīdītmayīn, ayka təgmixig artatmayīn, ədgüsi

92. bolsun tir. anqa bilinglər, ədgü ol. tokuz aralī sī qun kiyik -

93. mən, bədız tız üzə ənüpən müngrəyürmən, üzə təngri əxidti, asra kixi bilti, andaq küqlüg

94. mən tir, anqa bilinglər, ədgü lol. turayaya kux tüxnəkingə

95. konīx, tuymadīn tozka īlī(n) mīx, uqa umatīn ol

turur tir, anqa bilinglər, yablaķ ol.

96. yarqun kiyikmən. yaylīq taqīma aqīpan yaylayurmən, məngiligmən tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

97. ķanlīķ süsi abķa ənmix, saķīr ıqrə əlik kiyik kirmix, kan əligin tutmīx, ķara ķamīq süsi

98. əgirər tir, anqa bilinglər, ədgü ol. kək buymul toqan

99. ķuxmən, kərüklüg ķayaķa ķonupan kəzləyürmən. yaqaķlīq toqraķ üzə tüxüpən yaylayurmən

100. tir, anqa bilinglər, ayīq ədgü ol. səmiz at aq zī ķatīq boltī,

101. idisi umaz tir. anqa bilinglər, yablaķ ol. amtī amraķ oqlanīm anqa bilinglər, bu īrķ bitig ədgü

102. ol, anqīp alķu kəntü ülügi ərklig ol.

103. bars yīl əkinti ay bix yigimikə taygüntan manīstantaķī kiqig di(n) tar burua guru əxidxiqimiz

104. isig sangun itə quķ üqün bitidim.

هۆسەيىن نامى ئۆرقۇن نەشرگە تەييارلىغان، 1949-يىلى ئىستانبۇلدا نەشىردىن چىققان«قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» دېگەن توپلامنىڭ 2-قىسمىدىن ئېلىندى.

سۆزلۈك

1. abīnqu katun	57	مەلىكە خان
2. aralī	92	ئارىلىق

3. art	10	داۋان، دۆك
4. asra	20	تۆۋەن، ئاست
5. atan -	85	ئاتىغى چىققان، شۆھرەت قازانماق
6. aqan ətüg	29	ئەپۇ-ئۆتۈنۈش
7. aqil	72	ئېغىل
8. baqix	28	ئارغامچا، بېغىش
9. bi	7	بايتال
10. boluq	29	مەۋجۇدات
11. bosuxluq	79	غەمكىن
12. box koy	44	يايلاقتىكى قوي، باغلانمىغان قوي
13. bulung	18	چەت، قىر، بۇلۇڭ
14. busanq (~bosanq)		غەم، غەمكىن
15. buymul	98	بوز
16. bək	14	ئۆگزە
17. ilig it -	73	ئەلنى يارىتماق، دۆلەت قۇرماق
18. kisi	43	ئايالى، خوتۇنى
19. kəkük	35	كاككۇك
20. kəngrə -	34	ھۆكۈرىمەك
21. kərəkü	27	(كىگىز) ئۆي
22. kəl -	38	قوشماق
23. kəngəki	88	چىلەك
24. künəx	88	كۈنگەي
25. kəzlə -	99	كۆزەتمەك
26. kozünək	29	دېرىزە
27. maqa	24	يىلان

28. munglu q	3	مۇڭلۇق،مۇشكۇللۇك
29. məngilig	9	خۇشال-خورام
30. məngilə -	1	كۆڭۈل ئاچماق،
		خۇشاللانماق
31. müngrə -	93	مەڭرىمەك، ۋارقىرىماق
32. ong -	25	ھارماق
33. oyma ər	43	قىمارۋاز، ئويۇنپەز ئەر
34. oyu q	43	قىمارۋاز، ئويۇنپەز
35. oz -	6	قۇتۇلماق
36. qo ķ ting	35	ئۇكە تاقىغان كېلىنچەك
37. qintan	6	چىندان (سەندەل) دەرىخى
38. qī qay	45	كەمبەغەل، يوقسۇل
39. sabqī	16	خەۋەرچى
40. sanqī -	51	سانجىماق، يەڭمەك
41. sa qīr	97	دائىرە
42. so ķux -	33	ئۇچرىماق، يولۇقماق
43. suqulun -	67	ئېچىلماق
44. suu ķ -	50	سۇغا سالماق، سۇ چاچماق
45. səbdük	5	ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلەر
46. səp -	73	قادىماق، ئوڭشىماق
47. sīnu ķ	73	سۇنۇق
48. sī qun kiyik	92	بۇغا، كىيىك
49. tabīl ķu	48	تېۋىلغا
50. talīm	4	(1) پىرتقۇچ؛ (2) باتۇر
51. tan	4	ۋۇجۇت، تەن

52. tapla -	4	كۆڭۈل تارتماق، تاللىماق، خالىماق
53. tigrət -	77	تىك قىلماق
54. tīrīngkī	67	تىرناق
55. titir	88	تېتىر، ئېسىل نەسىللىك
56. tong -	88	توڭلىماق
57. top -	77	يايماق
58. toz	20	توزان
59. toqan	6	لاچىن
60. taqan ügüz ḳuxī	65	دېڭىز لاچىنى
61. toḳuzon	44	توقسان
62. turayaya ḳux	94	تورغاي قۇش (؟)
63. turuḳ	23	ئۇرۇق
64. tutuq ur -	43	دو قويماق، تىكمەك (قىماردا)
65. tuyuq	7	تۇياق
66. təbə	70	تۆگە
67. təglük ḳulun	36	قارغۇ قۇلۇن
68. təgmix	91	يېشىغا يەتكەنلەر، ياشلار
69. təngrilig ḳurtqa	18	تۆلۈمى يېقىنلاشقان موماي
70. tərit -	77	تەرلەتمەك
71. tərklə -	11	ئىلدام ماڭماق، تېز ماڭماق
72. tərtrü	58	تەتۈر
73. təzik	35	پەي
74. tü	4	ئۇزۇقلۇق
75. tügünük	27	تۈڭلۈك
76. türüt -	85	ئىلھاملاندۇرماق، تۈرتكە بولماق

77. tüxnək	94	ھەمراھ
78. tītīn -	67	يېپىلماق
79. tīq at	76	تۇغ ئات
80. uqruķluq	55	ئۇچىغا چىققان، چېكىگە يەتكەن
81. urīlan -	9	ئۇغۇل تۇغماق
82. usīq	43	ئۇستا
83. uyur	42	ئىتتىپاقداش
84. uyīn	69	(؟)
85. yablaķ	13	ئەسكى، يامان
86. yadr at	77	ھورۇن ئات، قاشاڭ ئات (؟)
87. yalīm	59	تىك
88. yanglīq	18	ياغلىق
89. yangra -	34	يىغلىماق
90. yarqun kiyik	96	يارغۇن (ياۋا) كىيىك
91. yarīn	1	ئەتە، ئەتىگەن، كۈندۈز
92. yarīnqa	59	يارامىلىق
93. yasīq	59	ئوق-يا
94. yax	26	ئوت-چۆپ، ئوتياش
95. yaqaķ īqaq	86	ياڭاق دەرىخى
96. yaqrī -	24	يېغىرلىماق
97. yol təngri	2	يول تەڭرى (تەقدىر ئىلاھى)
98. yont	7	ئات
99. yurt	18	(1) ئوي؛ (2) خارابە، ئىز
100. yīdīt -	91	جۇۋۇۋتماق، ئاۋارە قىلماق
101. yīx	25	ئورمانلىق، دەرەخلىك

102. ķalī -	67	ئۇچماق، ئۇرلىمەك
103. ķamxa -	24	قىمىشماق، مىدىرلىماق، ماڭماق
104. ķamīl -	17	يىقىلماق
105. ķamīx	18	قاچا، قوشۇق
106. ķanqī	87	كۆلچەك (؟)
107. ķara ķamīq	97	قارا خەلق، ئاددىي پۇقرا
108. ķat	14	ئۆل
109. ķaya	59	قىيا، يار
110. ķobī	55	بوش، قۇرۇق، هېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان
111. ķomursqa	56	قورقاق چۈمۈلە
112. ķop	21	ھەممە، بارلىق
113. ķoqu ķux	53	تۇرنا قۇش
114. ķunquy	9	قۇنچۇي، مەلىكە
115. ķuruq sak	13	قورساق
116. ķuxla -	65	ئوۋلىماق (قۇشلارنى)
117. əg(i)n	28	ئۆگزە
118. əki	2	ئىككى
119. əlt -	12	ئېلىپ كەلمەك، ئەكەلمەك
120. əmsı -	40	ئەمەك، ئەمگىسى كەلمەك
121. əng məng	47	يەم-خەشەك
122. əsri	75	ئالا
123. osin'gon	15	غالجىر
124. əx-(~ax-)	2	يول يۈرمەك، يول ئاشماق

125. əxidqi	104	ئەشتكۈچى، ئاڭلىغۇچى
126. ɵbkilə -	90	ئۆپكىلىمەك، ئاچچىقلىماق
127. ɵd -	33	نەسىھەت قىلماق، ئۆگەتمەك
128. ɵgin	1	تەخت
129. ɵgir -	22	خۇشاللانماق
130. ɵg(ü)r	86	بايتاللار توپى
131. ɵgüx -	67	كىرىشتۈرمەك
132. ɵmələ -	71	ئۆملىمەك
133. ɵngüx -	68	قانىتىدىن چىقماق
134. ɵpkük	32	ھۆپۈپ (؟)
135. ɵrtən -	14	ئۆت كەتمەك، ئۆرتەلمەك
136. ɵrüng əsri	6	ئالا تاغىل
137. ɵt	90	نەسىھەت
138. ɵzlük at	25	مىنىدىغان ئات
139. ülüg	101	تەقدىر، ئۇلۇش
140. üqürgü	77	تەرلىك
141. īqqīn -	34	تاشلىماق، چۈشۈرۈپ قويماق

خاس ئىسملار

1. Buura	103	بۇئۇرا (ئادەم ئىسمى) (؟)
2. Isig Sangun	104	ئىسىگسەڭگۈن (ئادەم ئىسمى)
3. Itə Quk	101	ئىتەچۇق (ئادەم ئىسمى)
4. Taygüntan	103	تايگۈنتان (بۇتخانا نامى)

5. Tənsi 1 تەنسى ("جۇڭگو پادىشاھى" دېگەن مەنىدە)

ئىزاھ

1. «ئىرق بىتىگ» ھەققىدە: «ئىرق بىتىگ» قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار (تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) نىڭ ئىچىدە چوڭ ھەجىملىكرەكى بولۇپ، جەمئىي 104 بەتتىن تەشكىل تاپقان. «ئىرق بىتىگ»نى رەتلىگۈچىنىڭ ئىسمى نامەلۇم، لېكىن يادىكارلىق ئاخىرىدىكى خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، ئاپتور بۇ ئەسەرنى ئىسىگ سەنگۈن، ئىتەچۇق دېگەن ئىككى تالىپى ئۈچۈن تەييارلىغان.

«ئىرق بىتىگ» نىڭ ھازىر ئىككى خىل نۇسخىسى ساقلانماقتا. بىرىنچىسى، سىتەيىن دۇنخۇاڭدىكى بىزەكلىتىن تاپقان نۇسخا بولۇپ، ھەربىر بېتىدە 40 تىن 70 كىچە ھەرپ بار. يەنە بىرى، لىكوك تۇرپاندىكى تويۇقتىن تاپقان نۇسخا، ئۇنىدىن باشقا ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىمۇ بار ئىكەن.

«ئىرق بىتىگ»تە چۈشتە ئايان بولغان 65 تۈرلۈك ھادىسىنىڭ ياخشى-يامانلىق نىشانىسى بايان قىلىنغان.

«ئىرق بىتىگ» نىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى نۇسخىسى IX ئەسىرگە تەۋە بولۇپ، ئۇلار شۇ دەۋردىكى تۈرك-ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، دۇنيا قارىشى، ئۆرپ-ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

دانىيەلىك ئالىم تومسېن «ئىرق بىتىگ»نى تۇنجى قېتىم تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، تۈركىيەلىك نامىق ئۆرقۈن قاتارلىق ئالىملارمۇ تەتقىق قىلغان ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلغان. 1980-يىلى، شىنجاڭ تىل تەتقىقات ئورنىدىن ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى «ئىرق بىتىگ» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

2. «ئىرق بىتىگ» 1 tənsi: خەنزۇ تىلىدىكى 天子 دىن كەلگەن بولۇپ، تېكستتە "جۇڭگو پادىشاھى" دېگەن مەنىدە كەلگەن.

3. «ئىرق بىتىگ» 33 uzun tonluq (ئۇزۇن تونلۇق): بۇ بىرىكمە كونتېكستتە "ئايال" دېگەن كۆچمە مەنىدە كەلگەن. مەسىلەن:

uzun tonluq küzün′ güsin kəlkə īq q ī nmīx, yarīn yangrayur, kiqə kəngrənür tir. anqa bilinglər, munglu q ol, yabla ķ ol.

ئۇزۇن تونلۇق (يەنى ئايال) ئەيىنكىنى كۆلگە چۈشۈرۈپ قويۇپ، كۈندۈزى يىغلىغۇدەك، كېچىسى ھۆڭرىگىدەك، بىلىڭلەركى، مۇڭلۇق ئۇ، يامانلىق ئۇ.

4. «ئىرق بىتىگ» 69 ķaltī: بۇ سۆز شەكلىدىكى -tī ئاددىي ئۆتكەن زامان Ⅲ شەخس قوشۇمچىسى بولسىمۇ، لېكىن، كونتېكستتە ئاددىي ئۆتكەن زامان Ⅰ شەخس بىرلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن:

kiyik oqlīmən otsuz susuz ķaltī, uyīn nəqük yorīyīn tīr. anqa bilinglər, yabīz ol.

كىيىك بالىسىمەن، ئوتسىز، سۇسىز قالدىم، قانداق قىلىمەن؟ دېگۈدەك. بىلىڭلەركى، بۇ يامانلىق.

5. «ئىرق بىتىگ» 91 yīl ķa: بۇ سۆز شەكلىدە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى ķa- كونكرېتنى يۆنىلىشنى بىلدۈرمەستىن، بەلكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ تەكرارلىنىدىغانلىقىنى ياكى ئۇزاق

داۋاملىشىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا، yïl ka نى "يىلىغا" ياكى "يىل بويى" ay ka نى "ئېيىغا" ياكى "ئايلاپ" دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك.

6. «ئىرق بىتىگ» 102: anqïp al ku ülügi ərklig ol. بىز بۇ جۈملىنى ھازىرچە "ھەممە نەرسىنىڭ ئۈلۈشى ئاشۇنداق قۇدرەتلىكتۇر" دەپ چۈشىنىپ تۇردۇق.

تېرخىن (تارىيات) مەڭگۈ تېشى

غەرب تەرەپ

(1) tərgridə bolmīx əl ətmix bilgə ķaqan əl bilgə ķatun ķaqan ataq ķatun ataq atanīp, ətükən kədin uqīnta təz anta yaratītdīm. bars yīlta yīlan yīl baxīnta ərgi …14… [1] ķa əki yīl (2) yayladīm. ulu yīlīķa ətükən ortusīnta süngüz baxķan īduķ bax kədinintə yayladīm. ərgin bunta yarat(īt) dīm, qīt bunta toķītdīm. bīng yīl(l)īķ tümən tünlük bitigimin bəlgümin bunta (3) yasī taxķa yarat(īt)dīm, tol ķu bax toķītdīm, üzə kək təngri yarlīķaduķ üqün, asra ya qīz yər igit (t) ük üqün, əlimin tərümin ətinti. ərgrə kün toqsuķdaķī bodun, kisrə ay toqsuķdaķī bodun (4) tərt bulungdaķī bodun küq bərür. yaqīm bəlük yoķ bol(t)ī... 8-9... səkiz ara īlqīm tarīqlaqīm. səkiz sələngə orķun toq la səbəntürdü. karqa burqu ol yər əkin subīmīn ķonar keqürbən. (5) yaylaqīm ətükən kuzī kədin uqī təz baxī əngdüni ķonar keqürbən... 4-5 qalqīm ətükən yəri. on qītla

[1] كۆپ چېكىت ئارىسىغا بېرىلگەن سىيرلار، مەڭگۈ تاشتا ئۆيىراپ كەتكەن ئورۇندىكى ھەرپلەرنىڭ تەخمىنىي سانىنى كۆرسىتىدۇ

(rka) sü iy, yiq bodun... 6-7 ...(tədim) bərügərü uqī altun yīx kədin uqi kəgmən ilgərü uqī yələt. (6) təngridə bolmīx əl ətmix bilgə kanīm iqrəki bodunī alītmīx iq buyruk baxī īnanqu baqa tarkan, uluq buyruk tokuz: bolmīx bilgə tay səngün tutuk bəx yüz baxī, külüg ongī əz īnanqu bəx yüz baxī, uluq əz inanqu (7) urungu yüz baxī, uluq urungu, təlis bəglər oqlī bīng baxī təlis külüg ərən, tardux bəglər oqlī bīng baxī tardux külüg ərən, tardux īxbarīx bəx bīng ər baxī alp īxbara səngün, yaqlakar (8) ...50... tokuz yüz ər baxī toykan uluq tarkan, bukuq bīnga (9) ...30... bodunī bīnga kaqas ataquk bodunī bīnga.

شمال تەرەپ

(10) təngrim kanīm təkim təglüg tutdī. bəx ...25... kutluq qigxi kanqu alp bilgə qigxi ...12... pan artuk oquz bodun altī. yüz səngüt bir tümən bodun kazqantī. (1) təngri kanīm atlīqī tokuz tatar yəti yigirmi az buyruk tongrada səngüt bīnga uyqur bodunī təgitimin bu bitidükdə, kanīma turqak baxī kaqas ataquk bəgzik ər qigxi bila baqa tarkan üq yüz turqak turdi. (12) təngrim kanīm oqlī bilgə tarkan kutluq bilgə yabqu ...2-3...atliq isig yər atliqi (yər) bayarku bodunī, az axpa tay səngün bodunī, tongrada bax kaybax, üq karluk bunqa bodun yabqu bodunī. (13) təngrim kanīm oqlī...30...bodunqa...5-6...odurqan...3-4...qa

bīx səngün bodunī tokuz bayarku kayra basmix. tokuz tatar bunqa bodun qad bodunī (14)...15...anta təgdi. bunī yaratīqma bilgə kutluq tarkan səngün bunqa bodunīq atīn yolīn yaqma lum qisi əki yoritdi. kutluq bilgə səngün uruxu kutluq tarkan səngün ol əki yor (15) yarlukadī. bayarku tardux bilgə tarkan kutluk yaqma tabqaq soqdak baxī biligə səngün ozil əng ərkin

شەرق تەرەپ

(16) ...75...yoliq kaqan ...10... bumīn kaqan üq kaqan olurmīx, əki yüz yīl olurmīx. (17) ...72... bodunī kīza barmīx uq(mīx). əki atlīqīn tükə barmīx. kadīr kasar bədi bərsil aytaz oquz (18) ...80... əqüm apam səkiz on yīl olurmīx. ətükən əli təgirəs əli əkin ara orkun ögüzdə (19) ...82...yīl olurīnta ... 4-5... yīl barmīx atamīn üzə kök təngri asra yaqız yər yana (20) ... 80... ntar atantım. səkiz otuz yaxīma yīlan yīlka türük əlin anta bulqadīm, anta artatdim. (21) ... 75... atlīqīn yumxadī, bīnga yorīdī. ozmīx təgin odurqanta yorīyur tədi, anī alqil tədi. (22) ...50...(< irtim, kara kum axmix (kögürdə) kömür taqda yar ögüzdə üq tuqluk türük bodunka anta yətinq ay tort yəgirmikə (23) ...75...tokitirtīm, kan ...5...anta yok boltī. türük bodunīq anta iqgərtim anta yana (24) ... 10... ozmīx təgin kan boltī. kony yīlīka yorīdīm.

23. turqaķ	11	مۇھاپىزەتچى، نۆكەر
23. təgirəs	18	ئەتراپ، قاراشلىق
24. təglüg	10	① قارغۇ؛ ② يولدىن ئازغان
25. təkim	10	نۇرغۇن، كۆپ
26. təz -	27	تەزمەك، چىقىپ كەتمەك
27. tükə bar -	17	ھالاك بولماق، تۈگەشمەك
28. ulu (~luu)	2	ئەجدىھا
29. uluq buyruķ	6	ئۇلۇغ بۇيرۇق (ئەمەل نامى)
30. uq	1	ئۈچ، تەرەپ
31. uq -	17	① ئۇچماق؛ ② قازا تاپماق
32. yablaķ saķin -	27	ئاسىيلىق قىلماق؛ يامان نىيەتتە بول-ماق
33. yaratit -	2	ياساتقۇزماق، ياراتتۇرماق
34. yasi tax	3	يېسى تاش، سىلىق تاش
35. yoķ bol -	23	يوقالماق، ئۆلمەك
36. yumxa -	27	(قوشۇن) ئەۋەتمەك
37. ķayra	13	قايتىدىن، يەنە
38. ķon -	4	قونماق، ئورۇنلاشماق
39. ķuriya	27	غەرب، كۈن پېتىش
40. ķuzi	4	تەسكەي، شىمال
41. ķiz *	17	قىزىماق، غەزەپلەنمەك
42. əqü apa	18	ئەجداد، ئاتا-بوۋا
43. əsənlig	29	ئامانلىق، ئامان-ئېسەنلىك
44. əsənsiz	29	خاتىرجەمسىز، ئامان ئېسەنسىز
45. ətin -	3	تىكلەنمەك، قۇرۇلماق

46. əngdün	5	شەرق تەرەپ
47. ərgi	1	بارگاھ، پايتەخت، تەخت
48. ilqi	4	يىلقا، چارۋا

خاس ئىسىملار

1. alp ixbara səngün	7	ئالپ ئىشبارا سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
2. altun yix	6	ئالتاي تېغى
3. axpa tay səngün	12	ئاشپاتاي سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
4. az	11	ئاز (قەبىلە نامى)
5. aytaz	17	ئايتاز (قەبىلە نامى)
6. bax ķaybax	12	باشقايباش (ئادەم ئىسمى)
7. bilgə tarķan	12	بىلگە تارقان (ئادەم ئىسمى)
8. bilgə tay səngün tutuķ	6	بىلگە تاي سەنگۈن تۇتۇق (ئادەم ئىسمى)
9. bilgə kutluq tarķan səngün	15	بىلگە قۇتلۇق تارقان سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
10. bumin ķaqan	16	بۇمىن خاقان (ئادەم ئىسمى)
11. burqu	4	بۇرغۇ (يەر نامى)
12. bədi bərsil	17	بەدى بەرسىل (قەبىلە نامى؟)
13. bəgzik ər qigsi	11	بەگزىك ئەرچىگىسى (ئادەم ئىسمى)
14. bəkü tutam	31	بۆكۈ تۇتام (ئادەم ئىسمى)
15. bila baqa tarķan	11	بىلا باغا تارقان (ئادەم ئىسمى)

16. igdər	27	ئىگدەر (قەبىلە نامى)
17. isig yər	12	ئىسىگ يەر (يەر نامى)
18. kəgmən	5	كۆگمەن تېغى
19. kəmür taƣ	22	كۆمۈر تاغ
20. külüg ongī əz īnanqu	6	كـۈلۈگ ئوڭى ئۆز ئىنانچۇ (ئادەم ئىسمى)
21. odurƣan	21	ئودۇرغان (يەر نامى)
22. on oⱪ	27	ئون ئوق (قەبىلە نامى)
23. onƣīt	5	ئونغىت (قەبىلە نامى؟)
24. orⱪun	4	ئورقۇن دەرياسى
25. ozmīx təgin	21	ئوزمىش تەگىن (ئادەم ئىسمى)
26. ozil əng ərkin	15	ئوزىل ئۆڭ ئەركىن (ئادەم ئىسمى)
27. qabīx səngün	13	چابىش سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
28. soƣdaⱪ	15	سوغداق (قەبىلە نامى)
29. səkiz səlingə	4	سەككىز سېلىنگا
30. süngüz baxⱪan	2	سۈڭۈز باشقان چوققىسى
31. tabƣaq	15	تابغاچ، تاڭ سۇلالىسى
32. tardux külüg ərən	7	تاردۇش كۈلۈگ ئەرەن (ئادەم ئىسـ-مى)
33. tongra	12	توڭرا(قەبىلە نامى)
34. toyⱪan uluƣ tarⱪan	8	تويقان ئۇلۇغ تارقان (ئادەم ئىسمى)
35. toƣla	4	توغلا دەرياسى
36. toⱪuz bayarⱪu	13	توققۇز بايارقۇ (قەبىلە نامى)
37. toⱪuz tatar	11	توققۇز تاتار (قەبىلە نامى)

38. turyan ķan	28	تۇريان خان (ئادەم ئىسمى)
39. təz	1	تەز دەرياسى
40. tɵlis külüg ərən	7	تۆلس كۆلۈگ ئەرەن (ئادەم ئىسمى)
41. uluq ɵz īnanqu urungu	6	ئۇلۇغ ئۆز ئىنانچۇ ئۇرۇڭغۇ (ئادەم ئىسمى)
42. uluq urungu	7	ئۇلۇغ ئۇرۇڭغۇ (ئادەم ئىسمى)
43. uruxu ķutluq tarķan səngün	14	ئۇرۇشۇ قۇتلۇق تارقان سەڭگۈن (ئادەم ئىسمى)
44. yar ɵgüz	22	يار دەرياسى
45. yaqlaķar	7	ياغلاقار (قەبىلە نامى)
46. yaqma	15	ياغما (قەبىلە نامى)
47. yolīq ķaqan	16	يۇلىغ خاقان (ئادەم ئىسمى)
48. yər bayīrķu	12	يەر بايىرقۇ (قەبىلە نامى)
49. ķadīr ķasar	17	قادىر قاسار (قەبىلە نامى؟)
50. ķanqu alp bilgə qigxi	ķ 10	قانچۇ ئالپ بىلگە چىگشى (ئادەم ئىسمى)
51. ķara ķum	22	قاراقۇم (يەر نامى)
52. ķarqa	4	قارغا (يەر نامى)
53. ķaqas ataquķ	11	قاغاس ئاتاچۇق (ئادەم ئىسمى)
54. ķutluq bilgə yabqu	12	قۇتلۇق بىلگە يابغۇ (ئادەم ئىسمى)
55. ķutluķ qigxi	10	قۇتلۇق چىگشى (ئادەم ئىسمى)
56. üq tuqluķ	22	ئۈچ تۇغلۇق (قەبىلە نامى)
57. üq ķarluķ	12	ئۈچ قارلۇق (قەبىلە نامى)
58. īnanqu baqa tarķan	6	ئىنانچۇ باغا تارقان (ئادەم ئىسمى)

ئىزاھ

1. تىرخىن مەڭگۈ تېشى توغرىسىدا: تىرخىن مەڭگۈ تېشى (يەنە تارىيات مەڭگۈ تېشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نىڭ تولۇق كەۋدىسى ئۈچ قېتىملىق قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە تېپىلغان. 1957-يىلى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى چ.دورجى سۈرۈن ھانگاي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تارىيات سۇمىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تىرخىن ئېقىنىنىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىدىكى دولۇن مودو دېگەن جايدىن 75 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر پارچە تاش پۈتۈكنى تاپقان. تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە بۇ «تىرخىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ چىققان. 1969-يىلى موڭغۇلىيە-سوۋېت ئىتتىپاقى بىرلەشمە ئەترىتى «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» تېپىلغان جاينى يەنە ئىككى كۋادرات مېتىر كەڭلىكتە قېزىپ، بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ تاشپاقا شەكلىدە ياسالغان ھۇلنى تېپىپ چىققان. 1970-يىلى موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ سابىق باشلىقى سېرىيوجاپ قاتارلىق ئۈچەيلەن يەنە شۇ جايدا داۋاملىق قېزىش قىلىپ، بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ يەنە ئىككى بۆلىكى (بىرى 90 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا، بىرى 70 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا)نى كولاپ چىققان. بۇنىڭ بىلەن «تىرخىن مەڭگۈ تشى»نىڭ يۇقىرى قىسمىدىن باشقا تولۇق كەۋدىسى شەكىللەنگەن. ھازىر بۇ مەڭگۈ تاش موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيەتى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىخ تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

كلياشتورنىنىڭ بايان قىلىشىچە مەڭگۈ تاشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 285 سانتىمېتىر (ھازىرغىچە تېپىلمىغان يۇقىرى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، تۆۋەن كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر، ئۈستۈن كەڭلىكى 27 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىر، تاشپاقا شەكلىدىكى ھۇلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 117 سانتىمېتىر، ئېگىز-

لىكى 32 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 38 سانتىمېتىر ئىكەن.

«تېرخىن مەڭگۈ تېشى» مىلادى 753-يىلى ئەتراپىدا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي 31 قۇر خەت پۈتۈلگەن.

بۇ مەڭگۈ تاش تەگرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە خاقان (مويۇنچۇر خاقان، مىلادى 747 — 759-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نامىغا ئورنىتىلغان. ئۇنىڭدا ئەل ئەتمىش خاقانىنىڭ تۆھپىلىرى مەدھىيىلەنگەن ۋە ئەل ئەتمىشنىڭ ئوغلى بىلگە تارقانىنىڭ خاقان ئىشلىرىغا بولغان مەدھىيىلىرى بايان قىلىنغان، شۇنداقلا ئەل ئەتمىش خاقانىنىڭ خانلىقىنىڭ تارىخ، جۇغراپىيە ئەھۋالىغا بولغان بايانلىرى خاتىرىلەنگەن.

بۇ مەڭگۈ تاشقا قارىتا، ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى س.گ. كلياشتورنىي 1971-يىلى «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژۇرنىلىنىڭ ئۈچىنچى سانىدا تۇنجى بولۇپ بۇ مەڭگۈ تاشتىكى سۆزلۈك ھەققىدە خەۋەر بەرگەن. 1975-يىلى موڭغۇلىيە ئالىمى م.شىنخۇ «تارىياتىن تېپىلغان ئۇرخۇن يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش» دېگەن نامدا كىتاب چىقارغان. 1980-يىلى كلياشتورنىي «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىللىق ئۈچىنچى سانىدا "تېرخىن مەڭگۈ تېشى (دەسلەپكى تەتقىقات)" دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. 1981-يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدىن ئىلچىن خانىم كلياشتورنىينىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ماقالىسىنى خەنزۇچە تەرجىمە قىلىپ «مىللەتلەر توغرىسىدا تەرجىمىلەر» ژۇرنىلىنىڭ ئۈچىنچى سانىدا ئېلان قىلدى. 1982-يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدىن قاھار بارات "تېرخىن مەڭگۈ تېشى ئۈستىدە مۇلاھىزە" دېگەن ماقالىسىنى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىللىق 3-سانىدا ئېلان قىلدى.

«تېرخىن مەڭگۈ تېشى» قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىنى، جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن

ئەمىن ئىبتىپلا قالماي، يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

2. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 2 bars yīl — يولۋاش يىلى: مىلادى 750-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

3. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 2 yīlan yīl — يىلان يىلى: مىلادى 753-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

4. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 2 ulu yīl — ئەجدىھا يىلى: مىلادى 752-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

5. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 2 qīt bunta toķītdīm: بۇ جۈملىدىكى qīt سۆزى ئەسلىدە تىكەن ياكى شاخ-شۇمبىلاردىن ياسالغان "پاسىل، چېگرا" دېگەن مەنىنى بېرەتتى. قاھار بارات «سېپىل» مەنىسىدە چۈشىنىپ پۈتۈن جۈملىنى "مۇشۇ يەرگە سېپىل ياساتتىم" دەپ تەرجىمە قىلغان.

6. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 2 bīng yīllīķ tümən tünlük: سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلغاندا "مىڭ يىللىق تۈمەن كۈنلۈك" بولىدۇ. كونتېكستتە "مەڭگۈلۈك" دېگەن مەنىدە كەلگەن.

7. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 10 səngüt: سەنگۈن (گېنېرال)نىڭ كۆپلۈك شەكلى.

8. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 51 tabqaq: قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە بۇ ئاتالغۇ بەزىدە "تاڭ سۇلالىسى"، بەزىدە "خەنزۇ مىللىتى" دېگەن مەنىلەردە كۆرۈلىدۇ.

9. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 20 yīlan yīl — يىلان يىلى: مىلادى 741-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

10. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 23 gər - (-qar، -ķar، -kər): تۇرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە. iqgər- پېئىلى iq (ئىچ) دېگەن ئۇرۇن-تەرەپ ئىسمىغا -gər نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

11. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 24 koyn yīl — قوي يىلى: 743-يىلغا توغرا كېلىدۇ.

12. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 26 ta kuqu yīl — توخۇ يىلى: مىلادى 745-يىلغا توغرا كېلىدۇ.

13. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 28 laqzīn yīl — تۇڭگۇز يىلى: مىلادى 747-يىلغا توغرا كېلىدۇ.

14. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» 29 küskü yīl — چاشقان يىلى: مىلادى 748-يىلغا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى تۈرك خانلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار

تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى

1. bilgə tonyu kukbən øzüm tabqaq ilingə kilintim. türk bodum tabqaqka kørür ərti.

(2) türk bodun kanin bolmayin tabqaqta adirilti, kanlanti, kanin kodup tabqaqka yana iqikdi, təngri anqa timis ərinq, kan birtim,

(3) kanin kodup iqikding, iqikdük üqün, təngri ølütmis ərinq. türk bodun ølti, alkinti, yok bolti. türk sir bodun yirintə

(4) bod kalmidi. ida taxda kalmisi kubranip yəti yüz bolti. əki ülügi atliq ərti, bir ülüg yadaq ərti. yəti yüz kisig

(5) udiziqma uluqi xad ərti. yaq (q) il tidi. yaqmisi bən ərim — bilgə tonyukuk. kaqan mu kisayin tidim. sakintim: toruk bukali səmiz bukali irakda

(6) büngsər, səmiz buka toruk buka tiyin bilməz ərmis tiyin anqa sakintim. anta kisrə təngri bilig bərtük üqün øzüm øk kaqan kisdim. bilgə tonyukuk boyla baqa tarkan

(7) birla iltəris kaqan boluyin, bəriyə tabqaq, øngrə

ķītanyīq, yīraya oquzuq üküs ək əlüti, biligəsi qabīsī bən ək ərtim, quqay ķuzīn, ķara ķumuq olurur ərtimiz.

(8) kəyik yiyü, tabīsqan yiyü olurur ərtimiz, bodun boqzī toķ ərti, yaqīmīz təgirə uquķ təg ərti, biz xəg ərtimiz. anqa olurur ərikli, oquzdantan kərüg kəlti.

(9) kərüg sabī antaq: tokuz oquz bodun üzə kaqan olurtī tir, tabqaqqaru ķunī səngünüg īdmīs, kītanyqaru tongra səming īdmīs; sab anqa īdmīs: azķīnya türk bodun

(10) yorīyur ərmis, ķaqanī alp, ayquqīsī bilgə ərmis. ol əki kisi bar ərsər, sini tabqaquq əlürtəqi tirmən. əngrə ķītanyīq əlürtəqi tirmən, bini oquzuq

(11) əlürtəqi ək tirmən. təbqaq bəridənyən təg; ķītany əngdənyən təg! bən yīrdantayan təgəyin! türk sir bodun yərintə idi yorīmazun! usar, idi yokķīsalīm!

(12) tirmən. ol sabīq əsidip, tün udīsī kīm kəlmədi, küntüz olursī ķīm kəlmədi. anta ətrü kaqanīma ətüntüm. anqa ətüntüm: tabqaq, oquz, kītany, bu üqəgü kabīs(s) ar

(13) ķaltaqī biz, əz iqi tasīm tutmīs təg biz. yuyķa əriklig toplaqalī uquz ərmis, yinqgə əriklig üzgəli uquz; yuyķa ķalīn bolsar, toplaqulūķ alp ərmis, yınqgə

(14) yoqan bolsar, üzgülük alp ərmis. əngrə kītanyda, bəriyə tabqaqda, ķuruya ķurdanta, yīraya oquzda, əki üq bing sümüz kəltəqimiz bar nə? anqa ətüntüm.

(15) ķaqanīm bən əzüm bilgə tonyukuk ətüntük

ətunqümin əsidü bərti. kənglüngqə udiz tidi. kək əngüg yoquru ətükən yisqaru udiztim. ingək kəlükin toqlada oquz kəlti.

(16) süsi üq bīng ərmīs, biz əki bīng ərtimiz, süngisdimiz, təngri yarīlkadī. ...... yanydīmī. ügüzkə tüsdi. yanyduk yolta yəmə əlti kük. anta ətrü oquz kopīn kəlti.

(17) tü(rk kaqanīq) türk bodunuq ətükən yərkə, bən əzüm bilgə tonyukuk ətükən yərig konmīs təyin əsidip bəriyəki bodun, kurīyakī yīryakī əngrəki bodun kəlti.

(18) əki bīng ərtimiz, əki süm(iz) bolti. türk bodun k(īlīnqal)ī türk kaqan olurqalī, santung balīk (k) a, taluy ügüzkə təgmis yok ərmis, kaqanīma ətünüp sü əltdim,

(19) santung balīk (k)a, taluy ügüzkə təgürtüm, üq otuz balīk sīdī, usīn buntatu yurtda yatu kalur ərti. tabqaq kaqan yaqīmīz ərti. on ok kaqanī yaqīmīz ərti.

(20) art(uk kīrkīz) küq (lig kaqanī yaqīmīz) boltī. ol üq kaqan əgləsip altun yīs üzə kabīsalīm timis. anqa əgləsmis: əngrə türk kaqanqaru süləlim timis. angru süləməsər, kaqan nəng ərsər, ol biznī

(21) kaqanī alp ərmis. ayquqīsī bilgə ərmis, kaqan nəng ərsər, əlürtəqı kük, üqəgün kabīsīp süləlim anī yokkīsalīm, — timis. türgəs kaqan anqa timis, bəning bodunum anta ərür timis.

(22) türk bodun yəmə bulqanq (ol, timis), oquzī yəmə tarkanq ol, (timis). ol sabīn əsidip, tün yəmə udisī

ķīm kəlməz ərti, kün ymə olursī ķım kəlməz ərti. anta sa-ķīntīm;

(23) (ilk ķīr ķız ķ) a sü (ləsə)ər (yig) ərmis, tidim. kəgmən yolī bir ərmis tumus tiyin əsidip bu yolīn yorīsar yaramaqī tidim. yərqi tilədim. qəlgi az əri bultīm.

(24) əsit (t)im: az yir y(olī) anī b (irlə) ...... ərmis, bir at oru ķī ərmis, anīn barmīs. angar aytīp bir atlī ɋ barmīs tiyin. ol yolīn yorīsar ,unq tidim. sa ķīntīm. ķaɋanīma

(25) ətüntüm, sü yorītdīm. tal atīn tidim, a ķ tərməl kəqə, oɋra ķ l atdīm, at üzə bintürə ķ a rī ɋ səkdim. yo ķ(ķ)aru at yətə, yada ɋīɋaq tutunu a ɋturtum. əngrəki ər

(26) yoɋurqə (īdīp) ī bar bas asdīmīz, yobalu intimiz. on tünkə yanta ķī tu ɋ əbirü bardīmīz. yirqi yir yangīlīp bo ɋuzlantī. büngadīp ķaɋan yəlü kər timis.

(27) anī sub(ķ a) bard (īmīz). ol sub ķodī bardīmīz. sana ɋalī tüsürtimiz, atī ɋ ī ķa bayur ərtimiz... kün yəmə tün yəmə yəlü bardīmīz. ķīr ķızī ɋ u ķa basdīmīz.

(28)... süngügin aqdīmīz. ķanī süsi tirilmis. süngüs-dimiz, sanqdīmīz, ķanīn əlürtimiz. ķaɋan ķa ķīr ķız bodunī ıqikdı, yıkünti, yantīmīz. kəgmən yīsī ɋ əbırü kəltımız.

(29) ķīr ķızda yantīmīz, türgəs ķaɋanta kərüg kəlti, sabī anta ɋ: əngdün ķaɋan ɋaru sü yorīlīm timis, yorīmasar bizni, ķaɋanī alp ərmis, ya ɋuɋısī bilgə ərmis, kaɋan nəng ərsər,

(30) bizni ølürtəqi kük timis. türgis kaqanī tasīkmīs tidi, on ok bodunī kalīsīz tasīkmīs tir. tabqaq süsi bar ərmis. ol sabīq əsidip, kaqanīm bən əbgərü tüsəyin tidi.

(31) katun yok bolmus ərti. anī yoqlatayīn tidi. sü barīng tidi, altun yīsda olurung tidi. sü basī inəl kaqan, tardus sad barzun tidi. bilgə tonyukuk(k) a banga aydī:

(32) bu süg əlt tidi. kīyīnīq kənglüngqə ay, bən sanga nə ayayīn tidi. kəlir ərsər, kü ər əkülür, kəlməz ərsər, tılīq sabīq alī olur tidi. altun yīsda olurtīmīz.

(33) üq kərüg kisi kəlti, sabī bir: kaqanī sü tasīk-dī, on ok süsi kalīsīz tasīkadī tir. yarīs yazīda tiriləlim timis. ol sabīq əsidip, kaqanqaru ol sabīq īt (t) īm,

kantayīn. sabīq yana

(34) kəlti: olurung tiyin timis. yəlməg, karaqu ədgüti uyqīl, basītma timis. bəg(ü) kaqan bangaru anqa ayīdmīs. apa tarkanqaru iqrə sab īdmīs: bilgə tonyukuk anyīq ol, üz ol.

(35) sü yorīlīm tidəqi, unamang! ol sabīq əsidip, sü yorītdīm. altun yīsīq yolsuzun asdīmīz, ərtis ügüzüg kəqigsizin kəqdimiz, tün katdīmīz, bolquka tang üntürü təgdımız.

(36) tilīq kəlürti, sabī antaq: yarīs yazīda on tümən sü tərilti tir. ol sabīq əsidip, bəglər kopīn

(37) yanalīm arīq obutī yig tidi. bən anqa tirmən, bən bilgə tonyukuk : altun yīsīq asa kəltimiz, ərtis ügüzüg

(38) kəqə kəltimiz, kəlmisi alp tidi, tuymadī, təngri umay, īduk yər sub basa bərti ərinq. nəkə təzərbiz?

(39) üküs tiyin, nəkə korkur biz? az tiyin nə basīnalīm? təgəlim tidim. təgdimiz, yayīdīmīz. əkinti kün kəlti.

(40) ərtqə kīzīp kəlti. süngüsdümiz. bizintə əki üq sīngarqa artuk ərti. təngri yarīlkaduk üqün, üküs tiyin biz

(41) korkmadīmīz, süngüsdümiz. tardus sad ara badī. yaydīmīz, kaqanīn tutdīmīz. yabqusīn sadīn

(42) anta əlürti, əliggə ər tutdīmīz, ol ok tün bodunīn sayu īttīmīz. ol sabīq əsidip. on ok bəgləri bodunī kop

(43) kəlti, yükünti. kəligmə bəglərin bodunīn itip yīqīp az (q) a bodun təzmis ərti, on ok süsin sülətdim.

(44) biz yəmə sülədimiz, anī irtimiz. yinqü ügüzüg kəqə, tinsi oqlī aytīqma bəngligək taqīq ərtü.

(45) təmir kapīqka təgi irtimiz. anta yanturtīmīz. inəl kaqanka ... saka, təzik, tokrīsīn

(46) anta bərüki asuk baslīq soqdak bodun kop kəlti. yükünti... türk bodun təmir kapīqka,

(47) tinsi oqlī aytīqma taqka təgmis idi yok ərmis. ol yərkə bən, bilgə tənyukuk təgürtük üqün,

(48) sarīq altun, ərüng kümüs, kīz kuduz, əgritəbi, aqī bungsuz kəltürti. iltəris kaqan biligəsin üqün,

(49) alpīn üqün, tabqaqka yəti yəgirmi süngüsdi, kītanyka yəti süngüsdi, oquzka bəs süngüsdi, anta ayquqī

(sī)

(50) yəmə bən ək ərtim, yaqīqïsī y (əmə bən) ərtim, iltəris ķaqan ķa türk bəgü ķaqan ķa, türk bilgə ķaqan ķa

(51) ķapaqan ķaqan (yəti) otuz ...... (ərti) ķapqan ķaqan olurtdīm. tün udīmatī

(52) küntüz olurmatī, ķïzïl ķanïm təküti, ķara tərim yügürti isig küqig bərtim ək. bən əzüm uzun yəlməg yəmə īt (t) īm oķ.

(53) ar ķuy ķaraquq ulqartdīm oķ, yanīqma yaqīq kəlürir ərtim, ķaqanīmīn sü əltdimiz. təngri yarīl ķazu!

(54) bu türk bodun ara yarī ķlīq yaqīq yəltürmədim, təgünlig atīq yügürtmədim. iltəris ķaqan ķazqanmasar,

(55) udu bən əzüm ķazqanmasar, il yəmə, bodun yəmə yoķ ərtəqi ərti. ķazqantu ķīn üqün, udu əzüm ķazqantu ķīm üqün,

(56) il yəmə il boltī, bodun yəmə bolun boltī. əzüm ķarī boltīm, uluq boltīm. nəng yərdəki ķaqanlīq bodun ķa

(57) bəntəgi bar ərsər, nə bungī bar ərtəqi ərmis?

(58) türk bilgə ķaqan ilingə bititdim, bən bilgə tonyuķuķ,

(59) iltəris ķaqan ķazqanmasar, yoķartı ərsər, bən əzüm, bilgə tonyuķuķ ķazqanmasar, bən yoķ ərtim ərsər,

(60) ķapaqan ķaqan türk sir bodun yirintə bod yəmə. bodun yəmə, kisi yəmə, idi yoķ ərtəqi ərti.

(61) iltəris ķaqan, bilgə tonyuķuķ ķazqantuķ üqün,

ⱪapaqan ⱪaqan türk sir bodun yoriduⱪï (bu......)

(62) türk bilgə ⱪaqan türk sir bodunuq, oquz bodunuq igidü olurur.

سۆزلۈك

1. anyïq	34	يامان، ئەسكى
2. arⱪuy ⱪaraq	53	ئوردا قاراۋۇلى
3. ayquqï	10	مەسلىھەتچى
4. bulqanq	22	قالايمقانچىلىق
5. bung (~mung)	57	ئەندىشە، غەم، كېلىشمەسلىك
6. bungad -	26	غەم-ئەندىشە قىلماق،ھەسرەتچەكمەك
7. bənglig	44	مەڭگۈلۈك، مۇقەددەس
8. bəriyə	7	ئوڭ تەرەپ، جەنۇب
9. bərüki	46	بۇ تەرەپتىكى، ئوڭ تەرەپتىكى، جەنۇب تەرەپتىكى
10. büng -	6	ئۇسسۇشمەك
11. idi	11	(1) پادىشاھ؛ (2) ئىنكار ئۇرامىنى كۈچەيتكۈچى ئۇلانما
12. il(ı)k	23	ئالدى بىلەن، دەسلەپتە
13. ilki	32	ئاۋۋالقى، دەسلەپكى
14. iqrə	34	مەخپىي، يوشۇرۇن
15. it -	43	ئۇيۇشتۇرماق، تەشكىللىمەك
16. kü	32	(1) خەت، خەۋەر؛ (2) ئابروي

17. kük	16	سۆز ئارامنى كۆچەيتكۈچى ئۇلانما
18. obutī	37	نومۇس
19. oru ķ	24	چىغىر يول، كىچىك يول
20. oqra ķlat -	25	توختاتماق
21. qabīs	7	نۆكەر باشلىقى
22. sək -	25	بۇزماق، يەنچىمەك
23. sī -	19	بىتچىت قىلماق
24. sal -	25	سۇغا چۈشمەك
25. tar ķan	6	تارقان (ئەمەل نامى)
26. tar ķanq	6	تارقاق، ئىناقسىز
27. tiril -	33	يىغىلماق
28. toru ķ	5	ئورۇق
29. tumus	23	ئېتىلغان، قامال قىلىنغان
30. tu q	26	توسالغۇ
31. təgün	54	بەلگە، تامغا
32. ud -	55	ئەگەشمەك، كەينىدىن ماڭماق
33. udisī ķ	12	ئۇيقۇ
34. udız -	15	باشلىماق، يېتەكلىمەك
35. unq	24	مۇمكىن
36. uquz	13	ئاسان، ئوڭاي
37. uy -	34	ئۇيۇشتۇرماق، تەشكىللىمەك
38. xəg	8	جانسىز هايۋان (؟)
39. yada q	4	پىيادە، ياياق
40. yany -	16	زەربە بەرمەك
41. yaramaqī	23	يارامسىز

42. yarïḳ	54	قورال-ياراغ
43. yayï -	35	چېكىندۈرمەك، تارقاتماق
44. yaq -	5	يېقىنلاشماق
45. yaqïqï	50	قوماندان
46. yobal -	26	ئۇۋال بولماق، زۇلۇم تارتماق
47. yoqla -	31	ئۆلۈم رەسمىيىتىنى ئۆتىمەك
48. yoḳḳïs	11	يوقىلىش، يوقىتىش
49. yəl -	34	ئۇچقاندەك ماڭماق
50. yəlməg	52	يەلمەگ (تېز سۈرئەتلىك قوشۇن)
51. yïrïya	7	سول تەرەپ، شىمال تەرەپ
52. yïs	15	تاغ
53. əbir -	26	ئەگىلمەك
54. əgritəbi	49	ئىسىل ئىگەر-جۇشەك (؟)
55. əlti -	18	ئەۋەتمەك
56. əgləs -	20	مەسلىھەتلەشمەك، تىل بىرىكتۈرمەك
54. əkül -	32	كۆپەيتمەك، ئاشۇرماق
58. ərt	40	ئوت
59. ülüg	4	(1) ئۈلۈش، قىسىم؛ (2) تەلەي

خاس ئىسىملار

1. anï	24	ئانى (دەرياسى)
2. apa tarkan	34	ئاپا تارقان (ئادەم ئىسمى)
3. aḳ tərməl	25	ئاق تەرمەل (دەرياسى)

4. boyla baƣa tarⱪan	6	بويلا باغا تارقان (ئادەم ئىسمى)
5. bolqu	35	بولچۇ (يەر نامى)
6. iltəris ⱪaƣan	7	ئىلتەرىس خاقان (ئادەم ئىسمى)
7. inəl ⱪaƣan	45	ئىنەل خاقان (ئادەم ئىسمى)
8. irtis əgüz	37	ئېرتىش دەرياسى
9. quƣay ⱪozin	7	چۇغاي قوزىن (يەر نامى)
10. santung balīⱪ	18	سانتۇڭ شەھرى
11. saⱪa	45	ساقا (قەبىلە نامى)
12. tinsi oƣlī	44	تىنسى ئوغلى (تېغى)
13. tonyuⱪuⱪ	1	تونيۇقۇق (ئادەم ئىسمى)
14. tongra səm	9	توڭرا سەم (ئادەم ئىسمى)
15. toⱪrī	45	توقرى (توخار)
16. təmir ⱪapīƣ	45	تۆمۈر قاپىغ (تۆتكەل نامى)
17. təzik	45	تەزىك (قەبىلە نامى)
18. türk sir	3	تۈرك سىر (قەبىلە نامى)
19. yarīs yazī	36	يارىس تۈزلەڭلىكى
20. yinqu əgüz	44	يىنچۇ دەرياسى
21. ⱪapaƣan ⱪaƣan	60	قاپاغان خاقان (ئادەم ئىسمى)
22. ⱪunī səngün	9	قۇنى سەڭگۈن (ئادەم ئىسمى)
28. ⱪurdan	14	قۇردان (قەبىلە نامى)
24. ⱪītany	7	قىتان (قەبىلە نامى)

ئىزاھ

1. تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى: «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» مىلادى 712 — 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا تونيۇقۇقنىڭ قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان. مەڭگۇ تاش ئىككى پارچە مەرمەر تاشتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي 62 قۇر خەت پۈتۈلگەن.

«تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى»دا تونيۇقۇقنىڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇنى تونيۇقۇقنىڭ تەرجىمھالى دېيىشكە بولىدۇ.

تونيۇقۇق ئىلتەرىس خاقان، قاپاغان خاقان، تۈرك بىلگە خاقانلارغا مەسلىھەتچى بولغان. ئىككىنچى تۈرك خانلىقىنى ئورنىتىش ۋە مۇستەھكەملەشتە زور تۆھپە كۆرسىتىپ ئۇستۇن ئابرويغا ئېرىشكەن.

بۇ مەڭگۇ تاشنى كىلېمېنتىس 1897 - يىلى، موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتور شەھرىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىن چوقتۇ دېگەن جايدىن تاپقان.

«تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» تېپىلغاندىن كېيىن، ئۇنى رادلوف، تومسېن، ھۈسەيىن نامىق، دىنسون قاتارلىق ئالىملار تەتقىق قىلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلدى.

2. «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» 5 - īqma (-gmə، -uq -ügmə، ma-) : سۈپەتداش قوشۇمچىسى بولۇپ، پۈتكەن ياكى دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. yaniq، kəligmə، üdiziqma لار - ma، udiz -، kəl-، yan - دېگەن پېئىللارغا يۇقىرىقى قوشۇمچىنىڭ مۇناسىپ شەكىللىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان سۈپەتداشلاردۇر.

3. «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» 8 -dan (- tan) : ئىسىمنىڭ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى. oquzdantan دېگەن سۆز شەكلىدە بۇ قوشۇمچە تەكرارلىنىپ كەلگەن. بىز ئۇنى "ئوغۇزدىن" دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ.

4. «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» 19 santung balïk : سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلغاندا ”سانتۇڭ شەھرى“ دېگەن مەنىدە، تېكىستتە تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ.

5. «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» 44 yinqü ügüz : دەريا نامى. ن. ئارىستوپ ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسى دېسە، ۋ.بارتولد ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى ئورخۇن دەرياسى دەپ ھېسابلايدۇ.

6. «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» 45 təmir kapïq : سەمەرقەنت بىلەن بەلخ ئارىلىقىدىكى بوزتالا تېغى ئەتراپىدىكى مۇھىم بىر ئۆتكەلنىڭ نامى.

7. «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» 50 iltəris kaqan — ئىلتەرىس خاقان: تونيۇقۇقنىڭ ياردىمى بىلەن ئىككىنچى تۈرك خانلىقىنى قۇرغان. ئۇ ملادى 682 — 691-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

8. «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» 50 türk bəgü kaqan — تۈرك بۆگۈ خاقان: ئىلتەرىس خاقاننىڭ ئىنىسى، ملادى 691 — 716-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

9. «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» 50 türk bilgə kaqan — تۈرك بىلگە خاقان: ئىلتەرىس خاقاننىڭ چوڭ ئوغلى، كۆل تېكىننىڭ ئاكىسى، ملادى 716 — 734-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى

جەنۇب تەرەپ

(1) təngri təg təngridə bolmīx türk bilgə kaqan bu ədkə olurtīm. sabīmīn tükəti əsidgil; ulayu iniyigünim oq-lanīm, biriki oquxīm bodunum biriyə xadapīt bəglər, yīraya tar kat buyuruk bəglər, otuz......

(2) tokuz oquz bəgləri bodunī bu sabīmīn ədgüti əsid katīq d ī tīngla. ilgərü kün toq s i k (k) a, birgərü kün ortusīngaru, kurīq a ru kün batsī k ī nga, yīr q a ru tün ortusīngaru, anta iqrəki bodun kop m (anga kərür, anq) a bodun,

(3) kop itidim. ol amtī anyīq yok. türk kaqan ətükən yīx olursar, iltə bung yok. ilgərü santung yazī k a təgi sülədim, taluy ka kiqig təgmədim birgərü tokuz ərsənkə təgi yülədim, tüpütkə kiqig təgmədim. kurīqaru yinqü üg (üz)

(4) kəqə təmīr kapīqka təgi sülədim, yīrqaru yir bayīr ku yırıngə təgı sülədım. bunqə yirkə təgı yorītdīm, ətükən yīxda yig idi yok ərmis, il tütsi k yir ətükən yīx ərmix, bu yirdə olurup, tabqaq bodun birlə

(5) tüzəltim, altun kümüx isigti, k u tany bungsiz birüp, tabqaq bodun sabī süqig, aqī yīmxa k ərmis. süqig

sabīn, yīmxaķ aqīn arīp, īraķ budunīq anqa yaqītīr ərmis. yaqru ķontuķda kisrə, anyīq bilig anta əyür ərmis.

(6) ədgü bilgə kisig, ədgü alp kisig yorītmaz ərmis. bir kisi yangīlsar, oquxī bodunī bisükingə təgi ķīdmas ərmis. süqig sabīnga, yīmxaķ aqīsīnga arturup üküs türk bodun əlting, türk bodun üləsiking. biriyə quqay yīx tügül tün

(7) yazī ķonayīn tisər, türk bodun üləsikig, anta anyīq kisi anqa boxqurur ərmis. īraķ ərsər, yablaķ aqī birür, yaquķ ərsər, ədgü aqī birür, tip anqa boxqurur ərmis. bilig bilməz kixi ol sabīq alīp, yaqru barīp üküx kixi əlting

(8) ol yirgərü barsar, türk bodun əltəqisən, ətükən yir əlurīp arķix tirkix ī(d) sar, nəng bunguq yoķ, ətükən yīx olursar, bənggü il tuta olurtaqīsən. türk bodun toķurķaķsən, aqsīk, tosīķ əməzsən. bir todsar, aqsīķ məzsən, antaqīngīn

(9) üqün, igidmix ķaqanīngīn sabīn almatīn, yir sayu bardīq. kop anta alķīntīq, arīltīq.anta ķalmīxī yir sayu ķop toru əlü yorīyur ərtig. təngri yarlīķaduķīn üqün, əzim ķutīm bar üqün, ķaqan olurtīm. ķaqan olurīp

(10) yoķ qīqany bodunīq ķop ķubratdīm. qīqany bodunīq bay ķiltīm, az bodunīq üküx ķiltīm. azu bu sabīmda igid barqu? türk bəglər bodun bunī əsiding! türk (bodunīq ti) rip il tutsīķingīn bunta urtīm, yangīlīp əlsikingin yəmə

(11) bunta urtīm, nəng nəng sabīm ərsər, bənggü tax ķa urtīm; angar kərü biling türk amtī bodun bəglər ədkə kərigmə bəglər gü yangīltaqīsiz?! mən b ənggü tax... tab qaq ķaqanta bədizqi kəltürtim. bədiz tim. mənig sabīmīn sīmadī

(12) tabqaq ķaqaning iqrəki bədizqig ittī. angar adīnqīq bar ķ yaraturtīm, iqin taxīn adīnqīqbədiz urturtīm, tax toķītdīm, kəngültəki sabīmīn u... (on oķ oqlīng)a tatīnga təgi, bunī kərü biling; bənggü tax

(13) toķīttīm, (bu ərig) ərsər, amtīķa ərig yirtə irsər, anqa ərig yirtə bənggü tax toķītdīm, bitidim. anī kərip, anqa biling ol tax......dīm. bu bitig bitigma atīsī yol- (l) īq t(igin).

شەرق تەرەپ

(1) üzə kək təngri asra yaqīz yir kīlīntuķda, əkin ara kisi oqlī ķīlīnmīs. kisi oqlīnta üzə əqüm apam bumīn ķaqan istəmi ķaqan olurmīx. olurīpan türk bodunīng ilin tər (üs) in tuta birmis, iti birmis.

(2) tərt bulung ķop yaqī ərmıs, sü süləpən, tort bulungdakī bodunīq almis. ķop baz ķīlmīs, baxlīqīq yüküntürmis, tizligig səkürmis. ilgərü ķadīr ķan yīx ķa təgi, kirü təmir ķapīqķa təgi ķonturmis, əkin ara

(3) idi oķsīz kək türk (iti) anqa olurur ərmis. bil(g)ə

ķaqan ərmis, alp ķaqan ərmis, buyuruķī yəmə bilgə ərmis ərinq, alp ərmis ərinq; bəgləri yəmə bodunī yəmə tüz ərmis. anī üqün ilig anqa tutmīs ərinq. ilig tutīp tərüg itmis. əzinqə

(4) kərgək bolmīs. yoqqī sīqītqī əngrə, kün toqsīķda bəkli qəl(l)ig il, tabqaq, tüpüt, apar, purum, ķīr ķīz, üq ķurīķan, otuz tatar, ķītany, tatabī bunqə bodun kəlipən sīqtamis yoqlamīs. antaq külig ķaqan ərmis. anta kisrə inisi ķaqan

(5) bolmis ərinq. oqlī ta ķaqan bolmīs ərinq. anta kisrə inisi əqisin təg ķīlīnmaduķ ərinq, oqlī ķaqan təg ķīlīnmaduķ ərinq. biligsiz ķaqan olurmīs ərinq, yablaķ ķaqan olurmīs ərinq, buyuruķī yəmə biligsiz ərinq, yablaķ ərmis ərinq.

(6) bəgləri bodunī tüzsiz üqün. tabqaq bodun təblig kürlig, armaķqīsīn üqün, inili əqili kingxürtükin üqün, bəgli bodunlīq yongxurtuķīn üqün, türk bodun illədük ilin īqqīnu īdmīs,

(7) ķaqanladuķ ķaqanīn yitürü īdmīs; tabqaq bodun ķa bəglik urī oqlīn ķul boltī, silik ķīz oqlīn küng boltī. türk bəglər türk atīn ītti, tabqaqqī bəglər tabqaq atīn tutīpan. tabqaq ķaqanķa

(8) kərmis. əlig yīl isig küqig birmis. ilgərü kün toqsīķda bəkli ķaqanķa təgi süləyü birmis, ķurīqaru təmir kapīqķa təgi süləyü birmis. tabqaq ķaqanķa ilin torüsin alī birmis. türk ķara ķamīq

(9) bodun anqa timis, illig bodun ərtim, ilim əmtī kanī? kəmkə ilig kazqanīp mən? tīr ərmis. kaqanlīq bodun ərtim, kaqanīm kanī nə kaqanka isig küqig birürmən? tir ərmis. anqa tip tabqaq kaqanqa yaqī bolmīs.

(10) yaqī bolīp itinü yaratīnī ī (d) madīk, yana iqikmis. bunqa isig küqig birtükgərü sakīnmatī. türk bodun əlürəyin īrīqsīratayīn tir ərmis, yokadī barīr ərmis üzə türk təngrisi türk īduk yiri

(11) subī anqa timis: türk bodun yok bolmazun, tiyin, bodun bolqun, tiyin. kangīm iltəris kaqanīq, əgim il bilə katunīq təngri təpəsintə tutīp yəgərü kətürmis ərinq. kangīm kaqan yiti yəgirmi ərin taxīkmīs. taxra

(12) yorīyur tiyin kü əsidip, balīkdakī taqīkmīs, taq-dakī inmis. tirilip yətmis ər bolmis. təngri küq birtük üqün, kangīm kaqan süsi bəri təg ərmis, yaqīsī kony təg ərmis; ilgərü kurīqaru süləp tirmix kubrat (mīx) (ka) muqī

(13) yəti yüz ər bolmīs. yəti yüz ər bolīp, əlsirəmis kaqansīramīs bodunīq, küngədmis kuladmīs bodunīq, türk tərüsün īqqīnmīs bodunīq əqüm apam tərüsinqə yaratmīs, boxqurmīs. tolis tardux (bodunīq, anta ətmix).

(14) yabquq xadīq anta bərmıs. bırıyə tabqaq bodun yaqī ərmis, yīrayu baz kaqan tokuz oquz bodun yaqī ərmis, kīrkīz, kurīkan, otuz tatar, kītany, tatabi kəp yaqī ərmis. kangīm kaqan bunqa.....

(15) kīrk artuk (ī yit) i yolī sülənis, yəgirmi süngüs

süngüsmis. təngri yarlīkaduk üqün, illigig ilsirətmis, kaqanlīqīq kaqansiratmīs, yaqīq baz kilmis, tizligig səkürmis, baxlīqīq yüküntür (mis, kangīm kaqan) inqə ilig

(16) tərüg kazqanip, uqa barmis. kangīm kaqanka baxlayu baz kaqanīq balbal tikmis. ol tərüdə üzə əqim kaqan olurtī. əqim kaqan oluripan, türk bodunīq yiqə itdi, igitti, qīqanyīq (bay kilti, azīq üküs kilti).

(17) əqim kaqan olurtukda, əzim tardux bodun üzə xad ərtim, əqim kaqan birlə ilgərü yaxil ügüz xantung yazīka təgi sülədimiz. kurīqaru təmir kapīqka təgi sülədimiz, kəgmən axa kī (rkiz yiring təgi sülədimiz).

(18) k a mu q ī bix otuz sülədimiz, üq yəgirmi süngüxdimiz. illigig ilsirətdimiz, kaqanlīqīq kaqansiratdīmīz, tizligig səkürtimiz, baxlīqīq yüküntürtimuz, türgis kaqan türkimiz (bodunīm ərti, bilmədükin)

(19) üqün, bizingə yangīldukīn üqün, kaqanī əlti, buyurukī bəgləri yəmə əlti, on ok bodun əmgək kərti. əqümiz apamīz tutmīs yir sub idisiz bolmazun tiyin, az bodunīq itip yar (atīp)......

(20) bars bəg ərti, kaqan at bunta biz birtimiz, singlim kunquyuq birtimiz; əzi yangīlti, kaqanī əlti, bodunī küng kul bolti. kəgmən yir sub idisiz kalmazun, tiyin, az kīrkiz bodunīq yarat(ip kəltimiz süngüsdimiz ilin)

(21) yana birtimiz. ilgərü kadīrkan yīxīq axa bodunīq anqa konturtīmiz, anqa itdimiz; kurīqaru kəngü tarmanka

tәgi türk bodunīq anqa ķonturtīmīz, anqa itdimiz. ol ədkə ķul ķullīq bolmīs ərti, (küng künglig bolmis ərtī, inisi əqisin bilməz ərti, oqlī ķangīn bilməz ərti).

(22) anqa ķazqanmīs itmis ilimiz tərümiz ərti. türk oquz bəgləri bodun əsiding! üzə təngri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun ilingin tərüngin kəm artatī (udaqī ərti? türk bodun)

(23) əkün! kərgüngin üqün, igidmis bilgəķaqaninga, ərmis barmīs ədgü ilingə kəntü yangīltīq, yablaķ kigürtig. yarīķlīķ ķantan kəlip yanya əltdi? süngüglig ķantan kəlipən sürə əltdi? īduķ ətükən yīx (bodun bardīq, ilgərü barīq ma)

(24) bardīq, ķurīqaru barīqma bardīq; barduķ yirdə ədgüg ol ərinq: ķanīng subqa yügürti, səngüküng taqqa yatdī, bəgilik urī oqlīng ķul boltī, silik ķīz oqlīng küng boltī! bilmədük üqün, (yablaķīngīn üqün, əqim ķaqan uqa bardī).

(25) baxlayu ķīrķīz ķaqanīq balbal tikdim, türk bodunīq atī küsi yoķ bolmazun tiyin, ķangīm ķaqanīq, əgim ķatunīq kətürmix təngri, il birigmə təngri, türk bodun atī küsı yoķ bol (mazun tıyın, əzımın ol təngrı)

(26) ķaqan olurtī ərinq, nəng yīlsīq bodunķa olurmadīm, iqrə axsīz, taxra tonsīz yabīz yablaķ bodunta üzə olurtīm. inim kül tigin birlə sozləxdimiz, kangimīz əqimiz ķaz (qanmīx bodun atī küsi yoķ bolmazun)

(27) tiyin, türk bodun üqün, tün udīmadīm, küntüz olurmadīm; inim kül tigin birlə əki xad birlə əlü yitü kazqantīm; anqa kazqanīp, biriki bodunīq ot sub kīlmadīm. mən (əzim kaqan olurtukīma) yir sayu

(28) barmīx bodun əlü yitü yadaqīn yalangīn yana kəlti. bodunīq igidəyin tiyin, yīrqaru oquz bodun tapa, ilgərü kītany tatabī bodun tapa...... uluq sü əki yəgirmi ...... (süngüxdim, anta)

(29) kisrə, təngri yarlīkazu, kutīm bar üqün, ülügim bar üqün, əltəqi bodunīq tirigrü igittim, yalang bodunīq tonlīq, qīqany bodunīq bay kīltīm, az bodunīq üküx kīltīm, īqar əlligdə (īqar kaqanlīqda yəg kīltīm. tərt bulungdakī)

(30) budunīq kop baz kīltīm, yaqīsiz kīltīm, kop manga kərti, isig küqig birür, bunqa tərüg kazqanīp inim, kül tigin əzinqə kərgək boltī. kangīm kaqan uqdukda, inim kül tigin yi (ti yaxda kaltī......)

(31) umay təg əgimı katun kutīnga inim kül tigin ər at boltī. altī yəgirmi yaxīnga əqim kaqan ilin tərüsin anqa kazqantī, altī qub soqdak tapa sülədimiz, buzdīmīz. tabqaq ong tutuk bəs t(ümən sü kəltı, süngüsdımız).

(32) kül tigin yadaqīn oplayu təgdi; ong tutuk yorqin yaraklīq əligin tutdī. yaraklīqqī kaqanka anquladī. ol süg anta yokk i xdimiz. bir otuz yaxīnga qaqa səngünkə süngüxdimiz; əng ilki tadıkīn qorīng boz (atīq binip təgdi.

ol at anta)

(33) əlti. əkinti ïxbara yamtar boz atïq binip təgdi, ol at anta ətli; üqinq yəgin silig bəging kədimlig torïq at binip təgdi, ol at anta əltï.ya rakïnta yalmasïnta yüz artuk okun urtï, yüzingə baxïnga bir (təgürmədi)......

(34) təgdükin, türk bəglər, kop bilirsiz, ol süg anta yokïxdimiz, anta kisrə yir bayïrku uluq irkin yaqï boltï. anï yanyïp türgi yarqun kəltə buzdimiz; uluq irkin az kïnya ərin təzip bardï. kül tigin (altï ətuz)

(35) yaxïnga kïrkïz tapa sülədimiz, süngüg batïmï karïq səkipən, kegmən yïxïq toqa yorïp, kïrkïz bodunïq uda basdïmïz; kaqanïn birlə sunga yïxda süngüxdimiz; kül tigin bayïrkun (ïng ak adqïrïq)

(36) binip oplayu təgdi; bir ərig okun urdi. əki ərig udïxru sanqdï. ol təgdükdə bayïrkunung ak adqïrïq udlïk ïn sïyu urtï. kïrkïz kaqanïn əlürtümiz, ilin altïmïz. ol yïlka tü (rgis tapa altun yïxïq)

(37) toqa ərtis ügüzig kəqə yorïdïmïz, türkis bodunïq uda basdïmïz; türgis kaqan süsi bolquda otqa borqa kəlti, süngüxdimiz, kül tigin baxqu boz at binip təgdï, baxqu boz......

(38) ......əkisin əzi altïzdï. anta yana kirip türgis kaqan buyurukï, az tutukuq əligin tutdï, kaqanïn anta əlürtimiz, ilin altïmïz; kara türgis bodun kop iqikdi; ol bodunïq (tabarda kondurtïmïz. yana yorïp

(39) soqdak bodun itəyin tiyin, yinqü ügüzing kəqə təmir kapiqka təgi süllədimiz. anta kisrə kara türgis bodun yaqī bolmix, kəngərəs tapa bardī. bizing sü atī toruk.azu kı yok ərti, yablak kisi ər......

(40) alp ər bizingə təgmix ərti, antaq ədkə əkünip, kütiginig az ərin irttürü īttīmiz. uluq süngüx süngüxmix, alp xalqī ak atīn binip təgmix, kara türgis bodunīq anta əlürmix almīx, yana yorīp......

شمال تەرەپ

(1) ...birlə kuxu tutuk birlə süngüxmix. ərin kop əlürmis. əbin barīmīn (kalī)sīz kop kəlürti. kül tigin yiti otuz yaxīnga, karluk bodun ərür barur ərikli yaqī bolti. tamaq īduk baxda süngüsdimiz.

(2) (kül) tigin ol süngüxdə otuz yaxayur ərti; alp xalqī (ak a) tīn binip oplayu təgdi; əki ərig udīxru sanqdī. karlukuq əlürtimiz, altīmīz. az bodun yaqī boltī; kara kəltə süngüxdimiz. kül tigin bir kirk yaxayur ərti; alp xalqī akīn

(3) binip oplayu təgdi; az əltəbərig tutdī; az bodun anta yok boltı. əqim kaqan ili kamaxık boltukınta, bodun iligi bəgi ikəgi boltukınta, izgil bodun birlə süngüxdimiz. kül tigin alp xalqī akīn binip

(4) opla(yu təg) di. ol at anta tüs (di, i) zgil bodun oltī, tokuz oquz bodun kəntü bodunīm ərti; təngri yir bul

qakīn üqün, yaqī boltī. bir yīlka bix yolī süngüxdimiz; əng ilik toqu balīkda süngüxdiniz.

(5) kül tigin azman akïqbinip oplayu təgdi, altī ərig sanqdī, sü təgisintə yitinq ərig kïlïqladï; əkinti kuxlaqak da ədiz birlə süngüxdimiz. kül tigin az yaqïzin binip oplayu təgip, bir ərig sanqdī.

(6) tokuz ərig əgirə tokïdī. ədiz bodun anta olti; üqinq bol... nda oquz birlə süngüxdimiz. kül tigin azman akïq binip təgdi, sanqdī; süsin sanqdīmiz, ilin altīmiz. tortīnq qux baxīnta süngüxdimiz; türk

(7) bodun adak kamxatdī, yablak boltaqī irti. oza kəlmis süsin kül ti(gin) aqïtip, tongra bir oqux alpaqu on ərig, tonga tigin yoqīnta, əgirip olürtimiz. bisinq əzgənti kadazda oquz birlə süngüsdimiz, kül tigin

(8) az yaqïzīn binip təgdi, əki ərig sanqdī, balīk(k) a b (as) īkdī. ol sü anta əl (ti). amqī kurqan (k) īxlap yazīnga oquzqaru sü taxīkdīmīz. kül tigin əbig baxlayu akïttīmīz; oquz yaqī orduq basdī. kül tigin

(9) əgsiz akïn binip tokuz ərin sanqdī, orduqbirmədi. ögim katun ulayu əglərim, əkələrim, kəlingünim, kunquylarīm bunqa yəmə tirigi küng boltaqī ərti, əlügi yurtda yolta yatu kaltaqī ərtigiz!

(10) kül tigin yok ərsər, kop əltəqi ərtingiz! inim kül tigin kərgək boltī. əzim sakïntīm; kərür kəzim kərməz təg,

bilir biligim bilməz təg bolti. əzim sakïntïm, əd təngri yasar, kisi oqlï kop əlgəli tərümis.

(11) anqa sakïntïm; kəzdə yax kəlsər, tïda, kəngültə sïqït kəlsər, yanturu sakïntïm, katïqdï sakïntïm: əki xad ulayu iniyigünim oqlanïm bəglərim bodunïm kəzi kaxï yablak boltaqï tip, sakïntïm. yuqqï sïqïtqï kïtany tatabï bodun baxlayu

(12) udar səngün kəlti; tabqaq kaqanta isyi likəng kəlti, bir tümən aqï, altun, kümüx kərgəksiz kəlürti; tüpüt kaqanta bəlün kəlti. kurïya kün batsïkdakï soqd, bərqəkər, bukurak ulïs bodunta nəg səngün oqul tarkan kəlti.

(13) on ok oqlïm türgis kaqanta makraq tamaqï, oquz bilgə tamqaqï kəlti; kïrkz kaqanta tardux ïnanqï qor kəlti; bark itgüqi, bədiz yaratïqma bitig tax itgüqi tabqaq kaq an qïk anï qang səngün kəlti.

شمال تەرەپ

kül tigin kony yïlka yiti yəgirmikə uqdï tokuzïnq ay yəti otuzka yoq artürtimiz. barkïn bədizin bitig tax (ïn) biqin yïlka yitinq ay yiti otuzka kop alkadï (m) iz. kül tigin əlip kïrk artuk (ïy) iti yaxïng bulït tax ....bunqa bədizqig toyqun əltəbər kəlü (r) ti.

شەرقىي جەنۇب تەرەپ

bunqə bitig bitigmə kül tigin atīsī yolluq tigin bitidim. yigrmə kün olurup bu taxka bu tamka kop yolluq tigin bitidim. īqar oqlanīngīzda toyngunguzda yīgədī igidür ərtingiz. uqa bardīngīz. təngr (i......)tirigdəkiqə

غەربىي جەنۇب تەرەپ

...kül tigining altunīn kümüxin aqīsīn barīmīn tər (tming) yīl) k(īs) īn ayīqma toyqun... bəgim tigin yəgərü təng (ri)... tax bitidim. yolluq tigin.

غەرب تەرەپ

kurīdīn (s) oqud ərti.... inim kül tigin... üqün əl(ü yitü?) isig küqüg birdük üqün türk bilgə kaqan ayukīla inim kül tiginig kəzədü olurt (tum). inənqü apa yarqan tarkan atīq(b) irtim. anī əgtürt (üm).

سۆزلۈك

1. altīz -	X.38	ئەسرگە ئالماق
2. anqula -	X.32	تەقدىم قىلماق
3. aril -	J.9	ھارماق، چارچىماق

4. asra	X.1	تۆۋەن، ئاست
5. atī	J.13	جيەن ئوغۇل
6. ayuk̡	OI	مۇھاپىزەتچى، قوغدىغۇچى
7. aqīt -	XM.7	تارقىتىۋەتمەك
8. balbal	X.25	بالبال
9. balīk̡	XM.8	لاي، پاتقاق
10. bark̡	J.12	قورۇلۇش، ئىمارەت
11. basīk̡ -	XM.8	پاتۇرماق، تاشلىماق
12. baz -	X.2	بوي سۇندۇرماق
13. biriki	J.1	(1) بىرىقى؛ (2) بىرلەشكەن
14. bor	X.37	بوران
15. boxqur -	X.13	ئۆگەتمەك
16. bulqak̡	XM.4	قالايمىقان، قالايمىقانچىلىق
17.bəgilik	X.24	ئېسىل، ئالىيجاناب
18. idi ok̡sīz	X.3	ئىگىسىز
19. igid	J.10	يامان
20. illə -	X.6	دۆلەت قۇرماق، ئەل تۇتماق
21. iniyigün	J.1	ئىنىلەر
22. isigti	J.5	ئىچىملىك (ئىچىتىلغان)
23. isyi	XM.12	ئىسىيى (ئەمەل نامى)
24. kingxür -	X.6	ئۆچلەشتۈرمەك
25. kirü	X.2	ئارقا تەرەپ، غەرب
26. kədimlig	X.33	ياساندۇرۇقلۇق
27. kəg	XM.3	ئۆچمەنلىك

28. kəlingün	XM.9	كېلىنلەر
29. kərgək bol -	X.4	ۋاپات بولماق
30. kərgəksiz	XM12	(1) چەكسىز؛ (2) ساناقسىز
31. külig	X.4	ئابرويلۇق
32. küng	X.20	دېدەك
33. küngəd-	X.13	دېدەك قىلماق
34. kürgü	X.23	باش باشتاق
35. nəng nəng	J.11	بارلىق، ھەممە
36. opla -	X.32	ئېتىلماق
37. oqux	J.1	ئۇرۇق، قەبىلە
38. qīkan	XM.13	تارىخچى ئەمەلدار
39. səkür -	X.2	تىز پۈكتۈرمەك
40. süngüg	X.23	نەيزە
41. sī -	J.11	(گەپنى) يىرماق، رەت قىلماق
42. sīqta -	X.4	تەزىيە بىلدۈرمەك
43. sīqīt	XM.11	تەزىيە، قايغۇ
44. tor -	J.9	ئورۇقلىماق
45. tosīk	J.8	توق
46. toq -	X.35	چىقماق
47. tokurkak	J.8	قانائەتچان
48. təgis	XM.5	ئۇرۇشۇش، تۇتۇشۇش
49. törü	XM.8	قانۇن، تۈزۈم
50. tükəti	J.1	پۈتۈنلەي
51. udlīk	X.36	سان، يانپاش
52. udīxru	X.36	ئارقا، ئارقىدىن

53. ulayu	J.1	(1) ئالدى بىلەن؛ (2) ئۇلاپلا
54. urī	X.24	ئوغۇل
55. xadapīt	J.1	شاداپىت (ئەمەل نامى)
56. yalma	X.33	يىپىنچا، پىلاش
57. yiqə	X.16	قايتىدىن
58. yongxur -	X.6	تۆھمەت قىلماق، ئارىغا سوغۇقچىلىق سالماق
59. yorqī	X.32	قىپىننى (؟)
60. yoq	XM.7	(1) مازار، (2) ئۆلۈم رەسمىيىتى
61. yoqqī	X.4	ھازىدارلار، تەزىيە بىلدۈرگۈچىلەر
62. yəgərü	X.11	ئۈستىگە
63. yīlsīq	X.26	گۈللەنگەن
64. ķamaxīķ	XM.3	قالايمىقانچىلىق
65. ķamuqī	X.12	جەمئىي، ھەممىسى
66. ķaqanla -	X.7	خاقان بولماق
67. ķulad -	X.13	قۇل بولماق
68. ķutay	J.5	يىپەك
69. əkə	XM.9	ئاچا، ھەدە
70. əlsirə -	X.13	دۆلەتتىن ئايرىلماق
71. əltəbər	XM.3	ئەلتەبەر (ئەمەل نامى)
72. əqi	X.6	ئاغا، ئاكا
73. əqüm apam	X.1	ئەجداد
74. ərig	J.13	ئۆتكەن، ئادەم كۆپ ئۆتىدىغان
75. ərür barur	XM.13	مۇستەقىل، ئۆزىگە ئۆزى خوجا
76. əd		تەخت

77. ər -	XM	يۈز ئۆرمەك، ئاسىلىق قىلماق
78. ïqar	X.29	كۈچلۈك، قۇدرەتلىك

خاس ئىسملار

1. alp xalqï	X.40	ئالپ شالچى (ئادەم ئىسمى)
2. altï qub soqdaķ	X.31	ئالتە جۈپ سوغداق (قەبىلە نامى)
3. amqï ķorqan	XM.8	ئامغى قورغان (يەر نامى)
4. apar	X.4	ئاپار (يەر نامى)
5. azman	X.5	ئازمان (ئاتنىڭ نامى)
6. bars bəg	X.20	بارس بەگ
7. bolqu	X.37	بولچۇ (يەر نامى)
8. bəkli qəl(l) ig	X.4	بۆكلى چۆللىگ (يەر نامى)
9. bəkli ķaqan	X.8	بۆكلى خاقان
10. izgil	XM.3	ئىزگىل (قەبىلە نامى)
11. kəngərəs	X.39	كەنگەرەس (يەر نامى)
12. kəngü tarman	X.21	كەنگۇ تارمان (يەر نامى)
13. ong tutuķ	X.31	ۋاڭ تۇتۇق (ئادەم ئىسمى)
14. otuz tatar	X.4	ئوتتۇز تاتار (قەبىلە نامى)
15. purum	X.4	پۇرۇم (يەر نامى)
16. qaqa səngün	X.32	چاچا سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
17. qux	XM.6	چۇش (بۇلىقى)
18. sunga y ïx	X. 35	سۇڭا تىغى
19. tabar	X.38	تابار (يەر نامى)
20. tadïķïn qor	X.32	تادىقىن چور (ئادەم ئىسمى)

21. tamaq	XM.1	تاماغ (كۆلى)
22. tatabī	X.4	تاتابى (قەبىلە نامى)
23. tonga tigin	XM.6	توڭا تېكىن
24. toqu balīķ	XM.4	توغۇ شەھرى
25. toķuz ərsən	J.3	توققۇز ئەرسەن (قەبىلە نامى)
26. tüpüt	J.3	تۈپۈت (تىبەت)
27. türgi yarqan kəl	X.34	تۈرگى يارغان كۆلى
28. Udar səngün	XM.12	ئۇدار سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
29. uluq irkin	X.34	ئۇلۇغ ئىركىن (ئادەم ئىسمى)
30. yir bayīrķu	J.4	يىر بايىرقۇ (قەبىلە نامى)
31. yolliq tigin	XJ	يوللىغ تېكىن
32. yəgin silig bəg	X.33	يەگىن سىلىگ بەگ
33. ķadīrķan yīx	X.2	قىدىرقان تېغى (چوڭ ھىنگان تېغى)
34. ķuxlaqaķ	XM.5	قۇشلاغاق (يەر نامى)
35. ķuxu tutuķ	XM.1	قۇشۇ تۇتۇق (ئادەم ئىسمى)
36. ədiz	XM.5	ئەدىز (قەبىلە نامى)
37. əzgənti ķadaz	XM.7	ئەزگەنتى قاداز (يەر نامى)
38. üq ķorīķan	X.4	ئۈچ قورىقان (قەبىلە نامى)
39. inanqī qor	XM.13	ئىنانچى چۇر (ئادەم ئىسمى)
40. ixbara yamtar	X.33	ئىشبارا يامتار (ئادەم ئىسمى)

ئىزاھ

1. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»: بۇ مەڭگۈ تاش كۆل تېكىن ئالەمدىن ئۆتۈپ بىر يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 732-يىلى ئورقۇن

دەرياسى ۋادىسىدىكى خوشۇت سايدام دېگەن جايدا ئورنىتىلغان. مەڭگۈ تاش ئىككى پارچە مەرمەر تاشتىن تەركىب تاپقان (بىرى چوڭ، بىرى كىچىك) بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي 66 قۇر (كىچىكىگە 13 قۇر) خەت پۈتۈلگەن. بۇ مەڭگۈ تاش ھازىرمۇ ئەسلى ئورنىدا ساقلانماقتا.

«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»دا كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى، يەنى بىرىنچى تۈرك خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ۋە مەغلۇب بولۇشى، ئىككىنچى تۈرك خانلىقىنىڭ قايتىدىن تىكلىنىشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى ھالىتى قاتارلىقلار، شۇنداقلا كۆل تېكىننىڭ جەڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن.

كۆل تېكىن بىلگە خاقان (716 — 734-يىللار تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئىنىسى بولۇپ، ئۇ ئاكىسىغا ياردەملىشىپ خانلىق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشتە تۆھپە كۆرسەتكەن.

«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»نى روسىيىلىك ئارخېئولوگ ياردرىنتسېۋ 1889-يىلى تاپقان.

«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» تېپىلغاندىن كېيىن، دانىيىلىك تومسېن، روسىيىلىك رادلوف، تۈركىيىلىك نامىق ئورخۇن، روسىيىلىك مالوۋ قاتارلىق ئالىملار ئۇنى تەتقىق قىلغان ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلغان.

2. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» جەنۇب تەرەپ 3 kiqig tәgmәdim : بۇ kiqig (كىچىك) دېگەن سۆپەت بىلەن tәg - (تەگمەك، ھۇجۇم قىلماق، بارماق) دېگەن پېئىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە، بىز بۇ بىرىكمىنى كونتېكىستقا ئاساسەن ھازىرچە "....گە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم" (ياكى تاس قالدىم) دەپ چۈشىنىپ تۇردۇق. سېلىشتۇرۇڭ:

ilgәrü xantung yazīḳa tәgi sülәdim, taluyḳa kiqig tәgmәdim, birgәrü toḳuz әrsәnkә tәgi sülәdim, tüpütkә kiqig tәgmәdim.

ئالدى تەرەپ (شەرق)تىن شانتۇڭ تۈزلەڭلىكىگىچە ئۇرۇش ئېلىپ باردىم، دېڭىز (ساھىللىرى)غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئوڭ (جەنۇب)تىن توققۇز ئەرسەنگە ئۇرۇش قىلىپ باردىم، تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم.

3. «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» جەنۇب تەرەپ 9 -dīq ، -dig (-tīq ،-tig): پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان II شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى، bardīq = باردىڭ. alķīntīq = ھالسىزلاندىڭ، arīltīq = ئايرىلدىڭ ۋە باشقىلار.

4. «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» جەنۇب تەرەپ 10 barqu : بۇ سۆز شەكلىدىكى qu- ئۇلانما بولۇپ سوراقنى بىلدۈرىدۇ. barqu = بارمۇ.

5. «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» شىمال تەرەپ 7 -qī: ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە tabqaqqī دېگەن سۆز شەكلى aq دېگەن ئىسىمغا qī- نىڭ قوشۇلىشىدىن ياسالغان سۈپەت بولۇپ "تابغاچ (جۇڭگو) پەرەس" دېگەن مەنىدە. مەسىلەن:

tabqaqqī bəglər tabqaq atīn tutīpan, tabqaq ķaqanķa kərmis, əlig yil isig küqig birmis.

تابغاچپەرەس بەگلەر تابغاچ دېگەن نامنى قوللىنىپ، تابغاچ خاقانغا بويسۇنغانمىش، ئۇلار ئۈچۈن ئەللىك يىل كۈچ بەرگەنمىش.

6. «كۆل تېگىن مەڭگۇ تېشى» شىمال تەرەپ 29. tirigrü: رەۋىش، "تىرىك ھالدا" دېگەن مەنىدە. مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ tirig (تىرىك) دېگەن ئىسىمنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى rü- (gərü- نىڭ قالدۇق شەكلى) بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىدىن ئايرىلىپ چىق-قان.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ياقۇپ مۇھەممەتروزى
مەسئۇل كوررېكتورى: ھىمت ئەزىز

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى

تۇرسۇن ئايۇپ

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ۋە تارقاتقۇچى
بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 - قورۇ،
پوچتا نومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 64228007 (010)
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: شىنجاڭ چارۋىچىلىق باسما زاۋۇتى
فورماتى: 850×1168 مم، 1/32 باسما تاۋىقى: 12.25
1998 - يىل 10 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1998 - يىل 10 - ئايدا ئۈرۈمچىدە 1 - قېتىم بېسىلدى
تىراژى: 1—4000
ISBN7—105—03234—0/G • 358
باھاسى: 15.00 يۈەن

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى

ISBN 7-105-03234-0

9 787105 032341 >

ISBN 7-105-03234-0/G · 358

民文 15.00